
RAHVASTIKUTEADUS JA EESTI RAHVASTIKUARENGU PÖÖRDEPUNKTID

Kalev Katus, Allan Puur

3. EESTI RAHVASTIKUARENG EUROOPA KONTEKSTIS

On selge, et Eesti rahvastikuarengut käsitledes peaks olema kas või pinnapealne ettekujutus peamiste demograafiliste murrangute ajastusest (naaber)rahvaste ja kogu Euroopa arengu taustal. Kõige muu kõrval aitab selline “kaart-kompass” mõnelegi esmapilgul kummalisele ja keerulisena tunduvale nähtusele anda lihtsa seletuse, ent ka vastupidi: mõni harjumuspärane nähtus võib osutada hoopis keerukaks ja samuti siis murettekitavaks. Järgnev lühiülevaade püüab lugejat varustada just niisuguse kaardi-kompassiga, et aidata eristada Eesti rahvastikutaastes olulist ja ebaolulist, ootuspäraseid ja ootamatuid suundumusi ning kokkuvõttes kogu Eesti rahvastikuarengut terviklikult mõista.

3.1. Demograafiline üleminek

Eesti rahvastikuarengut traditsioonilise taastetüübi, täpsemini küll selle tüübi viimaste sajandite raames on kõige põhjalikumalt uurinud Heldur Palli. Viide põhjalikkusele pole niisama sõnadetege mine, vaid tähistab peretaaste meetodi rakendust, mille abil rekonstrueeritakse üksikisikute ja perede eluteed — vastav koos käsitlus tagab ülevaate terve piirkonna rahvastikuarengust (Henry

---

Algus eelmises numbris.

1961). Peretaaste meetod on seda laadi ülesande jaoks kõige täiuslikum vahend, aga nõuab pühendumist, sihipärast tööd ja tohutult aega. Pallilt pärineb kolme Eesti kihelkonna — Karuse, Otepää ja Rõngu — süvakäsitlus 18. sajandi kohta (Palli 1973, 1984, 1988). Samaväärset uurimistööd pole meie lähemate naaberriikide, aga kahetsusväärset kombel ka mitte 19. sajandi Eesti kohta, kui eestirootslasi käsitlev uurimus kõrvale jätta (Hyrenius 1942).

Kolme kihelkonna käsitlused Pallilt, nagu teisedki asjaomased uurimused ei jäta kahtlust, et Eesti rahvastikutaaste kulges 17.–18. sajandil sarnaselt teiste Euroopa rahvastega. Sündimus oli traditsioonilise taastetüübi kohaselt suhteliselt kõrge, keskmiselt neli-viis last naise eluea jooksul, kellest üle kolme tavaliselt täisikka ei jõudnud. Suremus oli kõrge ja sünnieluiga pikema perioodi keskmisena kõikus 25–35 eluaasta vahel. Vahemärkusena olgu öeldud, et 17.–18. sajandi vahetusel tabas Eestit ligi kahekümneaastane rahvastikukriisi ajajärk: Suur nälg aastail 1694–1697 andis teatavalt üle laastavale Põhjasõjale, mis tipnes viimase jõulise katkuepideemiaga 1711–1712 (Konks 1961; Kõpp 1929; Liiv 1938; Palli 1996). Rahvaarvu äkiline vähenemine kriisiperioodil — rohkem kui kaks korda — asendus võrdlemisi kiire rahvaarvu tõusuga 18. sajandil. Sellele aitas kaasa kasvusoodne vanuskoostis, mis iseloomustab kriisijärgset rahvastikku, samuti suremuse pikaajaline püsimine n-ö normaaltasandil ning sissetulek. Peapõhjuseks tuleb siiski otsida traditsioonilisele taastetüübile omasest põlvkondade intensiivsest vaheldumisest, mille toel depopulatsiooni tagajärgedest suhteliselt kiiresti üle saadi.

Enam-vähem samal ajal teiste demograafilise arengu pioneerriikidega, 18. sajandi algupoolel, ilmnisid ka eesti rahval esimesed traditsioonilise taastetüübi lagunemise algusele viitavad tunnused. Olulisim neist oli teadagi Euroopa abiellumistüübi teke ja levik, mida mainisime juba eespool. Euroopa abiellumistüüp poolitas kontinenti Peterburi ja Trieste tinglikku joont pidi, jättes Eesti lääne poole. Tuleb rõhutada, et uue abielumudeli leviku idapiiri nihutamisel Peterburini, lisaks vormilisele viitamisele piirkonna suurlinnale, on igati ka sisulist alust. Euroopa abiellumistüüp haaras tõepoolest vähemalt osalt ka Ingerimaad ja Ingerlasi. Alles hilisemat Ingerimaa ümberrahvastamist arvestades

oleks Hajnali joon õigem tõmmata Narva linnast Triesteni (Kurs 1994; Katus, Puur, Sakkeus 2000).

Nõnda sattus Eesti uute demograafiliste arengusuundade leviala idapiirile. Ühtlasi oli Euroopa abiellumistüüp esimene oluline nähtus, mis eristas Eesti rahvastikuarengu selgepiirilisel Venemaal, samuti enamiku Kesk- ja Ida-Euroopa maade arengust tervikuna. Geopoliitiliselt küll tol ajal — Vene impeeriumi koosseisu lülitatuna — Ida eelpost Läänes, osutus Eesti demograafilise arengu vaatenurgast hoopis Lääne eelpostiks Idas. Ka võib suuresti just 18. sajandisse arvata Baltoskandia regiooni tänapäeva ulatava eripära kujunemise. Baltoskandia olemus hakkas nii teaduslikus kui pragmaatilises tähenduses selguma 20. sajandi esimesel poolel (Kant 1935). Piirkonna tervikkuse katkestas — ilmselgelt ajutiselt — Vene okupatsioon Baltimaades, mis küll paraku pikale venis ja nüüdse Eesti ilmet õige tugevasti mõjutab. Õpetlik on tähele panna, et ligikaudu 200 aastat tagasi kujunenud rahvastikuarengu ebasünkroonsus on jäänud oluliseks Eesti rahvastikuolukorda mõjutavaks teguriks kuni praegusajani.

Demograafilise ülemineku algust tähistavad muutused rahvastikuarengus ilmnisid Eestis 19. sajandi keskpaiku. Kuigi suremus ja sündimus, vähemalt üldkordajate kaudu väljendatult, olid juba mitu kümnendit ilmutanud langustrendi, algab kõnealuste rahvastikuprotsesside intensiivsuse pidev alanemine 1850.–1860. aastatel. Esimesest Eesti territooriumi hõlmanud tänapäevasest rahvaloendusest (1881) alates on võimalik jälgida sündimuse kui tähtsaima demograafilise arengu ajastusindikaatori trendi Princetoni projekti metodoloogias vaimus ning asjaomast metodoloogiat rakendades. Esimest korda Eesti ala kohta arvatati Princetoni indeksid Tsaari-Venemaa-aegsetes kubermangupiirides (Coale, Anderson, Härm 1979). Maakonnakaupa käsitletuna täpsustus Eesti rahvastiku sündimusülemineku käik oluliselt, muidugi selgus ka piirkondlik variatsioon ning tekkis võrdlusvõimalus naaberriikidega (Katus 1992, 1994). Arvnäitajad esitame allpool, nagu ka põhijärelduse, et sündimusülemineku poolest kuulub Eesti rahvastik, Prantsusmaa kõrvale jättes, esimese viie-kuu kõige varasema ajastusega rahva hulka. Muide, just tol ajal kinnistus Baltoskandia rahvastikuarengu ühtne samm, kus Eesti-Rootsi-Läti (täpsemini Läti Liivi- ja Kuramaa osa) üheaegse ajastuse

ümber on tihedalt koondunud teised kohalikud rahvad, jättes Soome ja Leedu sündimusülemineku veidi hilisemaks.

Suremusüleminek kulges Eestis sündimuse langusega üsna kõrvuti ehk eelmisest alapeatükist tuttava Prantsuse tüübi kohaselt. 1881. aasta rahvaloenduse vanuskoostise põhjal arvatud elutabel, võetuna kolme Balti kubermangu — Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kohta koos, annab keskmiseks sünnielueaks 39,1 aastat meestel ja 42,7 aastat naistel (Besser, Ballod 1897). Sedavõrd kõrged näitarvud, eriti naaberkubermangude taustal, ja muuseas ka sünnieluea sooline erinevus naisrahvastiku kasuks, räägivad selget keelt juba paar aastakümnet varem alanud suremusüleminekust (Katus 2000). Sama võib järeldada imikusuremuse trendi alusel, mida peaaegu kogu 19. sajandi jooksul võib jälgida Viljandi maakonna kohta (Nõges 1925).

1930. aastate alguseks oli keskmine sünnieluiga tõusnud meestel 53,1 ja naistel 59,6 eluaastani, aga mis olulisem, surmapõhjuste struktuuris olid ülekaalu saavutanud modernsele taastetüübile kohased endogeensed põhjused (Katus, Puur 1992, 1997). Eluea pikenedamine jätkus Eestis üsna ühtlase tempoga 1950. aastate lõpuni — viimasel kümnendil eriti imikusuremuse languse arvelt —, aga põhimõtteline pööre tänapäevasele suremusele oli aset leidnud juba enne Teist maailmasõda. Ehkki Eesti ei kuulunud suremuslanguse kiiruse ja intensiivsuse poolest Euroopa juhtmaade hulka, erinevalt sündimusarengust, edestas ta keskmise sünnieluea poolest Ida- ja Lõuna-Euroopa maid ikkagi (Krüminš 1993). Võrreldes teiste Põhja- ja Lääne-Euroopa riikidega oli Eestile iseloomulik imikusuremuse mõnevõrra aeglasem alanemine, mis süstemaatiliselt madaldas sünnieluiga. Eesti demograafilise ülemineku ajastuse kohast teadmist kokku võttes võib selle ajaraami paigutada vahemikku 1850–1940, millele eelnes võrdlemisi pikk ettevalmistusperiood Euroopa abiellumistüübi leviku näol ja järgnes modernse taastetüübi seni kestev juurdumisaeg kõigi oma võngete ja pööretega.

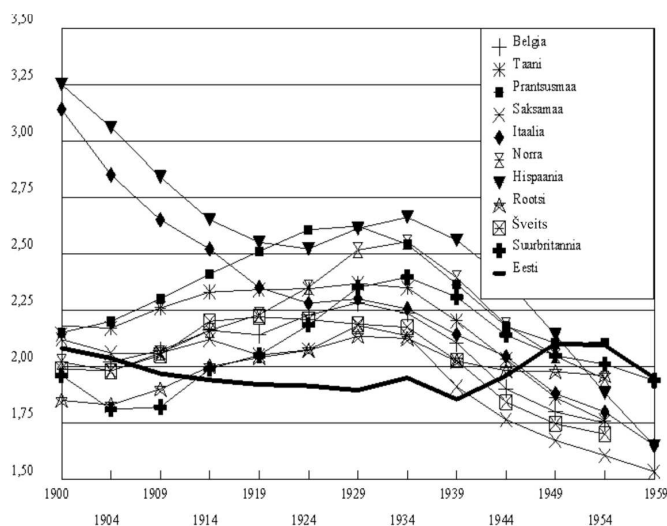
Suremus- ja sündimuslanguse suhteline üheaegsus, teisisõnu demograafilise ülemineku kulgemine Prantsuse tüübi kohaselt, väljendus Eesti rahvaarvu suhteliselt aeglasel kasvul kogu demograafilise ülemineku jooksul. Vaid mõnel üksikul aastal küündis rahvastiku keskmine juurdekasv 10 promillini, mida enamiku rah-

vaste puhul võib pidada üleminekuarengse kasvu alampiiriks. Eesti rahvaarvu kasv kippus maha jääma isegi Prantsusmaast enesest ja jäi muidugi mitu korda alla naaberrahvastele Baltoskandias. Nii viisi kätkeb demograafiline üleminek Eestis paradoksi: just kõige kiirema rahvaarvu juurdekasvu ajastul jääb Eesti rahvaarvu kasv tegelikult teistest maha, olles võib-olla väikseim maailmas. Jakob Hurda mõte — me ei saa suureks arvult, kuid võime seda saada vaimult — kajastab igati adekvaatselt rahvastiku taastarengut nii tol ajal kui ka tänapäeval.

3.2. Pärast demograafilist üleminekut

Üleminekujärgse rahvastikuarengu esimesed viis aastakümnet on mitmes olulises faasis kulgenud Eestis silmatorkavalt teisiti kui enamikul võrreldava demograafilise arenguga rahvastel. Eelnevast on teada, et demograafilise ülemineku pioneerrahvaid iseloomustas sündimuse tõus Teise maailmasõja järel ja omamoodi beebibuumi ajajärgu väljakujunemine. Eestis jäi beebibuumile nime andnud sündimuse tõus olemata (Katus 1997). Arvatavasti võib taastetasandist õhkõrnalt kõrgema sündimuse 1940. aastate lõpul kirjutada eelkõige sissesõitnute arvele, keda tol ajal iseloomustas põlisrahvastikuga võrreldes märgatavalt kõrgem protsessi intensiivsus. Perioodinäitajate kaudu väljendatud sündimus püsis Eestis taastetasandist allpool veel paar aastakümnet, mistõttu 1950. aastate jooksul iseloomustas Eesti rahvastikku Euroopa ning järelikult ka maailma üks madalamaid, kui mitte kõige madalam sündimustase.

Eesti rahvastiku sündimuse ainulaadset arenguhoont Euroopa kontekstis — ennekõike protsessi taseme stabiilsust erakordselt pika aja vältel — näitab joonis 3. Muidugi on see stabiilsus isenesest suhteline, kuid teiste Euroopa rahvastega võrreldes tunneb Eesti sündimustrendi alati ilmeksimatult ära. Joonisel on esitatud lõplik sündimuskordaja põlvkonnavahevahemikus 1900–1965. Tuleb tähele panna, et nooremate sünnipõlvkondade (1955–1965) puhul on kordaja vormiliselt võttes esialgne või tinglik, kuid demograafilise ülemineku järgses sündimusarengus on reproduktiiv-ea viimaste aastate mõju kumulatiivnäitaja tasemele kaduvväike ning kõnealuste põlvkondade lõplik sündimustase jääb esitatule

Joonis 3. Summaarne sündimuskordaja. Euroopa sünnipõlvkonnad 1900–1965.

väga lähedale ning on seega võrreldav ka vanemate põlvkondade omaga.

20. sajandi alguse põlvkonnad tähistavad enamikul joonisel kujutatud Euroopa rahvastel demograafilise ülemineku lõppfaasi, kus aastakümneid pidevalt väldanud sündimuse langus on peatunud või peatumas. Ülemineku ajastus pole kõigil rahvastel olnud just punktipealt kokkulangev, aga sajandivahetuse põlvkondade sündimustase on ehk isegi mõnevõrra ootamatult küllaltki sarnane. Joonisel moodustavad erandi Hispaania ja Itaalia kui kaks näidet selgepiirilisel hilisema üleminekuajastusega maadest. Nende puhul on just kõnealune ajanihe pikaajalises võrdluses tooniandev, eriti varase ülemineku riikide suhtes. Tegelikult on Hispaania ja Itaalia varal kaudselt esindatud enamik Kesk- ja Lõuna-Euroopa maid, millega võrreldes Ida-Euroopa sündimuseareng on olnud veel mõnevõrra hilisem.

Tagasi pöördudes varase demograafilise ülemineku rahvaste juurde torkab silma, et enam-vähem sarnane sündimustase sa-

jandivahetuse põlvkondades ei jäänud kauaks püsima. Nimelt hakkas Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvaste järgnevates kohortides sündimuse tõusma, Eestis jäi aga püsivalt madalaks. Kvantitatiivselt kasvas vahe päris suureks — mitmete rahvastega koguni ühe lapseni kohortnäitajais — ning sisuline erinevus taastarengu seisukohalt — taastarenivoost üles- või allapoole — toob Eesti hoopis tähenduslikult esile. Kohortnäitajate kaudu mõõdetuna on sündimuse tõus Põhja- ja Lääne-Euroopas olnud lauge, perioodinäitajate tasemel teatavasti aga järsk, kujundades sõjajärgse beebibuumi. Ligikaudu põlvkonnavaheperioodis 1925–1939 on Eesti rahvastiku sündimuse kõigi võrreldava demograafilise arengu ajastusega rahvaste omast madalaim ning vägagi tõenäoliselt madalaim terves maailmas. Euroopas kestis beebibuum ligikaudu 20–25 aastat, kuid sellele järgnenud sündimuse langus ei jäänud pidama sõjaeelsel tasemel, vaid viis Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvaste sündimuse eelnevaga võrreldes märgatavalt madalamale.

Samuti jäi Eestis teise demograafilise ülemineku algust kuu- lutanud järsk sündimuselangus 1960. aastate teisel poolel olemata. Vastupidi, kõnealusel perioodil põlisrahvastiku sündimuse hoopis tõusis, kolme-nelja aastaga peaaegu 20%. Seejuures polnud nimetatud kasv iseloomulik välispäritolu rahvastikule, kelle sündimuse järgis üldjoontes nende päritolumaale vastavat langustrendi. On tähelepanuväärne, et Eesti põlisrahvastiku sündimuse jäi taastetasandist kõrgemale koguni kahekümneks aastaks. See polnud küll beebibuumiaega iseloomustanud tüüpiline kõrgtase, aga meenutas ometi pigem toda etappi. 1980. aastatel algas välispäritolu rahvastiku sündimuse tõus ja kümnendi lõpul ületas Eesti kogurahvastiku vastav summaarne perioodikordaja koguni 2,2 piiri, jõudes viimase 80 aasta kõrgeimale tasemele. Euroopas oli tol ajal näputäis, pealegi hoopis hilisema demograafilise arenguga maid, kellega Eesti kõrget sündimust võrrelda andis.

Kui Eesti sündimuseareng ei meenutanud põrmugi teise demograafilise ülemineku saabumist, siis mitme teise taasteprotsessi ja abiellumuse varal saaks vastavat pööret ometi edukalt näidata. 1960. aastatest algas järjepidev vabaabiellumuse levik, mille poolest Eesti põlisrahvastik on siiani olnud Islandi, Rootsi ja aeg-ajalt Taani järel kolmandal-neljandal kohal maailmas. Koos ülikõrgele hüpanud, peamiselt naisrah-

vastiku käitumismuutusele tugineva lahutumusega on vabaabieliu eri vormide levik viinud rahvastiku perestruktuuri mitmekesis-tumiseni teisele demograafilisele üleminekule tüüpilise skeemi kohaselt. Ka vallassündimuse poolest on Eesti põlisrahvastiku käitumine väga sarnane Põhjamaade omaga ehk teisisõnu teise demograafilise ülemineku näidismaadega. Rohkem kui pooled eesti lastest sünnivad väljaspool registreeritud abielu, aga es-massünniga lõppevatest rasedustest algab väljaspool juriidilist abi-elu koguni üle 90%. Samuti toimus seksuaalrevolutsioon Eestis samal ajal vastava protsessiga tuntud teise demograafilise ülemi-neku rahvastel.

Eesti rahvastiku suremusareng ei sobi samuti beebibuumi/teise ülemineku periodiseeringusse, pakkudes hoopis omalaadse trendi. Nimelt eristub eelnevast arengujärgust selgelt suremusseisak, mis algas 1950. aastate lõpul ja peatas tolle ajani kestnud järjekindla, isegi sõja- ja repressiooniaastaid trotsinud meeste ja naiste eluea pikeneduse. Sealpeale hälbib Eesti rahvastiku suremusareng de-mograafiliselt võrreldavate Põhja- ja Lääne-Euroopa maade suun-dumustest. Niisiis ei langenu suremusarengu murdepunkt kõige raskematele aegadele ega olnud sünkroonne ka taasteprotsesside pööretega. Võib koguni tunduda, nagu oleksid demograafiline areng ja ühiskonnaolude muutumine kuidagi vastuolus.

Sellega seoses on asjakohane meenutada rahvastikuprotses-side inertust. Põlvkondade elujõu murenemine ei sünni lühikese aja jooksul, repressioonidele ja kehvadele elutingimustele vaata-mata ilmnesid muutused Eesti rahvastiku tervises suremusprot-sessi kaudu alles paar aastakümnet hiljem, kui kõige raskemad ajad hakkasid tegelikult juba mööda saama. Paraku osutus su-remusseisak üllatavalt püsivaks ja 21. sajandisse jõudis Eesti rahvastik 1950. aastate suremustasemega. Tähelepanu ei kõida mitte ainult suremuslanguse peatumine aastakümneteks, vaid — enamgi veel — keskmise eluea stabiliseerumine rahvastikutaaste modernse tüübi vaatevinklist väga madalal tasemel. Kõigi teiste rahvastikuprotsessidega võrreldes eristab just üldine kõrge sure-mustase ja sünnieluea väga suureks kärisenud sooline ebavõrdsus nüüdisaja Eesti rahvastikku kõige rohkem teisest demograafiliselt arenenud Euroopa rahvastest.

3.3. 20. sajandi rahvastikukriiside mõju

Eesti rahvastikuarengu omapära ei võimalda ülemineku peamiste ajaraamide määratlemise järel veel punkti panna. Eelkõige on süüdi ühiskonnaarengu järjepidevuse enneolematu tugevusega katkestused 20. sajandi vältel, mis nii või teisiti mõjutasid Eesti rahvastikku, isegi siis, kui demograafilised protsessid omaette võttes ei pruukinudki sellele mõjule alluda. Eesti rahvastiku-arengule on sügava jälje jätnud Esimene, aga eriti Teine maail-masõda ning selle ühiskonnaarenguline järelmõju. Muidugi laas-tasid sõjad enamikku Euroopa maid, kuid tagajärjed Eesti rahvas-tikutaastele olid mitme teisega võrreldes just seetõttu suuremad, et tegemist oli demograafiliselt arenenud piirkonnaga ehk teisisõnu, juba väljakujunenud aeglase põlvkonnaheldumisega, kus rah-vastikukriisi haavad säilivad hoopis pikemat aega või osutuvad koguni ravimatuks.

Teise maailmasõja ning sellele järgnenud repressioonide teki-tatud inimkaotusi on hinnatud eestlaste hulgas 17,5%-le, millele tuleb liita osa kohalike vähemusrahvuste peaaegu täielik häving (Katus 1990; Katus, Puur, Sakkeus 2000). Kokku kaotas Eesti viiendiku põlisrahvastikust, arvestamata seejuures aastakümneid laagrites-asumisel viibinud, kuid siiski ellu jäänud inimeste suurt hulka (Sarv 2001). Otsevõrdlusel on see ikkagi mõneti vähem kui Poola, Valgevene või Leedu inimkaotused, kuid valitseva demo-graafilise arenguetapi tõttu oli tollaste sündmuste tähendus Eesti rahvastikule siiski kokkuvõttes märgatavalt suurem. Nõnda on lätlased ja eestlased ainsad omariiklusega rahvad Euroopas, kelle praegune arvukus on väiksem 20. sajandi alguse arvust, eestlaste puhul ligikaudu 10%. Tulevikuarengu seisukohast on samavõrd oluline mõista, et 20. sajandi sõdade ja repressioonide põhjustatud arvulist kaotust ei suuda Eesti põlisrahvas ilmselt kunagi tasa teha, kuivõrd tänapäeva iseloomustav depopulatsioon säilib vanuskoos-tise toel veel aastakümneid isegi siis, kui sündimus mõne aja möödudes peaks Euroopa keskmisest märksa kõrgemale tõusma.

Eraldi tuleb tähelepanu juhtida seigale, et Teine maailmasõda ja Euroopa geopoliitiline teisenemine muutis oluliselt Eesti rah-vastiku koostist. Nimelt kujunes Eesti peaaegu absoluutseks rah-vusriigiks, kuigi lühikeseks perioodiks. Kõiki vähemusrahvustega

Tabel 1

EESTI* PÕLIS- JA IMMIGRANTRAHVASTIKU ARV** 1922–2000
(ilma okupatsiooniväe koosseisuta)

Loendus- aasta	Kogu- rahvastik	Põlisrahvastik		Välispäritolu ehk immigrant- rahvastik
		Eestlased	Vähemus- rahvused	
1922	1 107 100	970 000	112 300	24 800
1934	1 126 400	992 500	121 700	12 200
1941	999 900	908 000	91 900	... ²
1945 ¹	854 000	831 000	23 000	... ²
1959	1 196 800	892 700	?	?
1970	1 356 100	925 200	?	?
1979	1 464 500	947 800	?	?
1989	1 565 700	963 300	66 500	535 900
2000	1 370 052 ³ 1 439 200 ⁴	?	?	?

* Alates 1945 ENSV territoorium; varasemast 2334 ruutkilomeetri võrra väiksem.

** Eri määratluste ühtlustamine läbi aja pole nõutava täpsusega võimalik, arvudesse tuleb seetõttu suhtuda pigem kui ligikaudsesse.

¹ Hinnang 1. jaanuar 1945.

² Rahvastikutaaste seisukohalt rühm puudub, üksikisikute arv sisaldub vähemusrahvuste arvus.

³ Eesti Statistikaamet, 2000. aasta rahvaloendus (ESA 2001).

⁴ Eesti Statistikaamet, hinnang 1. jaanuar 2000 (ESA 2000).

asetleidnud muutusi arvestades tõusis eestlaste osatähtsus Eesti uuel, vähendatud territooriumil sõja lõpuks koguni 97,3%-ni (Katus 2001). Eesti kaotas suurriikide poliitika tulemusena peale eestivenelaste kõik oma põlised vähemusrahvad.

Sellega Teise maailmasõja põhjustatud geopoliitiline ühiskonnamuutuse mõju sugugi veel ei piirdunud. Muutused Eesti rahvastiku koostises jätkusid, kokkuvõttes veelgi järsemal moel. Määravaks kujunes tõik, et Eesti oli uuesti liidetud demograafiliselt teistsuguses arenguetapis oleva riigi külge. Erinevus väljendus ilmekalt rahvastiku rändepotentsiaalis: 19. sajandi

II poolel ja 20. sajandi algul kujutasid Vene impeeriumi alad väljarändeareaali Eestimaa kolonistidele, nüüd, vastuoksa, oli kõrge rändepotentsiaal omane suurele osale N. Liidu rahvastikust, kelle jaoks Eesti kujunes selle potentsiaali realiseerimise üheks ligitõmbavaks sihtregiooniks. Muidugi suundus slaavi rahvaste üldisest väljarändevoost Eestisse võrdlemisi väike osa, kuid rahvaarvu kahesuurusjärgulise vahe tõttu oli see osa Eestile katastroofiliselt suur.

3.4. Rändeprotsessid ja välispäritolu rahvastiku kujunemine

Demograafiline üleminek toob kaasa seaduspärased muutused rändeprotsessides. Kõnealuse teisenemise olemus, mille sõnastas esmakordselt Wilbur Zelinsky, on ränderevolutsiooni toimumises ligikaudu paar aastakümnet pärast demograafilise ülemineku algust (Zelinsky 1971). Rändeintensiivsuse tõusu tingib rahvastiku plahvatuslik juurdekasv, mis pole ühitatav omaaegse sotsiaal- ja majanduskorraldusega, agraarühiskonna oludes peamiselt põllumajandusliku maakasutusega. Niiviisi käivitub demograafilise ülemineku teisel poolel järjest intensivistuv väljaränne põhimõtteliselt kahes suunas: migratsioon rahvus(riigi)ruumi linnalistesse asulatesse ja emigratsioon. Rahvastikurände tõusu soodustab seejuures demograafilise ülemineku käigus toimuv põlvkondadevaheliste sidemete ajutine ahenemine — nõrgenevad kiiresti kasvava täisealise elanikkonna seosed laste ja eaka rahvastikuosaga.

Pikemas perspektiivis osutub massiline väljarändevoog siiski rahvastikuloo mõõdaminevaks episoodiks, mille kaudu ühelt taasterežiimilt teisele siirduv demograafiline süsteem end ruumiliselt tasakaalustab. Nõnda järgneb paari-kolme aastakümne pikkusele kõrgperioodile rändeintensiivsuse seaduspärane alane mine. Kuivõrd demograafilise ülemineku ajastus pole eri rahvastel ühesugune, järgneb üleminekuaegsele väljarände hilel sisse rändeperiood. Rahvastikuarengu pioneerriikidel on selline muutus juba aset leidnud ja viinud suurema või väiksema arvukusega välispäritolu rahvastiku kujunemiseni. Ränderevolutsiooni põhiskeem on osutunud paikapidavaks ajajärgu kõigi üleilmsete ja regionaalsete rahvastikurännete seletusmudelina, alates Ameerika

koloniseerimisest kuni Euroopa Liidu rändeprotsessideni (Salt 1989, 1998; Coleman 1999). Pikka aega valitsenud alternatiivsed seletusmudelid, sealhulgas sotsioloogilis-psühholoogilised, rännet indiviidi ratsionaalse, enamasti majandusliku kaalutlusega põhjendavad teooriad, pole viinud protsessi üldsuundumuste mõistmiseni, kuigi on lisanud detaile selle variatsiooni kohta.

Eesti rahvastiku rändeareng paigutub kenasti migratsioonirevolutsiooni mõistelisse raamistikku. Eestlaste kui demograafilise ülemineku pioneerrahva väljaränne etniliselt territooriumilt võtab seaduspärase ilme 19. sajandi teisel poolel. Mõnede asjaolu koosmõjul suundus väljaränne Eestist peamiselt itta, tolleaegse Vene impeeriumi aladele. Kõige arvukamad rändevood olid seejuures suunatud Eesti lähialadele: Peterburi, Ingerimaale ja Pihkva kubermangu. Sajandivahetuseks oli eesti asunduste geograafia laienenud, suurelt jaolt Vene riigi äärealade koloniseerimist soosiva poliitika toel, ning eestlasi võis leida Kaug-Idas, Siberis, Kaukaasias, Krimmis, Volga jõgikonnas jm (Korb, Peebo 1995; Korb 1996, 1998, 1999; Pullat 1981, 2004; Viikberg 2002). Eesti asunduste rajamise kõrgega langes Esimese maailmasõja ja Eesti riigi tekkimise eelsetesse aastatesse, mida on põhjalikult käsitlenud August Nigol. Nigoli andmeil rajati Vene keisririigi aladel kokku “318 Eesti asundust ja hulk asupaiku” (Nigol 1918). Euroopa ulatuses võib eestlaste väljarännet pidada silmatorkavalt intensiivseks, arvatavasti ulatus väljaspool rahvusruumi, mujal Vene impeeriumi maa-alal elavate eestlaste arv ligikaudu 200 000-ni, mis moodustab ligikaudu 15–17% tollasest eestlaste koguarvust (Katus 1990). Intensiivse emigratsiooni üheks põhjuseks on peetud kohalike linnade pärstitud arengut, milles oletatavasti oli oma osa rõhutatult võõrapärasel (saksa-vene) elukorraldusel enamikus Eesti linnades (Sakkeus 1999).

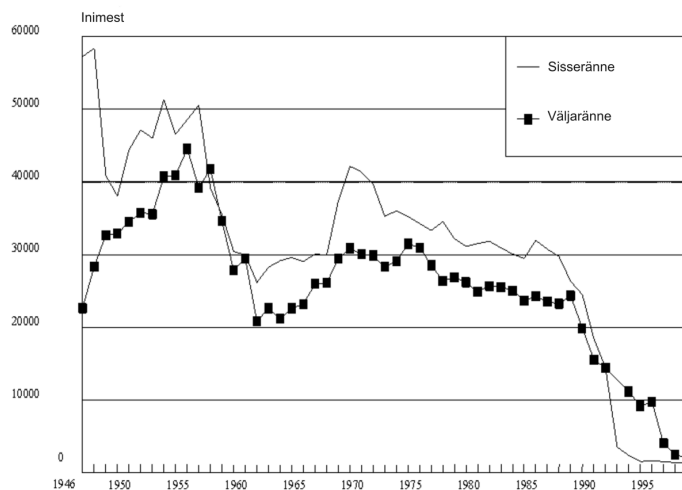
Esimese maailmasõja järel hakkas Eesti rahvastiku rändepotentsiaal ilmutama ammendumise märke. Pealegi kanaliseerus selle valdav osa, erinevalt varasemast, kohaliku asustussüsteemi arengusse. 1920. ja 1930. aastate välisrändevooe võib pidada üsna tagasihoidlikuks. Arvukama rändevooona naasis Eesti riigi loomise järel, pärast Vabadussõja lõppu, osa varem Venemaale väljarännanute (Tooms 1923). Samuti võttis Eesti vastu hulgaliselt teistest rahvustest põgenikke bolševistlikult Venemaalt, nende

arv ulatus ligi 20 000-ni (RSKB 1923–1925). Märkimisväärse osa sõdadevahelise perioodi emigratsioonist moodustas nende põgenike edasiränne teistesse riikidesse. Suhteliselt väikesearvuline eestlaste väljaränne oli 1920.–1930. aastatel üpris kireva geograafiaga (Raag 1999). Nimetatud perioodi lõpupoole hakkasid ilmema märgid rändearengu uue etapi lähenemisest ning välisrände suuna pöördumisest.

Evolutsioonilist rada pidi kulgenud arengule tegi äkilise lõpu Teine maailmasõda ja sellega kaasnenud Eesti geopoliitilise asendi muutumine. Ümberkorralduste käigus kaotas Eesti oma viiest vähemusrahvusest neli. Ajaloo irooniana väljus Eesti sõjast rahvuskoostise poolest peaaegu puhtakujulise rahvusriigina, kus eestlastest enamus moodustas 97,3% kogurahvastikust (Katus 1990). Vähemusrahvusest säilisid vaid eestivenelased, kuigi neli korda vähenenud arvukuses.

Teise maailmasõja järel muutus Eesti emigratsiooniriigist immigratsioonimaaks. Teiste võrreldava demograafilise arenguga Euroopa rahvaste taustal iseloomustab Eesti sisserännet kümme-kond aastat varasem algus, peamiselt aga rändevooe enneolematu suurus. Massilise sisserände põhjustas mitme objektiivse ja subjektiivse teguri kokkulangemine. Objektiivselt küljest oli Venemaa demograafiline üleminek 1940. aastateks jõudnud kõrge rändeintensiivsuse ajajärku (Višnevski, Volkov 1983). Rändepotentsiaali kõrgtase Venemaal nagu teisteski slaavi vabariikides langes parasjagu kokku Eesti annekteerimisega ning uus geopoliitiline olukord lõi soodsad tingimused selle potentsiaali realiseerimiseks uute läänekolooniate suunas. Seda tingis ka soov kinnistada Eesti sõjalise okupatsiooni tulemusi.

Protsessi tugevdas rände lähte- ja sihtpiirkonna rahvaarvu kahe suurusjärguni ulatuv erinevus, Eestit Venemaast lahutava riigipiiri *de facto* äralangemine, suured rahvastikukaotused sõja ja sellele järgnenud sotsiaalse ümberkorralduse käigus, samuti riiklikul tasemel viljeldud sovetiseerimis- ja venestamispoliitika (Misiunas, Taagepera 1983, 1993). Eespool on juba viidatud, et Eesti rahvastikukaotusi sõja, repressioonide ja pealesunnitud põgenemise tagajärjel on hinnatud ligikaudu 200 000 inimesele ehk 17,5%-le eestlaste sõjaeelsest arvust. Rahvaarvu järsk vähenemine, N. Liidu üldisel taustal suhteliselt arenenum infra-

Joonis 4. Rahvusvahelise rände vood Eestis 1946–1998.

struktuur, kõrgem elatustase jms tegurid avasid sisserändajatele soodsad võimalused töö- ja elukoha valikul. Vahemärkusena on huvitav tõdeda, et just rahvastikuarengulise reaalsuse tõttu osutus Leedu käekäik Eesti ja Läti omast küllaltki erinevaks. Kuigi üldised sotsiaalsed tingimused, poliitilistest rääkimata, olid üsna sarnased, ei kogenud Leedu demograafilise arengu hilisema ajastuse tõttu sugugi nii ulatuslikku sisserännet kui Eesti ja Läti.

Eesti sõjajärgne välisränne on läbinud mitu üsnagi eripalgelist arengujärku (Sakkeus 1991, 1999). Esimene suurem rändelaine algab ühel ajal teise Vene okupatsiooniga, rändevoogude poolest on esimene sõjajärgne aastakümme jäänud ületamatuks (joonis 4). Just seda aega iseloomustab eriti tugev administratiivselt mahitatud sisseränne. Rändegeograafia seisukohalt oli esimeses sisserändelaines ülekaalus Eesti lähipiirkondade rahvastik. Seda täiendas ilmselt okupatsiooniar mee sihiteadlik demobiliseerimine Eesti pinnal.

Kooskõlas rändepotentsiaali kahanemisega Venemaa Euroopas hakkasid sõjajärgsed rändevood ilmutama langustrendi. Langusele aitas ilmselt kaasa administratiivse rändekomponendi osa-

tähtsuse vähenemine Stalini surma järel ning repressseeritud põlisrahvastiku tagasirände ammendumine. Sisserändevoo viis uuele tõusule Eesti rändetagamaa hüppeline laienemine 1960. aastate teisel poolel. Tagamaa laienes N. Liidu lõuna- ja idapiirkondade, Volgamaa, Põhja-Kaukaasia ja Kesk-Aasia suunas, kus rändepotentsiaal oli veel kõrge. Selle laienemise tõttu jäid rändevood suhteliselt kõrgele tasemele veel 1970. aastatelgi. 1980. aastad tõid kaasa rände uue langustrendi, nüüd kooskõlas rändepotentsiaali alanemisega laienenud tagamaal (Katus 1988).

Joonisel 4 kujutatud rändevood juhivad tähelepanu ülisuurele rändekäibe. Selgub, et vaid ligikaudu iga seitsmes sissesõitnu jäi Eestisse pidama, ülejäänud kuus on varem või hiljem lahkunud. Rändekäive 1946–2000 ulatub 3,04 miljoni inimeseni 200 000-lise rändeiibe juures, muidugi ei kajastu selles arvus sõjaväeterritooriume puudutav ränne. Niisuguse rändekäibe poolest oli Eesti võrreldav Kaug-Ida ja Siberi koloniaalpiirkondadega ega mahu kuidagi Euroopa suuremate immigratsioonimaade konteksti, nagu Šveits või Saksamaa.

Eesti rahvastiku- ja ühiskonnaarengu seisukohalt on sõjajärgsete rändeprotsesside kõige olulisemaks tulemuseks arvuka välispäritolu rahvastiku kujunemine. Ehkki kõne all olnud kõrge rändepotentsiaali perioodist lahutab meid juba rohkem kui kümnend, toimivad mineviku rändeprotsessid edasi ning Eestis on üsna raske leida valdkonda, mida see mõju otseselt või kaudselt ei puudutaks. Välissündinute osakaalult on Eesti Euroopa riikide seas rekordihoidja, ühtlasi ka endise N. Liidu raamistikus (Salt 1998). Lisades välissündinutele ka nende teise põlvkonna, moodustab välispäritolu rahvastik Eestis tervikuna ligikaudu 36% (Katus, Sakkeus 1993).

3.5. Eesti kahestunud rahvastikuareng

Massiline sisseränne on hoidnud Eesti rahvaarvu kasvu suhteliselt kõrgel tasemel kogu sõjajärgse aja kuni taasiseseisvumiseni. Seejuures tuleb otseselt kõrval arvestada veel sisserände kaudset mõju rahvaarvu kasvule: immigrantide noor vanuskoostis tagab kõrgema sündide arvu ja väga madala surnute arvu mitmeks aastakümneks. See tegur on mõneti ootamatult ka eestlaste arvu

suurenemise peapõhjuseks sõjajärgsetel aastakümnetel. Oli ju idaeestlastest naasevrändajate puhul — tagasiränne oli muuseumärgimisväärselt intensiivne — samuti tegemist noore vanuskoostisega rahvastikurühmaga, eriti kodueestlastega võrreldes. Samal ajal on Eesti põlisrahvastiku sisearengut iseloomustanud taastetasandist madalam põlvkondade vaheldumine, nagu protsessikesksetes peatükkides selgub. Idaeestlaste sisserände mõju kuivas mõistagi aegamisi kokku ja rahvastikukadu ilmnis eestlastel juba 1970. aastate keskpaiku. Kogurahvastiku loomulik ehk demograafiline iive muutus negatiivseks 1991. aastal.

Välispäritolu rahvastiku erijooned laienevad enamikku rahvastiku- ja ühiskonnaarengu valdkondadesse. Majandusülemineku kontekstis tuleb kindlasti märkida sisserännanute koondumist mitmesugustesse endise suurriigi majanduslikke ja poliitilisi sihte teeninud tegevusvaldkondadesse. Olude teisenedes on see ootuspäraselt tekitanud suuremaid kohanemisprobleeme, mida on võimendanud liiga kitsalt spetsialiseeritud kutseoskused, sotsiaalsete võrgustike piiratus jms tegurid (Puur 2000). Eluaseme- ja rahvastikuteabe rohkem kui poolsajandilise lahususe tõttu polnud kuni viimase ajani teada põlis- ja välispäritolu rahvastiku eluasemeolude süstemaatiline erinevus, muu hulgas paistab Eesti immigrantrahvastik Euroopa sisserännumaade taustal üsna tavatult silma eluaseme keskmisest tublisti kõrgema mugavusastme poolest, eelmainitud paiknemiseärasuste kõrval ka migrante soosinud korterijaotusmehhanismi tulemusena (Puur 1995).

Ka Eestis on kinnitust leidnud hälbiva käitumise uurijate hulgas üldtuntud juurtetusest, sotsiaalse võrgustike ahtusest jms teguritest tingitud sisserännanute suurem kuriteokalduvus. Eriti märgatavat erinevust põlisrahvastikust on seejuures täheldatud vägivaldsete isikuvastaste kuritegude toimepanemisel (Ahven 1998). Märkimisväärsed käitumiserinevusi võib samuti leida immigrantrahvastiku suremuses ja haigestumuses, mille üheks väljenduseks on aastaid tagasi alguse saanud ja hiljaaegu epideemia ulatuse omandanud AIDSi levik (Kasmel *et al.* 1997; Katus, Puur 1997; Leinsalu, Grintšak, Noorkõiv 1999).

Taastearengu seisukohalt kujutab välispäritolu rahvastik endast paratamatult marginaalset nähtust — aja jooksul ta kas põlistub

või lahkub, rännates tagasi kodumaale või edasi kolmandatesse riikidesse. Kuigi isikutasandil on ühel või teisel määral esindatud kõik nimetatud kolm tulevikuteed, pole rahvastikurühma tasandil eri mudelite realiseerumine sugugi võrdse tõenäosusega, pealegi võib areng ka ühe ja sama mudeli piires kulgeda oma tulemuse ja ajastuse poolest küllaltki erisuunaliselt. Eesti puhul viitab kogu olemasolev teave tõsiasjale, et välispäritolu rahvastiku tagasirände tõenäosus on möödunud kümnendi vältel kahanenud, sedasama tõendavad ka tegelikud rändevood.

Teisisõnu peab Eesti arvestama sisserände tagajärjel kahestunud rahvastikupildi edasikandumisega päris kaugesse tulevikku, lähi- ja keskpikas perspektiivis võib põlis- ja immigrantrahvastiku eristumine mõnes valdkonnas koguni süveneda. Sellise suundumuse taustaks on muidugi ühiskonna üldise eristumise (taas)tekkimine ja hüppeline kasv pärast erinevusi tasalülitanud režiimist vabanemist. Põlistumis- ehk integratsiooniprotsessi on pärssinud ühelt poolt välispäritolu rahvastiku erakordselt kõrge suhtarv, eriti selektiivse sisserände tekitatud kontsentratsioonialadel, teisalt aga maa põlisrahvastiku taastepotentsiaali sõltuvusajast pärit nõrgestatus. Rahvastikuarengu vaatenurgast on põlistumise aeglase edenemise kindlaks märgiks immigrantide teise põlvkonna käitumismallide erijoonte säilimine põlisrahvastikuga võrreldes, kasinast keeleoskusest ja vähesest naturaliseerimisest pereplaanimisviisideni välja (Sakkeus 1999, 2000).

Põlistumisprotsessi käsitlemisel tuleb omaette tõsiasjana arvestada ka välispäritolu rahvastiku enda tähelepanuväärset etnilist, keelelist ja usulist heterogeensust, mille aluseks on mitmekesine päritolugeograafia. Kuigi esmapilgul oleks loomulik eeldada, et enamik immigrante pärineb lähiregionidest, on Eestiga ajaloolistes sidemetes olnud Venemaa naaberladelte tegelikult pärit vaid neljandik välissüündinuid. Etnilise enesemääratluse poolest on välispäritolu rahvastiku hulgas kokku esindatud ligikaudu 120 rahvusrühma, keeleliselt on asjaomane kirevus pisut väiksem, ulatudes 80 emakeeleni (Viikberg 1999). Kaheldamatult on ka Eestisse asunud immigrandid, sarnaselt mis tahes Euroopa riigi vastava rahvastikuosaga, saanud kaasa oma sünnipaiga ja vanemate sotsiaalkultuurilise keskkonna, kombed, väärtushinnangud

ja hoiakud, millel põhineb suur osa inimvajadusi. Üsna erinevad oma kultuurilt ja käitumiselt võivad olla juba Arhangelskist ja Ast-rahamanist pärit venelasedki, rääkimata islamiusulistest tatarlastest või Kesk-Aasia, Volgamaa ning Taga-Kaukaasia immigrantidest.

Vaagides eelneva taustal Eesti institutsioonide tegevust taasis- seisvumisest möödunud kümnendi vältel, tuleb möönda, et rah- vastiku põlisusest ja taastearengu kahestatusest pole seni suure- mat hoolitud. Kuigi integratsioonialasest ettevõtlikkusest pole iseenesest puudu ja sellealastele programmidele kulub nii oma- jagu Eesti enda ressursse kui lahkete doonorriikide abi, on meto- doloogilise aluse vildakus tulemuse juba ette ära määranud. Prob- leemi lühidalt ja teatud lihtsustustega kokku võttes iseloomustab valitsevaid seisukohti omamoodi topeltviga. Esiteks asendatakse rahvastiku põlisusel põhinev jaotus rahvuserinevustega, tüüpiliselt eestlaste ja muulaste, mõnevõrra harvemini ka eestlaste ja vene- laste või venekeelse elanikkonna vahel. Metodoloogiline eksitus algab niisiis sealtmaalt, kus põlis- ja immigrantrahvastiku erine- vusi asutakse käsitlema rahvuslike erinevustena.

Seda eksitust on vahest kõige lihtsam demonstreerida Eestis asuva vene vähemusrahvuse — eestivenelaste — näitel. Eesti- venelaste eristumine samast rahvusest sisserändajatest on tu- gev: lisaks eesti keele oskuse mitu korda kõrgemale tasemele ja tegelikult sajabrotsendilisele Eesti kodakondsusele väljendub see näiteks ka sisserännanud venelaste omast täiesti erinevas sündimustrendis ja eluasemekoostises (Katus, Puur, Sakkeus 2000). Vahepõikena on siinkohal huvitav märkida, et eluaseme- koostise poolest on Eesti enam kui kahesaja omavalitsusüksuse seas nõukogulaadsest korraldusest üheks kõige puutumatumaks jäänud just Raja vald eestivenelaste ajaloolisel asualal (EKDK 1999). Nimetatud topeltvea teiseks pooleks on välispäritolu rahvastiku seesmise heterogeensuse eiramine ja immigrantide käsitlemine ühtse sootsiumina integratsioonipoliitika teostamisel.

Asi ei oleks veel hull, kui tegu oleks pelgalt riigiaparaadi si- seküsimusega. Teemaatika aga seostub paraku inimõigustega ning asub rahvusvaheliste organisatsioonide huvikeskmes. Eestis vii- binud OSCE missioon on Eestile küllalt palju tüli ja ebameeldi- vust tekitanud, Eesti-vastaseks kriitikaks on kasutatud nii ÜRO kui

Euroopa Nõukogu tribüüni jne. Kõige selle põhjuseks on viida- tud topeltviga, teisisõnu rahvus- ja põlisusprobleemi segijamine. Antud kontekstis on Euroopa Pere- ja Sündimusuuringu (PSU) missiooniks Eestis põlis- ja välispäritolu rahvastiku metodoloogi- liselt adekvaatne kajastamine, mis näitaks teed Eesti riigiandme- korraldusele, kus põlisustunnusejärgne statistika pole ikka veel taastatud. Hea meel on märkida, et põlis- ja välispäritolu rah- vastiku kajastamine ja sellekohased statistilised andmestikud on leidnud kõlapinda nii ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni kui rah- vuslike demograafiainstituutide koostöövõrgustiku raames.

Mööda ei saa minna ka rahvastikuvananemisest. Tuleb tähele panna, et selle nähtuse alusprotsessidel ehk vananemisteguritel on viimase poolsajandi jooksul olnud Eestis sageli üksteist tasandav toime, mistõttu vanuskoostise ja selle vanurikomponendi osakaalu teisenemine demograafilise ülemineku käigus kuni käesoleva ajani on ehk tavapärasest väiksem. Ilma selle tasandava toimeta oleks rahvastiku traditsioonilise taastetüübi asendumine modernsega toonud kaasa suuremaid nihkeid rahvastiku vanuskoostises, nagu seda paljud teised rahvad on ka kogenud. Tabelis 2 on üle- vaatlikkuse mõttes esitatud rahvastiku kolme suure vanusrühma osatähtsuse dünaamika rahvaloendusaastate lõikes viimase pool- teise sajandi jooksul (Katus et al. 1999).

Need andmed rõhutavad tõsiasja, et suuremad muutused Eesti kogurahvastiku vanuskoostises on aset leidnud juba 19. sajandi teisel ja 20. sajandi esimesel poolel. Edaspidi on intensiivne sisseränne ning suremusarengu seisak hoidnud vanurite osakaalu küllaltki stabiilse pika aja vältel, kuni 1990. aastateni. Sedavõrd kitsas piiris toimunud vanurite osakaalu liikumine on kaheldama- tult Eesti demograafilise arengu märkimisväärne omapära; Euroo- pa maade ja rahvaste hulgas võrreldavat näidet pole. Muude te- gurite hulgas andis eelkõige esimese suure sõjajärgse immigran- dipõlvkonna jõudmine vanuriikka 1990. aastatel Eesti rahvastiku- vananemisele määratu tõuke. Kümnend 1995–2004 on kujune- nud läbi aegade kõige intensiivsemaks vananemisperioodiks ning ületab ilmselt kõigi Euroopa maade vastavad näitarvud. Üsna lähedases tulevikus sarnaneb Eesti rahvastikuvananemise poolest taas võrreldava demograafilise arenguga rahvastele.

Tabel 2

RAHVAARV JA RAHVASTIKU MEDIAANVANUS EESTIS
(loendusaaastad 1881–1989)

Loendus- aasta	Kogu- rahvastik	Vanusrühmad			Mediaan- vanus*
		0–14	15–59	60+	
1881	881 455	293 639	516 319	71 002	23,52
1897	958 351	306 173	558 295	93 443	24,99
1922	1 107 059	282 215	693 180	130 540	28,64
1934	1 126 413	261 929	710 718	152 458	31,29
1941	999 552	239 615	603 900	156 037	34,37
1959	1 196 065	271 527	744 273	179 996	31,83
1970	1 351 640	298 293	825 982	226 062	33,62
1979	1 464 476	315 725	910 012	238 405	33,89
1989	1 565 662	348 738	953 525	263 399	34,08

* Mediaanvanus — vanus, mis jagab rahvastiku kaheks võrdse liikmete arvuga pooleks.

4. KOKKUVÖTTE ASE MEL

Kokkuvõttena on tarvilik juhtida tähelepanu Eesti rahvastikuarengu hoopis teist laadi omapärale. Nimelt iseloomustab nüüdisaja Eestit rahvastiku- ja majandusarengu sügav tasakaalustamatus. Rahvastikutaaste seisukohalt kuulub Eesti arenenud maade hulka ja eristub küllaltki selgesti ka Kesk- ja Ida-Euroopa riikidest. Põhjus peitub eelkäsitletud Hajnali joone asetuses ja demograafilise ülemineku varajases alguses. Arenenud rahvastik tähendab aga eakat vanuskoostist, sügavat individualiseeritust, uut laadi põlvkondlike seoseid, rahvastiku kumulatiivset tervisestruktuuri, rahvusruumi hõlmatuse teisenemist, toimetuleku ja sotsiaalse sidususe esiletõusu jne, ühesõnaga ainelisest seisukohast märkimisväärseid kulutusi nõudvate protsesside ja seisundite esilekerkimist.

Riigi majandusarengut kujundab üleminek või õigemini tagasipöördumine turumajandusele. Rahvusliku koguprodukti ja teiste majandusnäitajate poolest jääb Eesti Põhja- ja Lääne-Euroopa maadest tunduvalt maha ning meenutab majandusarengu

tasemelt pigem Kesk- ja Ida-Euroopa riike, asetudes mõnest isegi tahapoole. Laiemas kontekstis tähendab see arengumaade keskmist majandustaset (Ennuste, Wilder 1999). Kapitali esialgse akumulatsiooniga sarnanev staadium on nõudnud ulatuslikke investeeringuid majanduse ümberstruktureerimisele, infrastruktuurile ja ehitustegevusele üldse, keskkonnakahjustuste heastamisele jms. Arenenud rahvastiku, kuid arengumajandusega riigis toimub karm ning tavalisest hoopis teistsugune konkurents piiratud ressursside nimel. Selline vahekord on ülepea ainulaadne maailmas. Muidugi pole see tasakaalustamatus jätkusuutlik ning arvatavasti oleks Eestile sobivaim Baltoskandia arenguruumi taastumine. Seni aga muudab see asjaolu koos kõige muuga riigi sotsiaal- ja rahvastikupoliitika väljatöötamise eriti keerukaks ning tekitab kiusatust maa ja rahva pikaajalisi sihte eirates kergema vastupanu teed minna.

Eesti sõjajärgne rahvastikutaaste ei lange ilmselgelt kokku Euroopas sageli kasutatava beebibuumi ja teist demograafilist üleminekut esiletoova põhiperiodiseeringuga. Samas ei paista erinevad rahvastikuprotsessid üksteise suhtes sedavõrd paralleelselt kulgenud olevat, nagu võib tõdeda Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvaste puhul. Pigem pakub iga olulisem rahvastikuprotsess miskit laadi erineva periodiseeringu, mis kokku jätab kireva ja ebaülevaatliku mulje. Kogu demograafilise ülemineku järgse aja- ja perioodi ning protsessikeskne süvaanalüüs aitaks täpsustada neid laineid ja võnkeid, mida Eesti rahvastikuareng on seni läbi teinud.

Kirjandus

- A h v e n , Andri 1998. Kuritegevus ja turvatunne. — *Sotsiaaltrendid*. Tallinn: Eesti Statistikaamet, lk 84–90
- B e r t a l a n f f y , Ludwig von 1968. *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. New York: G. Braziller
- B e s s e r , B a l l o d 1897 = Бессер Л., Баллод К. Смертность, возрастной состав и долговечность православного населения обоого пола в России за 1851–1890 годы. (*Записки Академии Наук*, т. 1, № 5.) Сп. Петербург
- B l o s s f e l d , Hans-Peter, Götz R o h w e r 1995. *Techniques of Event History Modeling: New Approaches to Causal Analysis*. Mahway: Lawrence Erlbaum Associates Publishers

- Boserup, Ester 1981. *Population and Technological Change: A Study of Long-Term Trends*. Chicago: University of Chicago Press
- Bullough, Vern L., Bonnie Bullough (Eds.) 1994. *Human Sexuality: An Encyclopedia*. (Garland Reference Library of Social Science; Vol. 685.) New York: Garland Pub.
- Caldwell, John Charles 1982. *Theory of Fertility Decline*. (Population and Social Structure.) London—New York: Academic Press
- Calot, Gérard 1999. L'analyse démographique conjoncturelle. — Anton Kuijsten, Henk de Gans, Henk de Feijter (Eds.). *The Joy of Demography and other Disciplines: Essays in Honour of Dirk van de Kaa*. (NethurD Publication Series B.) Amsterdam: NethurD, pp. 295–323
- Calot, Gérard, Jean-Paul Sardon 1997. Etonnante fécondité suédoise. — *Futuribles*, No. 217, pp. 5–14
- Calot, Gérard, Alain Confesson, Jean-Paul Sardon, Erminio Baranzini, Stéphane Cotter, Philippe Wanner 1998. *Two Centuries of Swiss Demographic History: Graphic Album of the 1860–2050 Period*. Neuchatel: Swiss Federal Statistical Office
- Chasteland, Jean-Claude, Louis Roussel (Ed.) 1997. *Les contours de la démographie au seuil du XXIe siècle*. Paris: INED
- Cleland, John, John Hocrraft (Eds.) 1985. *Reproductive Change in Developing Countries: Insights from the World Fertility Survey*. London—New York: Oxford University Press
- Coale, Ansley J. 1979. The use of modern analytical demography by T. R. Malthus. — *Population Studies*, Vol. 33, No. 2, pp. 329–332
- Coale, Ansley J., Barbara Anderson, Erna Härm 1979. *Human Fertility in Russia since the nineteenth Century*. Princeton: Princeton University Press
- Coale, Ansley J., Susan Cotts Watkins (Eds.) 1986. *The Decline of Fertility in Europe: The Revised Proceedings of a Conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton: Princeton University Press
- Coleman, David 1986. Population regulation: A long-range view. — David Coleman, Roger Schofield (Eds.). *The State of Population Theory: Forward from Malthus*. Oxford—New York: Basil Blackwell, pp. 14–41
- Coleman, David 1999. International migration in Europe in the late 1990s. — David Coleman, Eskil Wadensjö (Eds.). *Immigration to Denmark: International and National Perspectives*. Aarhus: Aarhus University Press, pp. 46–103
- Dupâquier, Jacques, Antoinette Fauve-Chamoux, Eugene Grebenik (Eds.) 1983. *Malthus: Past and Present*. (Population and Social Structure.) London—New York: Academic Press
- Ehrlich, Paul R., Anne H. Ehrlich 1970. *Population, Resources, Environment: Issues in Human Ecology*. San Francisco: W. H. Freeman
- EKDK 1999. *Eesti Pere- ja Sünnimusuuring: Meesküsitluse metoloogიაülevaade = Estonian Family and Fertility Survey: Methodological Report of Male Survey*. Koost. Kalev Katus, Enel Pungas, Allan Puur, Luule Sakkeus. (Rahvastiku-uuringud. Seeria A; Nr. 40.) Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Ennuste, Ülo, Lisa Wilder (Eds.) 1999. *Harmonisation with Western Economics: Estonian Economic Developments and Related Conceptual and Methodological Frameworks. Collection of Papers*. Tallinn: Eesti Majanduse Instituut
- ESA 2000. *Rahvastik 1999*. Tallinn: Eesti Statistikaamet
- ESA 2001. *2000. aasta rahva ja eluruumide loendus I: Faktiline ja alaline rahvastik, rahvastiku paiknemine, soo- ja vanuskoosseis = Population and Housing Census. I, Population de facto and Usual Resident Population, Location on the Population, Population Sex and Age Structure*. Koost. Väino Kuri jt. Tallinn: Statistikaamet
- Festy, Patrick 1984. *Fertility in Western Countries from 1870 to 1970*. Bangkok: United Nations
- Gillis, John R., Louise A. Tilly, David Levine (Eds.) 1992. *The European Experience of Declining Fertility, 1850–1970: The Quiet Revolution*. (Studies in Social Discontinuity.) Cambridge: Blackwell
- Golini, Antonio 1997. Demographic trends and aging in Europe. — *Genus*, Vol. 53, No. 3–4, pp. 33–75
- Graunt, John 1662. *Natural and Political Observations . . . Made upon the Bills of Mortality . . . of London*. London
- Hajnal, John 1965. European marriage patterns in perspective. — David Victor Glass, David Edward Charles Eversley (Eds.). *Population in History: Essays in Historical Demography*. Chicago: Alding Publishing Company, pp. 101–143
- Hamp1, Martin 2000. *Reality, Society and Geographical/Environmental Organization: Searching for an Integrated Order*. Prague: Charles University
- Hamp1, Martin, Zdeněk Pavlík 1977. On the nature of demographic and geodemographic structures. — *Acta Universitatis Carolinae, Geographica*, Vol. 12, No. 2, pp. 3–23

- Hatton, Timothy, Jeffrey Williamson 1994. What drove mass migrations from Europe in the late nineteenth century. — *Population and Development Review*, Vol. 20, No. 3, pp. 533–561
- Henry, Louis 1961. Some data on natural fertility. — *Eugenics Quarterly*, Vol. 8, No. 2, pp. 81–91
- Höhn, Charlotte (Ed.) 2001. *Demographic and Cultural Specificity and Integration of Migrants: Proceedings of the 1st Workshop of the Federal Institute for Population Research and the Network for Integrated European Population Studies*. (Materialien zur Bevölkerungswissenschaft.) Wiesbaden: Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung
- Hyrenius, Hannes 1942. *Estlandssvenskarna: Demografiska studier*. Lund: Gleerup
- Inglehart, Ronald 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press
- International Encyclopedia of Population*. 1982. Editor in chief John A. Ross. New York—London: Free Press
- Johnson, Stanley 1987. *World Population and the United Nations: Challenge and Response*. New York: United Nations
- Kant, Edgar 1935. *Bevölkerung und Lebensraum Estlands: Ein anthropökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv
- Kasmel, Anu, Andrus Lipand, Katre Kasmel, Uno Traat, Anna Markina, Antti Uutela, Satu Helakorpi, Pekka Pusta 1997. *Eesti täiskasvanud elanikkonna tervisekäitumise uuring, 1996, kevad = Health Behaviour Among Estonian Adult Population: Spring 1996*. (Kansanterveyslaitoksen julkaisuja. B, n:o 2.) Helsinki: Publications of the National Public Health Institute
- Katus 1988 = Катус Калев (ред.). *Подходы к управлению миграционным развитием*. Таллинн: Валгус
- Katus, Kalev 1990. Demographic trends in Estonia throughout the centuries. — *Yearbook of Population Research in Finland*. Helsinki, pp. 50–66
- Katus, Kalev 1992. Sündimus ja selle piirkondlikud erisused Eestis demograafilise ülemineku jooksul. — *Akadeemia*, nr 1, lk 134–149; nr 2, lk 365–385
- Katus, Kalev 1994. Fertility transition in Estonia, Latvia and Lithuania. — Wolfgang Lutz, Sergei Scherbov, Andrei Volkov (Eds.). *Demographic Trends and Patterns in the Soviet Union before 1991*. London—New York: Routledge, pp. 89–111
- Katus, Kalev 1997. *Post-Transitional Fertility: Case of Estonia*. (Rahvastiku-uuringud. Seeria B, Teadustööd = Population studies. Series B, Research papers; No. 33.) Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Katus, Kalev 2000. Long-term mortality trend in the Baltic countries. — *Trames*, Vol. 4, No. 3 (Special Issue on Estonian Population), pp. 231–256
- Katus, Kalev 2001. Eesti rahvastiku areng Euroopa kontekstis. — Mihkel Veiderma (koost.). *Eestile mõeldes: Vabariigi Presidendi Akadeemiline Nõukogu 1994–2001*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 35–49
- Katus, Kalev, Allan Puur 1992. Eesti rahvastiku suremusest elutabelite analüüsi põhjal. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2516–2549
- Katus, Kalev, Allan Puur 1997. *Mortality Development and Economic Transition: The Case of Estonia*. (Rahvastiku-uuringud. Seeria B, Teadustööd = Population studies. Series B, Research papers; No. 35.) Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Katus, Kalev, Allan Puur, Luule Sakkeus 2000. Development of national minorities in Estonia. — Werner Haug, Youssef Courbage, Paul Compton (Eds.). *The Demographic Characteristics of National Minorities in Certain European States*. (Population Studies; No. 31.) Strasbourg: Council of Europe Pub., pp. 29–92
- Katus, Kalev, Allan Puur, Asta Põldma, Luule Sakkeus 1999. *Rahvastikuvananemine Eestis = Population Ageing in Estonia*. (Rahvastiku-uuringud. Sari D; Nr. 1.) Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Katus, Kalev, Luule Sakkeus 1993. *Foreign-Born Population in Estonia: The Paper has been Presented at the Acad. Colloquium “The population of the former USSR in the 21st century” in Amsterdam, Sept. 29–Oct. 2, 1992*. (Rahvastiku-uuringud. Seeria B, Teadustööd = Population studies. Series B, Research papers; Nr. 19.) Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Keilmann, Nico 1997. *The Accuracy of the United Nation’s World Population Projections*. (Document No. 97/4.) Oslo: Statistics Norway
- Keilmann, Nico 2001. Data quality and accuracy of United Nations population projections. — *Population Studies*, Vol. 55, No. 2, pp. 149–164
- Khalatbari, Parviz (Ed.) 1983. *Demographic Transition*. (Beiträge zur Demographie; Nr. 7.) Berlin: Akademie-Verlag
- Knodel, John E. 1974. *The Decline of Fertility in Germany 1871–1939*. Princeton: Princeton University Press

- Konks, Jaan 1961. 1712. aasta revisjonist Eestimaal. — *TRÜ Toime- tised*, vihik 114. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 253–263
- Korb, Anu (koost.) 1996. *Ei oska rääkimise moodi kõnelda: Zolotaja Niva, Semjonovka, Jurjevka, Koidula*. (Eesti asundused II.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- Korb, Anu (koost.) 1998. *Seitse küla Siberis*. (Eesti asundused III.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- Korb, Anu (koost.) 1999. *Taaru-tagused ja stepiasukad*. (Eesti asundused IV.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- Korb, Anu, Kadri Peebo (koost.) 1995. *Siin Siberi maa peal kasvavad: Ülem-Suetuki ja Viru-Pulani lood ning laulud*. (Eesti asundused I.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- Krūmiņš, Juris 1993. *Iedzīvotāju mūža ilgums — tendencies un palielināšanas problēmas*. Rīga: Latvijas Universitāte
- Kurs, Ott 1994. Ingrida: The broken landbridge between Estonia and Finland. — *GeoJournal*, Vol. 33, No. 1, pp. 107–113
- Kõpp, Johan 1929. Andmeid viimasest suurest katkest Lõuna-Eestis aastail 1710–1711. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1, lk 15–23
- Landry, Adolphe 1934. *La révolution démographique: Études et essais sur les problèmes de la population*. Paris
- Laslett, Peter 1993. The emergence of Third Age. Paper to IUSSP General Conference, Montreal
- Leinsalu, Mall, Marina Grintšak, Rivo Noorkõiv 1999. *Eesti Terviseuuring: Tabelid = Estonian Health Interview Survey: Tables*. Tallinn: Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituut
- Léridon, Henri (Ed.) 1987. *La seconde révolution contraceptive: La régulation des naissances en France de 1950 à 1985*. (Travaux et documents; cahier no. 117.) Paris: Institut National d'Études Démographiques
- Lesthaeghe, Ron J. 1977. *The Decline of Belgian Fertility 1800–1970*. Princeton: Princeton University Press
- Lesthaeghe, Ron, Dominique Meekers 1986. Value changes and the dimensions of familism in the European Community. — *European Journal of Population*, Vol. 2, No. 3–4, pp. 225–268
- Liiv, Otto 1938. *Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. Lisa: Valimik dokumente suurest näljaajast = Die grosse Hungersnot in Estland 1695–1697. Anhang: Auswahl von Dokumenten aus der Zeit der Hungersnot*. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised; 9.) Tartu—Tallinn: Loodus
- Livi-Bacci, Massimo 1971. *A Century of Portuguese Fertility*. Princeton: Princeton University Press
- Livi-Bacci, Massimo 1977. *A History of Italian Fertility during the last Two Centuries*. Princeton: Princeton University Press
- Malthus, Thomas 1798. *An Essay on the Principle of Population, as it Affects the Future Improvement of Society*. London: J. Johnson
- Manting, Dorien 1994. *Dynamics in Marriage and Cohabitation: An Inter-temporal, Life Course Analysis of First Union Formation and Dissolution*. (PDOD publications. Series A, Doctoral dissertations.) Amsterdam: Thesis Publishers
- Matthiessen, Poul 1985. *The Limitation of Family Size in Denmark*. (Historisk-filosofiske meddelelser; 52-1, pt. 1–2.) København: Kgl. Danske videnskabernes selskab
- Mayer, Karl, Nancy Tuma (Eds.) 1990. *Event History Analysis in Life Course Research*. (Life Course Studies.) Madison: University of Wisconsin Press
- McKewen, Thomas 1976. *The Modern Rise of Population*. London: Edward Arnold
- McLaren, Angus 1990. *A History of Contraception: From Antiquity to the Present Day*. (Family, Sexuality, and Social Relations in Past Times.) Oxford—Cambridge: Basil Blackwell
- Misiunas, Romuald J., Rein Taagepera 1983. *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1980*. Berkeley: University of California Press
- Misiunas, Romuald J., Rein Taagepera 1993. *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1990*. Expanded and updated ed. London: Hurst and Co.
- Myers, George 1994. Population growth and age structure: Implications and policy responses. — *European Population Conference: Proceedings 23–26 March 1993, Geneva, Switzerland*. Vol. 1. New York: United Nations, pp. 207–270
- Narodonaselenie...* 1994 = *Народонаселение: Демографический словарь*. 1994. Москва: Большая Российская Энциклопедия
- Nigol, August 1918. *Eesti asundused ja asupaigad Venemaal*. (Eesti Kirjanduse Seltsi kodumaa tundmaõppimise toimekonna toimetused; nr 1.) Tartu
- Notestein, Frank 1945. Population — the long view. — Theodore W. Schultz (Ed.). *Food for the World*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 36–57
- Notestein, Frank 1953. Economic problems of population change. — *Proceedings of the 8th International Conference of Agricultural Economists*. London, 1953, pp. 13–31

- Nõges, Mats 1925. *Rahvamuutused Viljandi maakonnas 1801–1923. a.: Väitekirj esitatud Tartu Ülikooli arstiteaduskonnale arstiteaduse doktori astme omandamiseks = Die Bevölkerungsbewegung im Kreise Fellin in den Jahren 1801–1923.* Tartu
- Palli, Heldur 1973. Rõuge rahvas XVII sajandi teisel poolel. — *Ajaloolise demograafia probleeme Eestis.* (Töid ajaloolise demograafia alalt.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, lk 63–127
- Palli, Heldur 1984. *Lääne-Eesti rahvastiku struktuur ja taastootmine (Karuse 1685–1799).* Tallinn: Eesti Raamat
- Palli, Heldur 1988. *Otepää rahvastik aastail 1716–1799.* Tallinn: Eesti Raamat
- Palli, Heldur 1996. *Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799.* (Academia; 7.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus
- Pavlík 1983 = Зденек Павлик. *Общая теория развития демографических систем.* Prague: Charles University
- Pavlík, Zdeněk 1999. The concept of demographic development. — Anton Kuijsten, Henk de Gans, Henk de Feijter (Eds.). *The Joy of Demography and other Disciplines: Essays in Honour of Dirk van de Kaa.* (NethurD Publication Series B.) Amsterdam: NethurD, pp. 335–348
- Pavlík, Zdeněk, Martin Hampl 1975. *Differentiation of Demographic Systems According to Development and Rank with Special Regard to the Third World.* (European Demographic Monographs; Vol. 5.) The Hague: E.C.P.S.
- Pressat, Roland 1961. *L'analyse démographique: Méthodes, résultats, applications.* Paris: Presses universitaires de France
- Pullat, Raimo 1981. *Peterburi eestlased: Ajaloolis-demograafiline käsitus XVIII saj. algusest kuni 1917. a.* Tallinn: Eesti Raamat
- Pullat, Raimo 2004. *Lootuste linn: Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917.* Tallinn: Estopol
- Puur, Allan 1995. *Housing Conditions of the Elderly in Estonia.* (Rahvastiku-uuringud. Seeria B, Teadustööd = Population studies. Series B, Research papers; No. 25.) Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Puur, Allan 2000. Economic activity in transition: Population of foreign origin in Estonia in the 1990s. — *Trames*, Vol. 4, No. 3 (Special Issue on Estonian Population), pp. 286–316
- Raag, Raimo 1999. *Eestlane väljaspool Eestit: Ajalooline ülevaade.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Rogers, Andrei, Frans J. Willekens (Eds.) 1986. *Migration and Settlement: A Multiregional Comparative Study.* (GeoJournal Library.) Dordrecht—Boston: D. Reidel
- RSKB 1923–1925. *1922. a. üldrahvalugemise andmed = Résultats du recensement de 1922.* (Eesti riikline statistika.) Vihk I–XI. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
- Ruzicka, Lado, Guillaume Wunsch, Penny Kane (Eds.) 1989. *Differential Mortality: Methodological Issues and Biosocial Factors.* (International Studies in Demography.) Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press
- Sadik, Nafis 1998. *ECE Review of Population and Development.* (Regional Population Meeting.) Budapest: UNECE
- Sakkeus, Luule 1991. *Post-War Migration Trends in Estonia.* (Rahvastiku-uuringud. Seeria B, Teadustööd = Population studies. Series B, Research papers; nr. 15.) Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Sakkeus, Luule 1999. Migratsioon ja selle mõju Eesti demograafilise arengule. — Jüri Viikberg (koost.). *Eesti rahvaste raamat: Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud.* Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 310–325
- Sakkeus, Luule 2000. Demographic behaviour patterns of immigrants and national minority of the same ethnic background: The case of Estonia. — *Trames*, Vol. 4, No. 3 (Special Issue on Estonian Population), pp. 268–285
- Salt, John 1989. A comparative overview of international migration trends and types, 1950–1980. — *International Migration Review*, Vol. 23, No. 3, pp. 441–460
- Salt, John 1998. *Current Trends in International Migration in Europe = Evolution actuelle des migrations internationales en Europe.* Strasbourg: Council of Europe
- Sardon, Jean-Paul, Gérard Calot 1997. *Le reprise de la fécondité au milieu des années trente, phénomène non perçu des observateurs du temps.* Saint-Germain-en-Laye: Observatoire Démographique Européen
- Sarv, Enn 2001. Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1404–1415; nr 8, lk 1752–1768
- Schmid, Josef 1998. *Population Ageing: Dynamics and Social and Economic Implications at Family, Community and Societal Levels.* (Regional Population Meeting.) Budapest: UNECE
- Schofield, Roger, David Reher, Alain Bideau (Eds.) 1991. *The Decline of Mortality in Europe.* (International Studies in De-

- mography.) Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press
- Singh, Jyoti Shankar 1998. *Creating a New Consensus on Population: The International Conference on Population and Development*. London: Earthscan
- Stešenko 1981= Стешенко Валентина. *Изучение воспроизводства населения*. Киев: Наукова Думка
- Zelinsky, Wilbur 1971. The hypothesis of mobility transition. — *Geographical Review*, Vol. 61, No. 2, pp. 219–249
- Tedre, Ülo 1973. *Eesti pulmad: Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest*. Tallinn: Eesti Raamat
- Teitelbaum, Michael S. 1984. *The British Fertility Decline: Demographic Transition in the Crucible of the Industrial Revolution*. Princeton: Princeton University Press
- Thompson, Warren S. 1929. Population. — *American Journal of Sociology*, Vol. 34, No. 6, pp. 959–975
- Thompson, Warren S. 1949. *The Demographic Revolution in the United States*. Philadelphia
- Tooms, Anatol 1923. Opteerimisliikumine ja Eestisse jõudnud optandid. — *Eesti Statistika*, nr 5, lk 5–22
- UN 1995. *Women's Education and Fertility Behaviour: Recent Evidence from the Demographic and Health Surveys*. New York: United Nations
- UN 1999. *World Population Prospects*. New York: United Nations
- UN 2001. *Demographic Yearbook: Annuaire démographique*. New York: Department of Economic and Social Affairs, Statistical Office, United Nations
- Valentei 1976= Валентеи Дмитри (ред.). *Система знания о народонаселении*. Москва: Статистика
- Vallin, Jacques, France Meslé 1988. *Les causes de décès en France de 1925 à 1978*. (Travaux et documents; cahier no. 115.) Paris: Institut national d'études démographiques
- Vallin, Jacques, France Meslé 2001. Trends in mortality in Europe since 1950. — *Mortality Trends and Differential Mortality*. Strasbourg: Council of Europe, pp. 31–184
- Vallin, Jacques, Stan D'Souza, Alberto Palloni (Eds.) 1990. *Measurement and Analysis of Mortality: New Approaches*. (International Studies in Demography.) Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press
- Van de Kaa, Dirk 1987. Europe's second demographic transition. — *Population Bulletin*, Vol. 42, No. 1, pp. 1–59
- Van de Kaa, Dirk 1999. Europe and its population: the long view. — D. van de Kaa, H. Leridon, G. Gesano, M. Okólski (Eds.). *European Populations: Unity in Diversity*. (European Studies of Population; Vol. 6.) Dordrecht—Boston: Kluwer Academic Publishers, pp. 1–50
- Van de Kaa, Dirk, Ron Lesthaeghe 1986. Twee demografische transitities? — Dirk van de Kaa, Ron Lesthaeghe (Eds.). *Bevolking, groei en krimp*. (Mens en maatschappij. Boekaflevering; 61e jaarg.) Deventer: Van Loghum Slaterus, pp. 9–25
- Van de Walle, Francine 1980. *One Hundred Years of Decline: The History of Swiss Fertility from 1860 to 1960*. Princeton: Princeton University Press
- Viikberg, Jüri (koost.) 1999. *Eesti rahvaste raamat: Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Viikberg, Jüri (koost.) 2002. *Krimmi kogumik: Konverentsi "140 aastat eestlust Krimmis" ettekanded (09.–10.09.2001) = Крымский сборник: Доклады конференции "140 лет эстонства в Крыму" (09.–10.09.2001)*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Viires, Ants, Elle Vunder (koost.) 1998. *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Višnevski 1982= Вишнеvский Анатолий. *Воспроизводство населения и общество*. Москва: Финансы и Статистика
- Višnevski, Volkov 1983= Вишнеvский Анатолий, Волков Андрей (ред.) 1983. *Воспроизводство населения СССР*. Москва: Финансы и Статистика
- WFS 1975. *Survey Organization Manual*. (Basic documentation / World Fertility Survey; No. 2.) The Hague: International Statistical Institute
- Willekens, Frans 1992. The IUSSP software project. — *Demographic Software and Micro-Computing*. Liege: IUSSP, pp. 3–40
- Wrigley, Anthony 1986. Elegance and experience: Malthus at the bar of history. — David Coleman, Roger Schofield (Eds.). *The State of Population Theory: Forward from Malthus*. Oxford—New York: Basil Blackwell, pp. 46–64
- Wrigley, E. Anthony, Roger Schofield 1981. *The Population History of England 1541–1871: A Reconstruction*. (Studies in Social and Demographic History.) London: Edward Arnold

Rahvastikuteadus ja Eesti rahvastikuarengu pöörded

KALEV KATUS (sünd. 1955) lõpetas 1979. aastal Moskva ülikooli majandusteaduskonna, kaitses kandidaadikraadi demograafia alal 1982. aastal sealsamas. Eesti Kõrgkoolidevahelise Demouuringute Keskuse teadur ja direktor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Eesti rahvastiku suremusest elutabelite analüüsi põhjal” (1991, nr 12, lk 2516–2549; koos Allan Puuriga), “Sündimus ja selle piirkondlikud erisused Eestis demograafilise ülemineku jooksul” (1994, nr 1, lk 134–149; nr 2, lk 365–385) ja “Eesti rahvastiku vananemise põhijooned” (1996, nr 7, lk 1379–1406; nr 8, lk 1592–1633).

ALLAN PUUR (sünd. 1963) lõpetas 1986. aastal Tartu ülikooli majandusteaduskonna, kaitses filosoofiadoktori kraadi demograafia alal 2000. Eesti Kõrgkoolidevahelise Demouuringute Keskuse teadur ja suunajuht. *Akadeemias* avaldanud artikli “Eesti rahvastiku suremusest elutabelite analüüsi põhjal” (1991, nr 12, lk 2516–2549; koos Kalev Katusega).

ALICE KASK (2005)

RAHVALOENDUSED JA RAHVUSPOLIITIKA

Venemaa soomeugrilased
2002. aastal

Indrek Jääts

9.–16. oktoobrini 2002 viidi Venemaal läbi esimene üleriigiline rahvaloendus pärast N. Liidu lagunemist. Muu seas annavad kogutud andmed mingisuguse pildi ka soomeugrilaste olukorrast Venemaal. Viimase loenduse tulemusi eelmistega võrreldes saame aimu käimasolevatest etnilistest protsessidest. Tõsi, loendusandmetesse tuleb süveneda, neile tuleb läheneda kriitiliselt ning olla nende tõlgendamisel ettevaatlik. Arvesse tuleb võtta ka rahvaloenduse laiemat ühiskondlikku konteksti ning loenduse korraldaja (keskvõimu) võimalikke kavatsusi. Käesoleva artikli kitsamaks eesmärgiks on 2002. aasta loendusandmete tutvustamine ja analüüs, ent samas tahan ma tähelepanu juhtida ka rahvaloenduste seostele N. Liidu ja Venemaa rahvuspoliitikaga. Eelkõige huvitab mind soome-ugri rahvaste arvukus ja paiknemine, maa ja linnarahvastiku osakaal ning keelesituatsioon. Peatun põgusalt ka haridusoludel. Loomulikult saaks minna ka kaugemale (andmed soomeugrilaste soolise ja vanuselise koostise, perekonnaseisu ja elatusvahendite kohta), ent praegu piirdun ülalloeletud teemadega, mis minu arvates on etnopolitiiliselt kõige huvitavamad. Ma ei käsitlen soomeugrilasi isoleeritult. Nende staatus praegusel Venemaal saab selgemaks, kui võrrelda neid riigi teiste rahvastega, sh venelastega.

“RAHVUSED” JA “KODUMAAD”: NÕUKOGUDE RAHVUSPOLIITIKA PÄRAND PRAEGUSEL VENEMAAL

Rahvaloendus on väga oluline riiklik ja ühiskondlik protseduur, omamoodi rahvastiku inventuur. Valitsusele on rahvaloendus eelkõige valitsetavate kohta teabe hankimise viis. Kogutud info lubab teha adekvaatsemaid otsuseid ning tõhusamalt valitseda. Ühtlasi aga on rahvaloendus ka ühiskondliku reaalsuse kujundamise vahend. Rahvaloendustel rahvastik justkui süstematiseeritakse teatud printsiipide järgi. Rahvastik jagatakse sotsiaalsetesse kategooriatesse ning pannakse paika nende kategooriate vahelised piirid. Olemasolevat ühiskondlikku reaalsust ehk “vägistatakse” seejuures mingil määral, ent samas luuakse ja ühtlasi legitimeeritakse uut tegelikkust (vt Anderson 1991: 164–170). Näiteks kui rahvaloendusel uuritakse ka rahvastiku etnilist (rahvuslikku) koostist, nagu see oli N. Liidus ja on Venemaal, siis annab loendus võimaluse seda koostist mingil määral kujundada. Teisisõnu, rahvaloendus võib olla riigi rahvuspoliitika tööriist. N. Liidu rahvaloendused olid seda kindlasti ning ilmselt on seda ka Venemaa seni viimane rahvaloendus. Kui osavalt ja järjekindlalt seda tööriista kasutati, see on iseküsimus.

N. Liit oli etnopolitiilises mõttes üpris iseäralik riik (vt Slezkine 1994, samuti Brubaker 1996: 17–18). Igasugune nõukogude- ja venevastane rahvuslus (näiteks “koodanlik natsionalism”) oli tõrjutud ja represseeritud, ent samas tunnustati ja paljudel juhtudel isegi loodi rahvusi,¹ mida võib vaadelda eduka rahvusluse produktidena. Rahvust käsitati N. Liidus eksklusiivse sotsiaalse ja isegi juriidilise kategooriana ning kõik kodanikud pidid jaotuma rahvustesse. Igal inimesel pidi olema rahvus, ja mitte rohkem kui üks. Märge rahvuse kohta sisaldas ka Nõukogude passis. Rahvaloendustel alates esimesest nõukogude rahvaloendusest (1926)

---

¹Nõukogude rahvuspoliitika keskne termin oli “rahvus” (*нацио-нальность, нация*). Seda kasutati ka etniliste rühmade puhul, mis rahvuse mõõtu välja ei anna (näiteks vadjalased, isurid, vepslased).

oli selle süsteemi juurutamisel oluline osa.² Sajandite vältel loodud hiiglasliku Vene impeeriumi keeruline etniline mosaiik korraldati ümber “sotsialistlikeks rahvusteks”. Etniliselt määratletud rahvus sai iga kodaniku üheks sotsiaalseks tunnusjooneks (nagu sugu, vanus, klassikuuluvus) (Tiškov 2003a: 183–185). Rahvust käsitati päritavana ning seda muuta oli väga keeruline. Etnilisest segaabiellust sündinud lapsel oli 16-aastaselt passi saades võimalik valida vanemate rahvuste vahel. Valik sõltus mitmesugustest teguritest (patriarhaalsed traditsioonid, peresuhted, pragmaatilised kaalutlused). Rahvaloendustel pandi rahvus kirja inimese enesemääratluse põhjal, kuid üldiselt peeti loomulikuks, et loendusel öeldi sama rahvus, mis oli kirjas passis (Simonsen 2005: 221–222).

Riigil oli muidugi kontroll nende sotsiaalsete ja juriidiliste kategooriate — rahvuste üle. Olid olemas ametlikud rahvuste loendid ning neid võidi rakendatava rahvuspoliitika raames muuta. Üldiselt oli tendents rahvuste nimekirja lühenemisele. Nõukogude rahvuspoliitika nägi ette etniliste (etnograafiliste) rühmade kokkusulamise suuremate rahvustega (etnosesisene konsolideerumine) või suuremateks rahvusteks (etnostevaheline konsolideerumine). Vastavalt sellele kadusid väikesed etnilised rühmad tasapisi ametlikust rahvuste loendist ning vastav rahvastik arvati “oma rahvuse” hulka (vt näiteks Bromlei, Putškov 1988: 11–12, samuti Sokolovski 2003: 316–317). Nagaibakkidest said tatarlased, rusiinidest ukrainlased, bessermanidest udmurdid jne. Rahvastiku etnilist koostist “korrastati ja lihtsustati”.

“Rahvustele” anti enamasti territoriaalne autonoomia (NSV, ANSV, autonoomne oblast, autonoomne ringkond) — teatav maaala, mida nimirahvus (*титulyная нация*) võis kollektiivselt omaks pidada ning mille raames sai, muidugi keskviimu ideoloogilise järelevalve all, viljelda oma “rahvuskultuuri”. Väljaspool seda “väikest kodumaad” või “tuba nõukogude ühiskorteris” olid mittevõene rahvaste rahvuskultuurilised õigused tegelikult olemas.

²Esimesel ja ühtlasi viimasel tsaariajal läbiviidud ülevenemaalisel rahvaloendusel (1897) küsimust rahvusliku (etnilise) kuuluvuse kohta ei olnud, küsiti vaid emakeele kohta.

tud. Venelaste jaoks oli omakeelne kultuurikeskkond olemas kogu N. Liidus.

Ühelt poolt mõjus see süsteem (rahvus kui üldine ja eksklusiivne sotsiaalne kategooria, rahvuslikud territoriaalaunoomiad) ilmselt rahvastiku rahvuslikku koostist konserveerivalt, eriti nn nimirahvuste puhul (Brubaker 1996: 28). See oli aga vastuolus Nõukogude rahvuspoliitika lõppeesmärgiga (alates 1960. aastast) — selleks oli rahvuste kadumine ning rahvastiku ühtesulamine venekeelseks nõukogude rahvaks. Teisalt sisaldus selles süsteemis ka oma dünaamika: autonoomiata jäetud väikesed etnilised rühmad olid määratud ajalooareenilt lahkuma, nimirahvuste hulka sulanduma.

Praegune Venemaa on Nõukogude rahvuspoliitika pärija. Pistaib, et sealsed valitsejad pole selle üle eriti õnnelikud ning pärandist püütakse vabaneda. Tundub, et üles tahetakse ehitada poliitilist vene rahvust, Venemaad (*Россия*), kus riigikeeleks on vene keel ning mille kõik kodanikud (*россияне*), hoolimata oma etnilisest taustast, on oma maa patrioodid. Sellega seoses tahetakse nõukogude perioodil kultiveeritud etnilise rahvuse osa ühiskonnas vähendada. Pärast seda kui paljud autonoomsed piirkonnad end 1990. aastate algul vabariikideks kuulutasid ja võimalikult palju võimu enda kätte haarasid (nn suveräänsusparaad), muutus N. Liidult pärandiks saadud rahvuslike territoriaalaunoomiate süsteem keskviimule tõeliselt tülikaks (eri föderatsioonisubjektidel oli eri määral õigusi ning föderatsioon muutus “ebasümmeetriliseks”) ning seda üritatakse tasapisi lammutama hakata (föderaalingkondade loomine, rahvuslike territoriaalaunoomiate arvu piiramine).³ Etnilise rahvuse ühiskondliku rolli vähendamisele oli suunatud ka “rahvuse” väljajätmine alates 1997. aasta oktoobrist antavatest Venemaa pas-

³Permikomi ARi ja Permi oblasti liitmine Permi kraiks on juba lõpule viidud. Peamise liitmis põhjusena on esile toodud soov parandada sotsiaal-majanduslikult väga viletsas olukorras oleva ringkonna olukorda märksa paremal järjel oleva oblastiga ühendamise abil. Käimas on Taimõri (Dolgaani-Neenetsi) ARi ja Evengi ARi liitmine Karasnojarski kraiga ning Korjaki AR ühendamine Kamtšatka oblastiga. Kavas on Ust-Ordõnski Burjaadi ARi liitmine Irkutski oblastiga ning Neenetsi ARi ühendamine Arhangelski oblastiga. Pikemalt vt <http://ukrupnenie.ru/>.

side. Etniliselt määratletud föderatsioonisubjektides, eriti Tatarstanis ja Baškortostanis, tekitas see tugevat vastuseisu (vt pikemalt Simonsen 2005).

Nõukogude rahvuspoliitika inertis tänapäeva Venemaal on aga väga tugev. Inimesed jõudsid harjuda sellega, et igaüks kuulub mingisse ühte rahvusse ning et tavaliselt on rahvusel mingi territoorium, mida ta võib kollektiivselt omaks pidada ning kus sellel rahvusel on suuremad õigused kui mujal. Eelkõige on nõukogudeaegse süsteemi säilitamisest huvitatud mittevene nimirahvuste eliidid. Esiteks arvavad nad, ilmselt õigusega, et see süsteem tagab nende rahvaste säilimise ja arengu praegusel Venemaal paremini kui alternatiivid (kultuuriautonomia).⁴ Teiseks annab see süsteem neile oma rahvaste poliitilisel esindamisel ja kultuurilisel teenindamisel hinnatava sotsiaalse positsiooni, mida neil muidu poleks.

Pinged Nõukogude rahvaloenduste traditsioonide (osa tollasest rahvuspoliitikast) ning vene kodanikurahvuse ehitamisele suunatud uute liberaalsete ideede vahel kajastusid ka viimase rahvaloenduse ettevalmistamisel, läbiviimisel ning andmete töötlemisel. Endise inertis oli suur ning uuendusi ei teostatud kuigi otsustavalt ega järjekindlalt. Üks uuenduste eestvõitleja oli Venemaa Teaduste Akadeemia Etnoloogia ja Antropoloogia Instituudi direktor ja endine rahvuste minister Valeri Tiškov. Tema mõju rahvaloenduse ettevalmistamisele oli ilmselt üpris suur, ent mitte nii suur, kui ta oleks soovinud (vt Tiškov 2003b: 10–11). Ta kaebab, et ehkki loenduse korraldamisel teadlastega konsulteeriti, langetasid lõplikke otsuseid siiski täitevvõimu esindajad ning üldse käsitati loendust pigem valitsusaparaadi asjana kui laiema ühiskondliku ja teadusliku ettevõtmisena. Pealegi ei piisanud poliitikutel ja ametnikel sageli järjekindlust, nende langetatud otsused olid pahatihti improviseeritud. Näiteks oli loendusel osalemine vastavalt seadusele “inimese ja kodaniku ühiskondlik kohus”. Aprillis 2002 otsustati lisaks, et loendus on anonüümne. Siis aga leiti, et nii pole võimalik tagada loenduse üldisust ning vastavalt juhisele tuli loendajatel loendatavate nimed ja aadressid siiski kirja panna (Tiškov

⁴Venemaa rahvusliku kultuuriautonomia seadust vt [http://busi\[-\]nepspravo.ru/Docum/DocumShow.DocumID_56858.html](http://busi[-]nepspravo.ru/Docum/DocumShow.DocumID_56858.html).

2003a: 186, 202–205). (Lugeja arvestagu, et loendusandmete ühekohaline täpsus on paratamatult illusoorne.)

Nagu nõukogude ajal, nii uuriti rahvaloenduse käigus ka nüüd muu seas rahvastiku rahvuslikku koostist.⁵ See selgitati välja küsimusega nr 7: “Teie rahvuslik kuuluvus (vastavalt küsitletava enesemääratlusele)”. Laste rahvusliku kuuluvuse määrasid vanemad. Igaüks võis endale rahvuse valida omal äranägemisel, vabamalt kui nõukogude ajal. Passi märgitud “rahvus” piiras nüüd küsitletavate valikut märksa vähem, uutes passides “rahvus” polnudki. Samas lähtusid loenduse korraldajad endiselt arusaamast, et kogu elanikkond jaotub eriliste probleemideta “rahvusteks” ning et inimesel saab olla vaid üks “rahvus”. See esmapilgul igati loogiline idee ei vasta aga tänapäeva multietnilise ühiskonna keerukale tegelikkusele. Juba 1989. aasta andmeil elas umbes veerand Venemaa elanikest (36 miljonit inimest) etnilistes segaperedes. Paljude rahvaste puhul on segaabieline levik veelgi suurem. Enamiku Venemaa soomeugrilaste puhul on segaabieline levinud tublisti üle riigi keskmise. Näiteks karjalastest elas 1989. aastal segaperedes 68% ning mordvalastest 54%. Inimesel, kelle vanemad ja vanavanemad pärinevad kahe või enama rahva seast, on sageli keeruline üheselt oma rahvuslikku kuuluvust määrata. Ühe rahvuse valimine võib tähendada teisi rahvusi esindavate pereliikmete solvamist. Vahel ei jõua vanemad oma laste rahvuse määramisel kokkuleppele. Sellistel inimestel on rahvaloendajate küsimustele rahvusliku kuuluvuse kohta väga raske vastata. Seda enam, et tavaelus võib sellest probleemist rahulikult mööda vaadata. Väljaspool rahvaloendust seda probleemi õieti polegi. Põhimõtteliselt võis inimene oma rahvusliku kuuluvuse määramata jätta ning vastavale reale ilmus vastus “ei”, ent seda võimalust kasutati siiski üsna vähe.⁶ Esiteks ei mahtunud suurele

⁵Rahvastiku etnilist (rahvuslikku) koostist ei uurita rahvaloenduste käigus sugugi mitte kõigis riikides. Vastavate küsimuste esitamatajätmine aitab vahel vähendada etnilisuse osa ühiskonnas ning sellega seotud probleeme.

⁶Vaid 1% loendatute (1 460 751 inimest) puhul jäi rahvus määramata (vt kõide 4, tabel 1).

Kasutasin artikli kirjutamisel Venemaa Statistikaameti kodulehel (<http://www.gks.ru>) toodud 2002. aasta rahvaloenduse andmeid, sest

osale rahvaloendajaist pähe, et on inimesi, kellel pole “rahvust”, ning nad püüdsid vastuse iga hinna eest välja pinnida. Teisalt ei tahtnud ka loendatavad statistikale pettumust valmistada. Paljud sellised inimesed määratleksid end ilmselt meelsasti “venemaalastena” (*россияне*), ent see vastus oli reserveeritud kodakondsuse küsimusele (Stepanov 2003: 32–35, 42; Šabajev 2003: 175–176; Abdrahmanov 2003: 299).

Et rahvusliku kuuluvuse kohta käivale küsimusele võis nüüd vabamalt vastata kui nõukogude ajal, “ilmus välja” terve rida etnilisi rühmi, mida vastavalt juhendatud loendajad varem olid keeldunud aktsepteerimast või mis andmete töötlemisel olid teiste rahvaste hulka arvatud. Kas see oli märk ühiskonna üldisest liberaliseerumisest, mille käigus tunnustatakse ka varem allasurutud etnilisi identiteete? Või oli rahvaloendajate sihiks väiksemaid etnilisi üksusi taastunnustades killustada Nõukogude rahvuspoliitika abil konsolideeritud rahvusi (eelkõige mittevene rahvusi) ning seega nende mõju vähendada?

Näiteks Tatarstanis peljati, et Venemaa rahvuspoliitika arhitektide plaaniks oli eraldada volgatatarlastest krjašeenid (ristitud tatarlastest) ning vähendada seega tatarlaste osakaalu Tatarstani rahvastikus alla poole. Sellega väheneks ka tatarlaste sõnaõigus vabariigi ning kahaneks kogu selle rahvusliku territoriaalaautonoomia legitiimsus (vt Ishakov 2002). Tatarlaste osakaal Tatarstani rahvastikus on nimelt tõusnud. 1989. aasta andmeil oli neid tollases Tatar ANSVs 48,5%, 2002. aastal oli aga tatarlasi (sh krjašeenid) Tatarstanis juba 52,9% (Vt köide 4, tabel 3; 1989. a andmeid vt *Narodõ*. . . 1994: 434). Põhjuseks on tatarlaste venelastest kõrgem loomulik iive, aga ka tatarlaste sisseränd teistest piirkondadest oma “väiksele kodumaale”, mis on majanduslikult suhteliselt edukas. Nagu öeldud, Nõukogude rahvuspoliitika inert on tugev. 2002. aasta loenduse käigus tunnistasid vaid 18 760 Tatarstani elanikku end krjašeenideks,⁷ ning kui nemad vabariigi

paberandjal (*Итоги всероссийской переписи населения 2002 года: В 14 томах*) (2004–2005) polnud nad mulle kättesaadavad. Viidetes toon ära kõite ja tabeli numbri. Nende järgi peaks andmed üles leidma nii internetist kui raamatulist.

⁷Köide 4, tabel 3. On mitmeid teateid sellest, kuidas kohalikud võimuorganid avaldasid krjašeenidele survet, et nad end “tatarlastena”

teistest tatarlastest maha arvata, siis moodustavad tatarlased ikkagi 52,4% elanikest. Ilmselt tunnistas enamik krjašeenidest, keda 1926. aastal loeti N. Liidus kokku üle 100 000 (*Narodõ*. . . 1994: 210), end tatarlaseks nagu eelmistel rahvaloendustel. Võib-olla läheb Venemaa rahvuspoliitika kujundajail järgmine kord paremini ning palju suurem osa krjašeeni taustaga tatarlasi teadvustab end taas krjašeenidena. Igal juhul on krjašeenid, kes eelmiste rahvaloenduste käigus tatarlaste hulka sulatati, taas “kaardil”. Usu osa praegusel Venemaal on nõukogudeaegsega võrreldes tunduvalt kasvanud ning tatari rahvuslus on tihedalt põimunud islamiga. Sellistes tingimustes võib idee krjašeenidest kui iseseisvast etnilisest rühmast õigeusklike tatarlaste seas juurduda.⁸

Võimalik, et loenduse korraldajate hulgas oli tõesti neid, kel sihiks rahvaloendusel tunnustamise kaudu juba “mahakanud” etnilisi rühmi taaselustada ning seega olemasolevaid (mittevene) rahvusi killustada. Nad ei suutnud oma positsioone aga lõpuni kaitsta. Vastu töötas Nõukogude rahvuspoliitika inert, arvesse oldi sunnitud võtma mittevenelaste protestihääli. Igal juhul loenduslehtede 7. küsimusele saadud vastused korrastati andmete töötlemise käigus vastavalt Etnoloogia ja Antropoloogia Instituudi väljatöötatud “Venemaa Föderatsiooni rahvastiku rahvusliku (etnilise) koostise nimistule” ikkagi 142 rahvuseks ning 40 nende koosseisu kuuluvaks etniliseks rühmaks (köide 4, *методологические пояснения*). Nii et kuigi krjašeenid toodi avaldatud andmetes ka eraldi välja, arvati nad siiski tatarlaste hulka. Vaid mõnda üksikut etnilist rühma, kes eelmiste rahvaloenduste käigus oli mõne rahvuse hulka arvatud, tunnustati nüüd iseseisva etnilise üksusena (näiteks bessermanid eraldati udmurtidest, nagaibakid tatarlastest). Pikemas perspektiivis oli see tagasilangus aga võib-olla ajutine ning järgmisel korral minnakse juba kaugemale. Tõsi, tunnustati ka venelaste endi seas eksisteerivaid etnilisi allüksusi. Loendusandmetes leidub 140 028 kasakat ja 6571 pomoori (köide 4, tabel 1).

kirja paneksid, ning et tatarlastest loendajad ei aktsepteerinud vastust “krjašeen” (vt Abdrahmanov 2003: 290; Gorenburg 2003: 311).

⁸Krjašeenide diskrimineerimise kohta Tatarstanis vt Sokolovski 2003: 330–331.

Tiškovi arvates on Venemaa rahvuspoliitikal kaks võimalust. Esimene võimalus, mida kasutab enamik maailma riike, on mitte ergutada etnilist partikularismi ning hoiduda andmast rahvaloenduse protseduuri kaudu täiendavat poliitilist legitiimsust uutele etnilistele rühmadele, rahvusliku integratsiooni ning kodanikuühiskonna kahjuks. See võimalus sisaldab endas pidevat riskimist altpoolt tulevate kaebuste ning etniliste rühmade vaheliste vaidlustega liikmeskonna, staatuse ja nimetuste pärast, ent fikseeritud rühmadega võib riik sõlmida püsivad suhted, ehkki üldisema kodanikuidentiteedi arvel. Teine võimalus on ergutada etnilist partikularismi maksimaalselt “avatud nimekirjade” ja etnilise identiteedi vormide mitmekesisuse tunnustamise ja fikseerimise kaudu. See võimalus tähendab riskimist etniliselt määratletud grupikoalitsioonide kaootilise kasvuga, juhul kui riigis säilib etniliste koalitsioonide mõte teel võimu ja ressursside juurde. Kui seda strateegiat aga järjekindlalt rakendada, siis on võimalik etnilise mosaiigi keerulisuse tunnustamise kaudu vähendada etnilisuse osa ühiskonnas ja poliitikas, lahustada etniliste rühmade pretensioonid eristaatusele (Tiškov 2003a: 225). Ühesõnaga, kõikvõimalikke etnilisi identiteete tunnustades viiakse etnilisus kui sotsiaalne tunnus absurdini ning sellele viitamine nõudmiste esitamisel muutub mõttetuks. Tiškov näib seda strateegiat pooldavat ning tundub, et Venemaal kavatsetakse nõukogude ajast päritud esimesest mudelist loobumist teise kasuks. See on vaevaline ja aeganõudev protsess, nagu näitab ka viimase rahvaloenduse kogemus. On selge, et kui nõukogudeaegsed pidurid (rahvus kui üldine ja eksklusiivne sotsiaalne kategooria, rahvuslikud territoriaalautonoomiad) maha võtta, siis mittevenelaste venestumine kiireneb. Kaugemas perspektiivis peaks see tähendama venekeelse kodanikurahvuse teket ning venelaste (*русские*) ja venemaalaste (*россияне*) erinevuse kadumist, sest iga kodanikurahvus sisaldab endas paratamatult ka etnilisi elemente, alates ühiskeelest. Mittevene eliitide vastuseis sellisele poliitikale on täiesti mõistetav.

ARVUKUS

2002. aasta rahvaloenduse andmeil oli Venemaa Föderatsioonis 145 166 731 alalist elanikku. 79,8% riigi rahvastikust määratles

Tabel 1

VENEMAA SOOME-UGRI RAHVASTE ARVUKUS 1989–2002

	1989	2002	Erinevus %
Vadjalased	62*	73	117,7
Isurid	449	327	72,8
Karjalased	124 921	93 344	74,7
Vepslased	12 142	8240	67,9
Saamid	1835	1991	108,5
Mordvalased	1 072 939	843 350	78,6
Marid	643 698	604 298	93,9
Udmurdid	714 833	636 906	89,1
Komid	336 309	293 406	87,2
Permikomid	147 269	125 235	85,0
Handid	22 283	28 678	128,7
Mansid	8279	11 432	138,1

2002. aasta andmed vt köide 4, tabel 1; 1989. aasta andmed vt *Natsionalnõi*. . . 1991: 28–33, isurite kohta vt *Narodõ*. . . 1994: 433. Viimane tulp näitab 2002. aasta arvude erinevust 1989. aasta arvudest protsentides (1989. aasta arv = 100%).

Rahvaste järjestus tabelleis on kõikidel juhtudel sama. Alustasin meile keeleliselt ja geograafiliselt lähematest rahvastest ning lõpetasin kaugematega. Ingerisoomlased jätsin vaatluse alt välja, sest neid pole võimalik muudest soomlastest eristada.

* — 1989. a loenduse avaldatud andmetes arvati vadjalased “teiste rahvuste” hulka. Tabelis toodud andmed pärinevad H. Heinsoolt (vt Kolga *et al.* 1993: 340).

end venelasena (köide 1, tabel 1). 1989. aasta rahvaloenduse andmeil elas tollases Vene NFSVs, mille territoorium vastab praegusele Venemaale, 147 021 869 inimest, neist 81,5% venelased (*Natsionalnõi*. . . 1991: 28–33). Seega on Venemaa rahvastik 13 aastaga kahanenud 1 855 138 inimese võrra. Venelaste osakaalu langus on jätkuv protsess. 1959. aasta andmeil oli 83,3% Venemaa elanikest venelased (*Itogi*. . . 1963, tabel 53). Venelaste arvel pole muidugi tõusnud mitte soomeugrilaste, vaid teiste mittevanelaste, sh lõunapoolsete sisserändajate osakaal.

Tabelist 1 näeme, et kõigi suuremate Venemaa soome-ugri rahvaste arvukus on kahe viimase rahvaloenduse vahele jäänud 13 aasta jooksul tublisti langenud. Kõige enam on kahanenud meile keeleliselt kõige lähemate läänemeresoome rahvaste arvukus — kuni kolmandiku võrra. Vadjalaste arvukus oleks justkui pisut tõusnud, ent oma põlisel asualal, Leningradi oblastis loendati vaid 12 vadjalast, Peterburi linnas samuti 12 (köide 4, tabel 3).⁹ Karjalaste arv kahanes 13 aastaga enam kui 30 000 võrra. Võimalik, et viimane loendus tõi päevavalgele juba varem toimunud, ent varjatuks jäänud assimilatsiooni. Inimene võis venestunud olla juba eelmise loenduse ajal, ent kuna ta passi järgi oli soomeugrilane, näiteks “karjalane”, siis väitis selle oma rahvuseks ka loendusel. Nüüd on “passirahvuse” tähtsus oluliselt kahanenud.

Erandiks on suhteliselt väikesearvulised põhjarahvad — saamid, handid ja mansid. Nende arvukus on kasvanud. Venemaa seadustes on selline mõiste nagu “väikesearvulised põlisrahvad” (*коренные малочисленные народы*, lühendatult *KMN*).¹⁰ See on õiguslik staatus, mis omistatakse iseseisvatele etnilistele rühmadele, mille arvukus jääb alla 50 000 inimese. Staatus ei saada automaatselt. Vastavasse nimekirja kantakse etniline rühm valitsuse otsusega. Soomeugrilastest on praegu “väikesearvulise põlisrahva” staatus isuritel, vepslastel, saamidel, hantidel ja mansidel, samuti bessermanidel. Asja mõtteks on tagada vastavate etniliste rühmade ning nende omapärase kultuuri säilimine. Paraku on sellest staatusest siiani tegelikku kasu olnud vaid “väikesearvuliste põlisrahvaste” ühel, tõsi küll, üsna arvukal alarühmal — “Põhja-alade väikesearvulistel põlisrahvastel” (*коренные малочисленные народы Севера*, lühendatult *KMNS*), kelle peamisteks traditsioonilisteks elatusaladeks on põhjapõdrakasvatus, küttimine ja kalapüük. Nendele rahvastele on antud kollektiivsed õigused kasutada teata-

⁹Vadjalaste kohta on loendusandmetes suhteliselt vähe infot. Oma väikese arvu tõttu on nad paljudest tabelitest välja jäetud. Neil pole “väikesearvulise põlisrahva staatus”, mistõttu neid ei leidu ka vastavais tabelleis (köide 13). Ilmselt on Venemaa rahvuspoliitika vadjalased juba “maha kandnud”.

¹⁰Vt näiteks <http://raipon.net/> > Законодательство > Федеральные правовые акты.

vaid territooriume ja taastuvaid loodusressursse vastavalt oma traditsioonilistele elatusaladele, samuti teatav (sageli formaalne) kaasarääkimisõigus nende asualal leiduvate maavarade kasutamise küsimustes. Handid ja mansid saavad mõningal määral osa Lääne-Siberi gaasi- ja naftatuludest. Seetõttu on saami, handi ja mansi päritolu inimestel tekkinud huvi oma etnilise kuuluvuse vastu ning paljud, kes end eelmise rahvaloenduse ajal venelasena kirja panna lasid, on nüüd taas leidnud tee juurte juurde. Muidugi ei puuduta eelöeldu vaid kolme nimetatud soome-ugri rahvast. Põhja-alade väikesearvuliste põlisrahvaste staatus on enamikul Siberi ja Kaug-Ida rahvastel. Isurid, vepslased ega bessermanid “Põhja-alade rahvaste” hulka ei kuulu. Nende peamine traditsiooniline elatusala on põllumajandus ning nad ei erine selle poolest oma vene ja mittevene naabreist. Seda, et neil *KMN*-i staatusest seni kasu pole olnud, näitab ilmekalt nende arvukuse langus.

Võrdluseks andmed ka mõnede teiste Venemaa rahvaste arvukuse muutumisest kahe viimase loenduse vahelisel ajal. Venelasi on võrreldes 1989. aastaga alles 96,7%. Demograafiline kriis on olnud nii sügav, et seda pole aidanud täielikult korvata isegi venestuvate mittevenelaste lisandumine. Tšuvašše on alles 92,3%. Siin lisandub üldisele demograafilisele kriisile ilmselt ka venestumine. See pole aga nii ulatuslik kui enamikul Venemaa soome-ugri rahvastel. Volgatarlaste arv on püsinud stabiilsena, 1989. aastaga võrreldes on neid nüüd 100,6% (1989. aastal loeti tatarlaste hulka ka nagaibakid ja tšulõmlased, ent need on väikesed rühmad). Baškiiride arvukus on tõusnud — eelmise loenduse andmetega võrreldes on neid nüüd 124,4%.¹¹

“VÄIKESED KODUMAAD”

Nagu öeldud, anti suurematele “sotsialistlikele rahvastele” Nõukogude rahvuspoliitika raames rahvuslik-territoriaalne autonoomia. Enamik neist autonoomsetest territooriumidest eksisteerib Venemaa kaartidel tänini. Järgnevalt üritan viimaste rahvaloenduste andmete põhjal uurida, milline on olnud nende sageli for-

¹¹2002. aasta andmeid vt köide 4, tabel 1, 1989. aasta andmeid vt *Narodõ*... 1994: 433.

Tabel 2

VENEMAA SOOME-UGRI RAHVAD
OMA AUTONOOMSETES PIIRKONDADES
1989–2002

	Kui suur on rahva osakaal oma autonoomse piirkonna rahvastikus (%)		Kui suur osa rahvast elab oma autonoomses piirkonnas (%)	
	1989	2002	1989	2002
Vadjalased	–	–	–	–
Isurid	–	–	–	–
Karjalased	10	9,2	63,2	70,3
Vepslased*	–	34,4	–	14,2
Saamid	–	–	–	–
Mordvalased	32,5	31,9	29,2	33,7
Marid	43,3	42,9	50,4	51,7
Udmurdid	30,1	29,3	69,5	72,3
Komid	23,3	25,2	86,7	87,4
Permikomid	60,2	59,0	64,8	64,1
Handid	0,9	1,2	53,4	59,7
Mansid	0,5	0,7	79,3	86,5

2002. aasta andmeid vt köide 4, tabel 1 ja 3; 1989. aasta andmeid vt *Natsionalnõi*. . . 1991: 28–77.

* — Vepslastel pole Venemaa suuremate soome-ugri rahvastega võrreldavat autonoomiat. Põhja- ehk äärisvepslastel on alates 1994. aastast Karjala Vabariigi koosseisus Šeltozero (Šoutarv) rahvusvald (1957. a likvideeritud rahvusrajooni mantlipärija), kus 1. jaanuaril 2002 elas 3493 inimest, neist 1202 vepslased (<http://ru.wikipedia.org/> — *Вепсская национальная волость*).

maalseks peetud autonoomiate mõju Venemaa soome-ugri rahvastele.

Tabelist 2 näeme, et enamiku territoriaalse autonoomiaga soome-ugri rahvaste osakaal oma “väikese kodumaa” rahvastikus on langenud. Erandiks on komid, handid ja mansid. Kahe viimase rahva arvukus on tõusnud tänu “Põhja-alade väikese-arvulise põlisrahva” staatusele. Komide osakaal Komi Vabariigis on

tõusnud üldise majanduslanguse tõttu. Komimaa põhjapiirkondades on näiteks suletud söekaevandusi, vabanenud venekeelne tööjõud asub ümber eluks soodsama kliimaga aladele. Teiste soome-ugri rahvaste positsioonide nõrgenemine oma autonoomiates on seletatav eeskätt assimilatsiooniga.

Samas on kõigi rahvusliku autonoomiaga soomeugrilaste seas, permikomid välja arvatud, tõusnud oma “väikesel kodumaal” elavate inimeste osakaal. Ilmselt eeskätt seetõttu, et väljaspool autonoomiat on assimilatsioon veelgi kiirem. Teisisõnu, autonoomiast on kasu, sest selle piires püsib etniline (rahvuslik) identiteet paremini kui väljaspool. Näiteks autonoomiata jäetud tverikarjalaste arv on kahanenud tunduvalt kiiremini kui karjalaste arv Karjalas. Kui 1989. aastal elas Tveri oblastis 23 169 karjalast (*Natsionalnõi*. . . 1991: 34–77), siis 2002. aastal vaid 14 633 (köide 4, tabel 3) ehk 63,2% 1989. aasta arvust. Praegu moodustavad tverikarjalased vaid umbes 15% karjalaste üldarvust, 1897. aasta loenduse andmeil oli aga Tveri kubermangus rohkem karjalasi kui Karjalas. Oma autonoomia piires elavate inimeste osakaalu langus permikomide seas on ilmselt seletatav selle autonoomia äärmiselt viletsa sotsiaal-majandusliku olukorraga. See on tinginud väljarännu ning diasporaa suurenemise. Praeguseks on permikomide territoriaalne autonoomia likvideeritud ning nende assimileerumine tõenäoliselt kiireneb.

Võrdluseks heitkem taas pilk mõnede teistele Venemaa mittevete rahvastele. Baškiiride ja tatarlaste osakaal oma “väikese kodumaa” rahvastikus on viimase 13 aastaga tõusnud — esimestel 21,9%-lt 29,8%-ni, teistel 48,5%-lt 52,9%-ni. Tšuvaššide osakaal oma vabariigis on püsinud stabiilsena (67,8% 1989. aastal ning 67,6% 2002. aastal). Tõusnud on nende osakaal, kes oma autonoomiate piires elavad (baškiiridel 64,2%-lt 73%-ni, tatarlastel 31,9%-lt 36%-ni ning tšuvaššidel 51,1%-lt 54,3%-ni).¹² Sotsiaal-majanduslikult edukad rahvusautonoomiad, kus võim on nimirahvuse käes (näiteks Tatarstan) võivad saada rahvuskaaslastele siserännupiirkonnaks ning kujuneda tõeliseks “rahvuskoduks” Ve-

¹²2002. aasta andmeid vt köide 4, tabel 1 ja 3; 1989. aasta andmeid vt *Narodõ*. . . 1994: 433–435.

nemaa Föderatsiooni raames. Keskvõimule selline areng ilmselt meeltemööda pole.

ALARÜHMAD

Nagu öeldud, võisid inimesed viimasel rahvaloendusel senisest vabamalt otsustada oma etnilise kuuluvuse üle. Avaldati ka selliste etniliste enesemääratluste kohta käivad andmed, mis varasemate loenduste käigus olid suuremate rahvuste sekka sulatatud. Venemaa etnilisel maastikul said taas nähtavaks mitmed etnilised kooslused, mida viimati oli “noteeritud” 1926. aastal. Andmed nende pooleldi unustatud etniliste rühmade kohta toodi küll ka eraldi välja, ent nad arvati siiski mõne suurema rahvuse hulka kuuluvaks. Soomeugrilaste puhul olid ainsaks kõrvalekaldeks sellest reeglist bessermanid, tõenäoliselt türki-tatari päritolu rahvakild, kes on läinud üle udmurdi keelele ning kes eelmiste rahvaloenduste käigus pandi kokku udmurtidega. Nüüd tunnustati neid eraldiseisva etnilise rühmana, üldarvuks 3122, neist 2998 Udmurtias (köide 4, tabel 1 ja 3).

Maride seas eristati niidu-idamarisid ja mäemarisid, mordvalaste seas ersasid ja mokšasid. Üldiselt määratlesid marid ja mordvalased end siiski maride ja mordvalastena. 604 298 marist pani vaid 56 119 end kirja niidu-idamarina ning 18 515 mäemarina. 843 350 mordvalasest määratles end ersana 84 407 ning mokšana 49 624 (köide 4, tabel 1 ja 3). Mäemaride seas oli end kitsamalt (mäemarina) määratlenute osakaal tunduvalt suurem kui maride enamiku moodustavate niidu-idamaride seas (Šarov 2003: 222). Mordva ajalehtedes levis rahvaloenduse eel info, et mordvalased võivad valida variantide “mordvalane”, “mokša-mordvalane” ja “ersa-mordvalane” vahel, variandid “mokša” ja “ersa” lähevad aga elektroonilise andmetöötluse käigus kaotsi. See info oli ekslik, töötuse käigus arvestati kõiki nimetatud variante. Esines juhtumeid, et loendaja pani vastusest “ersa-mordvalane” või “mokša-mordvalane” kirja vaid “mordvalane”, ilmselt mugavusest. Üldiselt oli enda täpsem etniline määratlemine ersadele olulisem kui mokšadele. (Vt Šilov 2003: 233.) Enamik end niidu-idamari, mäemari, ersa või mokšana identifitseerinuid elas oma territoriaalautonoomiate piires, ent sealgi eelistas enamik

nimirahvuse esindajaist end kirja panna maride ja mordvalastena. Väljaspool oma “väikest kodumaad” oli enda määratlemine niidu-idamarina, mäemarina, ersana või mokšana harvaks erandiks. Näeme, et mordvalased kui etniline rühm siiski eksisteerib hoolimata mõnede ersa, vähemal määral ka mokša haritlaste väidetest, et ei ole olemas mordvalasi, vaid on ersad ja mokšad. Kui kunagi olidki eraldi ersad ja mokšad, siis nüüdseks on Nõukogude rahvuspoliitika ning sellest tulenev harjumus teinud oma töö ning mordvalased on saanud reaalsuseks. Vastupidise rahvuspoliitika abil (ersa ja mokša antagonismi viljeldes) on muidugi võimalik see reaalsus taas ersadeks ja mokšadeks lõhestada, ent selle rahva (või nende rahvaste) säilimise seisukohalt oleks see minu arvates negatiivne.

Komide seas eristati izmakomisid — 15 607 inimest määratles end nii, neist 12 689 Komi Vabariigis, 1128 Murmanski oblastis, 1002 Jamali-Neenetsi Autonoomses Ringkonnas ja 740 Handi-Mansi Autonoomses Ringkonnas (köide 4, tabel 1 ja 3). Izmakomide traditsioonilisteks elatusaladeks on küttimine, kalapüük ja põhjapõdrakasvatus. Kui nad komidest eralduksid, oleks neil lootust saada Põhja-alade väikesearvulise põlisrahva staatus ning izmakomide liidrid on sellest huvitatud.¹³ Praegu peavad izmalased tundras konkureerima rahvastega, kellel see staatus juba on. Samas nõrgendaks izmakomide lahkulöömine muidugi komide kui nimirahvuse asendit Komi Vabariigis.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Venemaa soome-ugri rahvaste kilustamine väikesteks etnilisteks rühmadeks, kes oleksid keskvõimule mugavamateks partnereiks kui senised rahvad, on alles algusjärgus. Samas on muidugi võimalik, et sellist kava polegi ning tegu on lihtsalt ühiskonna liberaliseerimisega.

¹³Rohkem kui pooled Izma rajooni komidest määratlesid end izmakomidena. Välja on öeldud ka teise komide etnograafilise rühma — udoralaste eraldumise idee, ent sel pole veel erilist kõlapinda. Udoralasedki võivad olla huvitatud “väikesearvulise põlisrahva” staatusest. Pikemalt vt Šabajev 2003: 171–174.

Tabel 3

LINNARAHVASTIKU OSAKAAL (%)
VENEMAA SOOME-UGRI RAHVASTEL
1959–2002

	1959	1989	2002
Vadjalased	–	–	76,7
Isurid	–	47,2	54,1
Karjalased	30,0	61,2	55,9
Vepslased	29,3	48,5	56,1
Saamid	20,6	39,1	42,8
Mordvalased	26,5	52,2	52,1
Marid	11,0	40,7	42,4
Udmurdid	21,7	48,1	46,6
Komid	28,9	48,7	47,5
Permikomid	14,0	39,8	38,8
Handid	8,7	29,8	34,6
Mansid	9,7	45,6	51,8

MAA JA LINN

Modernse ühiskonna raskuspunkt on linnas. Ilma linnadeta ei saa olla ka terviklikku tänapäevast ühiskonda. Rahvuse olemasoluks vajalikud institutsioonid (kõrgkoolid, instituudid, kirjastused, teatrid, arhiivid, muuseumid jms) paiknevad enamasti linnades. Milline on maarahva ja linlaste vahekord Venemaa soomeugri rahvastel?

Tabelist 3 näeme, et hoolimata linnastumise üpris olulisest kasvust viimase poole sajandi jooksul on Venemaa soomeugrilased siiski suuresti maarahvaks jäänud. Enamikul vaadeldud juhtudest elab linnades vaid umbes pool rahvast. Venemaa soomeugrilastel pole läinud korda luua oma ühiskondi, nad on osa suuremast (vene) ühiskonnast. Neil pole oma linnakultuure ning linnastumine tähendab pahatihti ka venestumist. Soomeugrilisus (muidugi konkreetset etnilisel kujul) seostub maaeluga ka soomeugrilastel endil ning maaelu prestiiž praegusel Venemaal on madal. Linna paremat elu otsima läinud soomeugrilane tahab oma etnilise tausta maale maha jätta. Kui kõik soomeugrilased, kes on 20. sajandi jooksul maalt linna kolinud või linnas sündinud, oleksid

jäänud soomeugrilasteks, siis moodustaksid nad ilmselt enamuse paljudes oma piirkonna linnades. Nii see aga pole. Tähelepanu väärib kahe viimase rahvaloenduse vahelisel ajal toimunud linlaste osakaalu langus Venemaa suuremate soome-ugri rahvaste seas (v.a marid). Linnades on assimileerumine tunduvalt kiirem kui maal ning maalt pole enam nii palju rahvast peale tulemas, et soome-ugri linlaste arvu alal hoida, kasvust rääkimata.

Võrdluseks märkigem, et venelaste hulgas oli linlaste osakaal nii 1989. kui ka 2002. aastal 76,7%. Tatarlastel on linlaste osakaal kahe viimase rahvaloenduse vahelisel perioodil kasvanud 65,8%-lt 68,3%-ni ning tšuvaššidel 49,8%-lt 51,3%-ni. Baškiiridel on linlaste osakaal kahanenud 49,2%-lt 47,5%-ni (2002. aasta kohta vt köide 4, tabel 1; 1989. aasta kohta *Narodõ*. . . 1994: 443). Ilmselt on tšuvaššidel ja baškiiridel linnakultuuriga sama laadi suhted nagu Venemaal soomeugrilastelgi — linlaseks ja tšuvašiks/baškiiriks olemine ei sobi hästi kokku.

KEEL

Esmalt tuleb silmas pidada, et rahvaloenduste käigus ei ole võimalik uurida inimeste tegelikku keeleoskust, tugineda saab üksnes küsitletavate väidetele. Nõukogude rahvaloenduste andmetega eri keelte leviku kohta seonduvad lisaks veel spetsiifilised probleemid. Küsiti emakeele (*родной язык*) kohta, selle termini sisu polnud aga üheselt paigas. Kas peeti silmas lapsepõlvkodu keelt, kõige südamelähedasemat keelt, igapäevast suhtlemiskeelt või keelt, mida inimene kõige paremini valdab? Vastustes peegeldus sageli pigem inimeste keeleline identiteet või keeleline kuuluvus kui tegelik keelesituatsioon. Nagu öeldud, oli rahvuslik (etniline) kuuluvus N. Liidus üldine ja eksklusiivne ning teave kodaniku rahvusliku kuuluvuse kohta sisaldus ka tema passis. Sellistes tingimustes mõistsid paljud “emakeelt” kui oma rahvuse keelt, ehkki loendusjuhendis oli kirjas, et “emakeel” ei pruugi langeda kokku rahvusega. Kui inimene oli end määratlenud näiteks burjaadina (sest nii seisis passis), siis võis ta loogiliselt järeldada, et tema “emakeel” on burjaadi keel, ehkki ta tegelikult seda võib-olla eriti ei kasutanudki. Ka oma laste kohta väitis ta, et nende “emakeel” on burjaadi keel, ehkki need seda võib-olla üldse ei

osanud. Sellisel kogutud andmed ei kajasta igapäevaste suhtluskeelte tegelikku levikut ning lasevad ilmselt vene keele positsiooni paista nõrgemana, kui see tegelikult oli (Tiškov 2003a: 209–216). “Emakeele” kõrval uuriti ka teiste keelte, eriti vene keele kui “rahvustevahelise suhtlemise keele” valdamist. Huvitavad on 1989. aasta andmed oma rahvuse keele valdamise kohta teise keelena. Näiteks 13,6% karjalasi väitis, et valdavad “oma rahvuse keelt” (karjala keelt) vabalt teise keelena (*Narodõ*. . . 1994: 441–442). Ilmselt on tegu nende karjalastega, kes mõistsid “emakeelt” kui keelt, mida nad kõige paremini valdavad ning kõige sagedamini kasutavad, ning väitsid oma “emakeeleks” vene keele. Karjala keelt oskasid nad ka. Niisiis segane olukord. Üldiselt opereerivad uurijad siiski andmetega, mis põhinevad “emakeele” kohta esitatud küsimusele saadud vastustel, ehkki neis ilmselt seguneb vastanute keeleline identiteet ning igapäevane tegelik keelesituatsioon. 1959. ja 1989. aasta andmeid “emakeelte” leviku ehk emakeelsuse kohta Venemaa soomeugrilaste seas kasutan selles artiklis ka mina.

2002. aasta rahvaloenduse ettevalmistamise käigus tehti katse vabaneda nõukogudeaegsetest traditsioonidest keelelaste küsimuste esitamisel ning hankida tõsemat teavet tegelikust keelesituatsioonist Venemaal. Oluline osa oli siin Valeri Tiškovil. Traditsioonilisest küsimusest “Mis on teie emakeel?” loobuti. Keele kohta esitati kaks küsimust: 9.1. Kas te valdate vene keelt? ja 9.2. Milliseid muid keeli te oskate? Teise küsimuse juures oli kolm rida, kuhu märkida küsitletava mainitud keeled oskuse järjekorras (esmalts see, mida osatakse kõige paremini jne) (Tiškov 2003a: 220).

Niisiis kavatseti keskenduda vene keele kui riigikeele oskuse leviku uurimisele ning mittevene “emakeeled” ühes “võörkeeltega” (näiteks inglise) tagaplaanile lükata. Ilmselt polnud see parim lahendus. Tundub, et tegelikku keelesituatsiooni oluks kõige mõistlikum uurida lihtsa küsimuse “Milliseid keeli te oskate?” abil. Selle järel võinuks olla kolm-neli rida, kuhu märkida osata-
vad keeled oskuse järjekorras.

Igal juhul osutus nõukogudeaegsete rahvaloenduste inerts tugevaks ka selles küsimuses. Mittevene rahvused tundsid end puudutatuna sellest, et varasema “emakeele” küsimuse asemel laiui-

tas nüüd küsimus vene keele oskuse kohta. Teravalt astus “emakeele” küsimuse kaitseks välja Vepsa Kultuuriühingu esinaine Zinaida Strogalštšikova (Klementjev 2003: 165). Kõige tugevam oli protest Tatarstanis. Tuldi koguni välja mõttega korraldada eraldi loendus, et mitte kirjutada oma armsat emakeelt alandavale reale “muud keeled”. Esineti ka üleskutsega vastata küsimusele vene keele oskuse kohta eitavalt. Rahvaloendust korraldavad valitsusorganid andsid survele järele, ning kuna loendusblanketid olid juba valmis trükitud, siis otsustati muuta instruksiooni loendajale. “Emakeele” kohta tuli siiski küsida, nagu nõukogude ajal. Mittevenelastelt saadud vastused tuli märkida küsimuse 9.2 esimesele lisareale. Osa loendajaid ei järginud instruksiooni, vaid loendusblanketti, teised lähtusid instruksioonist ja märkisid küsimuse 9.2 lisaridadele hulga mittevene keeli, mille tegelik levik jääb lahtiseks (Tiškov 2003a: 219–222). Ühesõnaga, tekitati palju segadust ning andmed on võib-olla veelgi ebausaldusväärsemad kui nõukogudeaegsed. Parema puudusel olgu nad siin siiski ära toodud.

Tabelist 4 näeme, et üldiselt on Venemaa soomeugrilaste emakeelsus langenud. See tähendab, et keeleline assimileerumine on kiirem kui etnilise eneseteadvuse muutumine. Pole ka ime. Vene keel on ühiskondliku elu keel, eriti linnades. Venekeelne on pea-aegu kogu massimeedia ning haridussüsteem. Osas soomeugri vabariikides on kohalikel keeltele küll riigikeele staatus (kõrvuti vene keelega), ent tegelik valitsemine käib siiski vene keeles. Kõige järsemalt on langenud saamide, hantide ja manside emakeelsus. Ilmselt seetõttu, et paljud linnadesse asunud inimesed, kes end eelmisel korral venelasena kirja panna lasid, on nüüd, kui asjast on käegakatsutavat kasu (Põhja-alade väikesearvuliste põlisrahvaste privilegeeritud ligipääs kohalikele loodusvaradele), end taas saamide, hantide ja mansidena teadvustanud. Sellele viitab nende arvukuse kasv, samuti linlaste osakaalu kasv.

Aastail 1989–2002 on langenud ka Venemaa teiste mittevene rahvaste emakeelsus. Baškiiridel on see kahanenud 72,8%-lt 71,3%-ni, tšuvaššidel 77,5%-lt 76,5%-ni, tatarlastel 85,6%-lt 80,8%-ni (2002. aasta kohta vt köide 4, tabel 5; 1989. aasta kohta *Narodõ*. . . 1994: 441–442).

Tabel 4

VENEMAA SOOME-UGRI RAHVASTE EMAKEELSUS (%)
1959–2002

	1959	1989	2002
Vadjalased	–	–	?*
Isurid	–	41,9**	53,1
Karjalased	71,9	48,6	49,0
Vepslased	46,2	51,3	47,3
Saamid	69,8	42,0	32,1
Mordvalased	79,9	69,0	67,3
Marid	95,5	81,9	76,8
Udmurdid	89,6	70,8	67,4
Komid	89,9	71,0	68,5
Permikomid	87,8	71,1	70,0
Handid	77,1	60,8	44,2
Mansid	58,5	36,7	20,3

1959. aasta andmeid vt *Itogi...* 1963: tabel 53; 1989. aasta andmeid vt *Natsionalnõi...* 1991: 28–33. 2002. aasta andmetega on lugu keerulisem. Rahvaste kohta, kelle arvukus ulatub üle 400 000 (mordvalased, marid, udmurdid) vt köide 4, tabel 5. “Väikesearvuliste põlisrahvaste” (isurid, vepslased, saamid, handid, mansid) kohta vt köide 13, tabel 2. Andmed käivad vaid oma põhilistel asualadel elavate põlisrahvaste liikmete kohta, ent see tähendab nende rahvaste enamikku. Siiski on näitajad ilmselt pisut kõrgemad kui kogu Venemaa kohta käivad vastavad näitajad, sest väljaspool oma põhilisi asualasid on keeleline assimileerumine tõenäoliselt suurem. Ülejäänud rahvaste (karjalased, komid, permikomid) kohta käivad andmed sain järgmiselt. Lahutasin vastava keele oskajate üldarvust (köide 4, tabel 4) need oskajad, kes kuuluvad rahvaste sekka, mille arvukus ulatub üle 400 000 (köide 4, tabel 5), ning sain arvu, mis peaks ligilähedaselt vastama vastavaid keeli emakeelena kõnelejate arvule. Siiski on saadud näitajad ilmselt pisut suuremad tegelikest, sest karjala, komi ja permikomi keeli oskavad tõenäoliselt ka mõned alla 400 000-liste rahvaste esindajad.

* — 2002. aasta rahvaloenduse andmeil oli Venemaal 774 vadja keele oskajat (köide 4, tabel 4). Kaldun arvama, et tegemist on veaga.

** — *Narodõ...* 1994: 441.

HARIDUS

Tänapäeva ühiskonnas toimetuleku seisukohalt on haridus kahtlemata oluline. Viimase rahvaloenduse andmed erinevate etniliste rühmade haridustaseme kohta on üsna rikkalikud ja detailsed. Käesoleva artikli raames piirdun siiski vaid kõrghariduse leviku vaatlemisega Venemaa soomeugrilaste seas (vt tabel 5). Iga rahvas vajab haritlaskonda, kes tema olemasolu mõtestaks, huve esindaks ja arengut suunaks. Mida suurem see haritlaskond on ning mida kõrgem on tema haridustase, seda parem.

Võrdluseks toon andmed kõrghariduse leviku kohta mõnede teiste Venemaa rahvaste seas. Juutidel oli kõrg- ja kraadiharidusega inimeste osakaal 59%, burjaatidel 22%, venelastel 16,6%, jakuutidel 16,1%, volgatatarlastel 12,7%, tšuvaššidel 10%, baškiiridel 9,5% (vt köide 4, tabel 10). On selge, et kõrgharidusega inimeste osakaalu poolest jäävad soomeugrilased Venemaa keskmisele tublisti alla. Suhteliselt kõige paremini on haritlastega varustatud komid ja karjalased, nendega konkureerivad vepslased (“väikesearvuliste põlisrahvaste” kohta toodud andmed jäävad vastavatele ülevenemaalistele näitajatele pisut alla). Venemaa soomeugrilaste säilimise seisukohalt on kõrgharidusega inimeste väike osakaal nende rahvaste hulgas kahtlemata negatiivne nähtus.

LÕPETUSEKS

Rahvaloenduste peegel, mille vahendusel Venemaa soomeugrilastele pilgu heitsime, on pisut kõver, ent paremat pole võtta. Pilt, mis avaneb, ei sisenda optimismi — enamiku soome-ugri rahvaste arvukus ning emakeelsus on kiiresti langenud. Neid etnilisi rühmi ähvardab kadumine. Mida peaks Venemaa võimud tegema, kui nad soovivad oma territooriumil seni säilinud kultuurilist ja keelelist mitmekesisust säilitada? Me ju loodame, et nad soovivad. Järgnevalt mõned mõtted, mis rahvaloenduse andmeid analüüsidest pähe tulid.

Rahvuslike territoriaalautonoomiate süsteemi ei tohiks lammutada, sest sellest on mittevõene etniliste rühmade säilitamisel kasu. Permikomi autonoomia tuleks taastada. Võib-olla peaks permikomi asuala Komi Vabariigiga ühendama, ka see on majan-

Tabel 5

KÕRGHARIDUSE LEVIK (%)
VENEMAA SOOME-UGRI RAHVASTE SEAS 2002. A

Vadjalased	–
Isurid	6,9
Karjalased	10,1
Vepslased	9,9
Saamid	7,3
Mordvalased	9,2
Marid	7,9
Udmurdid	8,6
Komid	10,6
Permikomid	7,2
Handid	6,3
Mansid	8,4

Andmed käivad 15-aastaste ja vanemate kohta. Kõrgharidus tähendab siin lõpetatud kõrgharidust ning kraadiõpet (*послевузовская*). Isurite, vepslaste ja saamide kohta vt köide 13, tabel 6. Andmed käivad vaid nende rahvaste selle osa kohta, kes elab oma põhilistel asualadel. Need näitajad jäävad ülevenemaaliste näitajatele pisut alla, sest just paljud kõrgharidusega inimesed elavad väljaspool oma rahvaste põhilisi asualasid. See ilmneb selgelt hantide ja manside kohta käivatest andmetest. Oma põhilistel asualadel on hantide seas kõrgharidusega inimeste osakaal 5,8% ning manside seas 7,9%; vastavad ülevenemaalised näitajad on aga 6,3% ja 8,4%. Andmeid rahvaste kohta, kes pole “väikesearvulised põlisrahvad”, samuti hantide ja manside kohta vt köide 4, tabel 10.

duslikult suhteliselt heal järjel. Kindlasti peaks mõtlema vepslaste autonoomia laiendamisele, nii et see hõlmaks ka Leningradi ja Vologda oblastisse jäävaid vepsa külasid. “Põhja-alade väikesearvuliste põlisrahvaste” kaitsese suunatud seaduste rakendamist tuleks järjekindlalt jätkata, sest sellest on kasu olnud. Konkreetse sisu võiks saada ka “väikesearvulise põlisrahva” staatus ning selle saamiseks vajalikku arvulist piiri võiks 50 000-lt tõsta vähemalt 150 000-ni, et hõlmata ka karjalased, kelle etnopolitiiline olukord on väga nukker. Kindlasti tuleks otsustavalt tugevdada soome-ugri (ja teiste põliste mittevene) keelte positsioone piirkondlikus avalikus suhtluses, massimeedias ja hari-

duselus. Soome-ugri haritlaskonna tugevdamiseks tuleks luua stipendiume, mis võimaldaks nende rahvaste esindajail omandada kõrgharidust. Venemaa soomeugrilased on jäänud suuresti maa-rahvaks ning maaelu areng aitaks etnodemograafilist kriisi oluliselt leevendada. See on muidugi ülevenemaaline probleem, ent ehk oleks võimalik väikeste soome-ugri rahvaste elu maapiirkondades ümber mõtestada näiteks “väikesearvuliste põlisrahvaste” staatuse raames (mahepõllundus, maaturism). Nõuandeid ja abi välismaalt ei peaks Venemaa pelgama, need ei ole sihitud Venemaa sisepoliitilise stabiilsuse ega territoriaalse terviklikkuse vastu. Tahetakse lihtsalt aidata alal hoida Venemaa hiiglaslikul territooriumil säilinud kultuurilist ja keelelist mitmekesisust.

Kirjandus

- Abdrahmanov 2003 = Рафик Абдрахманов. Всероссийская перепись в Татарстане: Прогнозы, события, комментарии. — *Этнография переписи-2002*. Под редакцией Елены Филипповой, Доминика Ареля, Катрин Гусеф. Москва: ОАО Авиаиздат, с. 287–299
- Anderson, Benedict 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London—New York: Verso
- Bromlei, Putškov 1988 = Ю. В. Бромлей, П. И. Пучков. Этносы и этнические процессы в современном мире. — *Народы мира: Историко-этнографический справочник*. Москва: Советская Энциклопедия, с. 7–16
- Brubaker, Rogers 1996. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge—New York: Cambridge University Press
- Gorenburg 2003 = Дмитрий Горенбург. Мониторинг переписи в Татарстане. — *Этнография переписи-2002*. Под редакцией Елены Филипповой, Доминика Ареля, Катрин Гусеф. Москва: ОАО Авиаиздат, с. 306–313
- Ishakov 2002 = Дамир Исхаков. Взгляд на всероссийскую перепись из Татарстана. — *Ab Imperio*, № 4, с. 235–249
- Itogi 1963 = *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года: РСФСР*. Москва: Госстатиздат ЦСУ СССР
- Itogi 2004–2005 = *Итоги всероссийской переписи населения 2002 года. В 14 томах. Официальное издание*. Москва: ИИЦ Статистика России

- Klementjev 2003 = Евгений Клементьев. Перепись в Карелии: Некоторые этнографические аспекты. — *Этнография переписи-2002*. Под редакцией Елены Филипповой, Доминика Ареля, Катрин Гусеф. Москва: ОАО Авиаиздат, с. 163–168
- Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg 1993. *Vene impeeriumi rahvaste punane raamat*. Tallinn: Numan & Numan LNT
- Narodõ 1994 = *Народы России: Энциклопедия*. Москва: Научное издательство Большая Российская Энциклопедия
- Natsionalnõi 1991 = *Национальный состав населения СССР по данным всесоюзной переписи населения 1989 г.* Москва: Финансы и статистика
- Simonsen, Sven Gunnar 2005. Between minority rights and civil liberties: Russia's discourse over "nationality" registration and the internal passport. — *Nationalities Papers*, Vol. 33, No. 2 (June), pp. 211–229
- Slezkine, Yuri 1994. The USSR as a communal apartment, or how a socialist state promoted ethnic particularism. — *Slavic Review*, Vol. 53, No. 2 (Summer), pp. 414–452
- Sokolovski 2003 = Сергей Соколовский. "Татарская проблема" во Всероссийской переписи населения. — *Этнография переписи-2002*. Под редакцией Елены Филипповой, Доминика Ареля, Катрин Гусеф. Москва: ОАО Авиаиздат, с. 314–335
- Stepanov 2003 = Валерий Степанов. Этническая идентичность и учет населения (как государство проводило Всероссийскую перепись-2002). — *Этнография переписи-2002*. Под редакцией Елены Филипповой, Доминика Ареля, Катрин Гусеф. Москва: ОАО Авиаиздат, с. 31–59
- Šabajev 2003 = Юрий Шабаев. Перепись в Республике Коми: Проблемы и издержки. — *Этнография переписи-2002*. Под редакцией Елены Филипповой, Доминика Ареля, Катрин Гусеф. Москва: ОАО Авиаиздат, с. 169–180
- Šarov 2003 = Владимир Шаров. Перепись населения и этноязыковая идентификация в Марий Эл. — *Этнография переписи-2002*. Под редакцией Елены Филипповой, Доминика Ареля, Катрин Гусеф. Москва: ОАО Авиаиздат, с. 221–226

- Šilov 2003 = Николай Шилов. Республика Мордовия: Этнография переписи населения. — *Этнография переписи-2002*. Под редакцией Елены Филипповой, Доминика Ареля, Катрин Гусеф. Москва: ОАО Авиаиздат, с. 227–235
- Tiškov 2003a = В. А. Тишков. *Режеим по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии*. Москва: Наука
- Tiškov 2003b = Валерий Тишков. Вместо введения: Как оказалась возможной этнография переписи? — *Этнография переписи-2002*. Под редакцией Елены Филипповой, Доминика Ареля, Катрин Гусеф. Москва: ОАО Авиаиздат, с. 9–22

INDREK JÄÄTS (sünd. 1971) on lõpetanud Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna etnoloogina 1995, magistrakraad etnoloogia alal 1998, filosoofiadoktor etnoloogia alal tööga *Etnilised protsessid Vene impeeriumi sisepereferias 1801–1904: Komi rahvustluse süünd* (2005). A-st 1998 Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna etnoloogia õppetooli teadur, a-st 1999 teadur ka Eesti Rahva Muuseumis. *Akadeemias avaldanud artiklid* "Valgevenelased XIX sajandi lõpus ja XX sajandil" (1995, nr 4, lk 730–756), "Russiinid: ajalugu ja tänapäev" (1997, nr 5–6, lk 1065–1072, 1149–1172), "Setude etnilise identiteedi ajalugu (1998, nr 6–7, lk 1127–1153, 1520–1546); "Kallistrat Žakov: Komi kirjanik ja filosoof" (2000, nr 6, lk 1267–1295), "Gröönimaa inuitid ja Taani inimnäoline kolonialism" (2003, nr 2, lk 255–274) ja "Sotsialistlik põllumajandus: Varane kolhoosiaeg Oisu piirkonnas Järvemaal" (2004, nr 1, lk 132–168; nr 2, lk 393–422).

ALICE KASK (2005)

“MEIE” JA “NEMAD” BALTISAKSA AVALDAMATA MÄLESTUSKIRJANDUSES

Maris Saagpakk

1979. aastal Lüneburgis Carl Schirreni päeval peetud ettekandes “Balti(saksa) kirjandus: Teese ja hüpotese” väitis Gero von Wilpert, et baltisaksa kirjandus on suurepärane teema akadeemiliseks mõttevahetuseks, sest tegemist on möödunud aegade ja kaugete maadega, mille vastu keegi huvi ei tunne, ning et juba mõiste “baltisaksa kirjandus” määratlemine võtaks päevi (Wilpert 2005: 12).¹ Praeguses Eestis, üle veerand sajandi hiljem ja sootuks teistsugustes poliitilistes oludes ei saa siinsest perspektiivist vaadelduna küll väita, et baltisaksa kirjanduse puhul oleks tegemist väga laia populaarsust võitnud tekstidega, kuid baltisaksa kirjanike järjepidev tõlkimine eesti keelde annab tunnistust sellest, et neil tekstidel on oma lugejaskond Eestis täiesti olemas. Samuti tuleb märkida, et viimasel ajal on eesti teadlastelt ilmunud mitmeid käsitlusi baltisaksa kirjandusest ja keelest.²

Tahaksin oma artiklis vaadelda baltisakslaste hoiakute muutuste kajastusi suhetes eestlaste ja lätlastega 20. sajandi alguse

---

Artikli aluseks olevat uurimistööd toetas Eesti Teadusfond (grant nr 6150).

¹Wilpert rõhutab, et saksa keeles tuleks kasutada mõistet “baltische Literatur” ja mitte “deutschbaltische Literatur”, sest viimane olevat natsionaalsotsialistide kasutuseletoodud mõiste (2005: 19).

²Viitaksin siinkohal vaid mõnele Jaan Unduski ja Liina Lukase tööle: Lukas 1997, 2002; Undusk 1992, 1993, 2003. Baltisaksa kirjandusteaduse hetkeseisust Eestis annab hea ülevaate Lukas 2004.

murrangulistel aastatel, toetudes laiemale avalikkusele tundmatutele baltisaksa mälestustekstidele — baltisakslaste avaldamata autobiograafiatele —, mis asuvad Saksamaal Marburgis Herderi Instituudis ning Lüneburgi Carl Schirreni Ühingu arhiivis. Käsiteldavad autobiograafilised tekstid on enamjaolt kirjutatud pärast Teist maailmasõda ja kajastavad aega sajandivahetusest kuni ümberasustamiseni; muud tsiteeritud tekstid on samuti kas ilmunud 20. sajandi esimesel poolel või kajastavad seda aega, ehkki on kirjutatud hiljem.

Autobiograafia on žanr, mille puhul lugeja kaldub kirjeldatut võtma kui ajaloolist tõde autori isiku ja tema aja kohta. Ometi on enamjaolt tegu kirjandusliku tekstiga autori eluloo ainetel, milles autorile jääb võrdlemisi suur vabadus. Oma elulugu tekstiks kirjutades saab autorist kunstnik, kes küll maalib loodusvaadet, mida ta näeb, kuid tema võimuses on luua meeleolu ning erilised rõhuasetused ja valida värvigamma. Autobiograafia annab lugejale edasi autori arvamuse oma elukäigust, milleni ta on jõudnud mälestuste kirjutamise ajaks. Martin Stern kirjutab selle kohta artiklis “Autobiograafia seitse A-d” järgmist: “Põhimõtteliselt annab autobiograafia kindlat teavet vaid kirjutaja mõtlemisest ja arvamistest, tema tunnetest ja soovidest kirjutamismomendil, teavet selle tema identiteedi kohta, mis on talle omane sel hetkel, kui ta selle dokumenteeris” (1998: 18). Stern viitab sellele, et autobiograaf loob oma elust pildi, mille puhul on tooniandvaks just see, missugune on autori isiksus kirjutamise ajal, sest selle hetke hinnangud ja arusaamad kantakse üle kogu elatud elule. Autobiograafiat kirjutama asudes saab autor toetuda oma mälule, mälestusesemetele, lähedaste jutustustele, kirjadele või päevikutele, kuid ükskõik kui palju ettevalmistavat materjali autor ka koguks, ei suuda ta iialgi luua terviklikku ülevaadet oma elust. Ei ole olemas absoluutset tõde ühe elatud elu kohta, seega ei maksa meil seda otsida ka mälestusteraamatutest. Mis me neist tekstidest leiame, on mentaliteediloolise väärtusega ehk siis see, mida arvasid inimesed oma ajast, kaasaegsetest, oma elust; mida nad kirjeldamist väärivaks pidasid ja kuidas nad seda on teinud. Olles nõndamoodi paika pannud oma ootused autobiograafilisele tekstile, võime pöörduda temaatilise analüüsi juurde.

Rõhutan veel kord Sterni väidet kirjutamismomendi ülimuslikkusest väärtushinnagute andmisel oma elule. Kui uurida eestlaste ja lätlaste ehk siis põlisrahvaste kujutamist baltisaksa avaldamata autobiograafiates (vt ka Saagpakk 2001: 38–45), tuleb silmas pidada nii kajastatava aja võrreldavust analüüsitavates tekstides kui ka kajastamishetke võrreldavust. On selge, et baltisakslaste suhe põlisrahvastesse oli 20. sajandi algul erinev sellest, milliseks ta kujunes pärast 1905. aasta sündmusi ja hiljem, Esimese maailmasõja ajal, Eesti ja Läti vabariigis või siis ümberasustamise ajal. Autobiograafiliste tekstide spetsiifikast lähtudes saame vaadelda vaid hilisemaid hinnanguid olnule, kusjuures see toob tekstidesse sisse ka enda ja oma rahva teguviisi tagantjärele õigustamist, mida on väga huvitav jälgida. Liina Lukas loob artiklis “Võõra motiiv baltisaksa kirjanduses” ajalisel järgmised eristused: kuni aastani 1905, aastad 1905–1918, 1918–1939 ning pärast 1939. aastat (vt Lukas 1997: 2326). Just need tähtsündmused ja pöördepunktid on mälestuskirjanduses eriti olulised, sest paljude autorite puhul on kirjutamise ajendiks tõsiasi, et nad on osa saanud ajaloolise tähtsusega sündmustest ning soovivad neid sündmusi enda vaatenurgast kirjeldada. Baltisaksa mälestuskirjanduses leidub rohkel arvul tekste, milles autor esitleb ja tähtsustab oma elulugu eelkõige kui üht tüüpilist baltisaksa elulugu. Ehk siis minu saatus kui näide ühe suurema kollektiivi elukäigust. Seejuures on kirjutamise ajendiks tihti olnud just vastuolulised ja keerulised hetked omaenda elus ning pöördepunktid oma rahva ajaloos. Tunne, et mind/meid või minu/meie tegevust on valesti mõistetud, jätab häiriva jälje isiksuse/rahva eneseteadvusse. Kirjutamine on sellistel puhkudel üheks võimaluseks mineviku taagast vabaneda. Oma maitse järgi kujundatud versioon enda elust tundub tekstiks vormituna “tõesemgi”, kui tegelik elu seda on olnud (Schmitz-Emans 1995: 301).

Gero von Wilpert rõhutab oma juba mainitud kõnes, et baltisakslased toetasid küll eestlaste ja lätlaste kultuurilist edene- mist ning julgustasid neid haridust saama, kuid kui 19. sajandil rahvuskirjandused märkimisväärsete saavutusteni olid jõudnud, ei pööranud baltisakslased neile enam tähelepanu, arvates endale seisusekohatuks pidada võrdsetel alustel sisulist diskussiooni ja dialoogi oma endiste protežeeritavatega (Wilpert 2005: 18).

Põlisrahvaste kultuurilise küpsuse tunnustamine ja nende rahvastega suhtlemise viimine teisele tasandile oleks tähendanud iseenda rolli ja positsiooni küsitavaks muutmist. Seetõttu jääbki eestlane ja lätlane baltisaksa tekstides vaid kõrvaltegelase rolli, keda on vaja sisse tuua kontrastiks ning kohaliku eluolu eripära kujutamiseks. Wilhelm Lenz mainib 1982. aastal ilmunud uurimuses Esimese maailmasõja ajal tehtud propagandatööst Venemaa Läänemere provintside, et baltisaksa tekstides räägiti sel ajal eestlastest ja lätlastest tihti kui pärismaalastest (*Eingeborenen*), mis meenutavat koloniaalkirjandust (Lenz 1982: 197). Pisut keskemasse rolli pääsevad eestlased ja lätlased siis, kui üksikute näidete varal tuuakse esile mitmesuguseid hirme ja ebakindlusemomente, mida baltisakslased eestlaste ja lätlaste suhtes tundsid. Tõstaksin siin esile järgmised vaatepunktid, mis on selle ajastu baltisaksa kirjandust lugedes silma torganud: lihtsatest eesti peredest pärit haridusejanus ja püüdlidud üliõpilased, kes olid vastandiks baltisaksa üliõpilaskonna dekandentlikule ja prassivale elustiilile; talupoegade jõud ja allasurutud hoiaku alla peidetud pime viha, mille tunnistajaks oldi valusal revolutsiooninaastal 1905 (eriti intensiivselt kajastab 1905. aasta sündmusi Edzard Schaper romaanis *Timukas*; vt tõlget Tallinn: Huma, 2002); bolševismitonti edasi kandvad vabrikutöölised, keda peeti kõige halva peapõhjustajaks (nt Ingeborg Hubatius-Himmelstjerna. *Die baltischen Brüder*. Reutlingen: Eußlin & Laiblin, [1942]; Else Hueck-Dehio. *Liebe Renata* Heilbronn: Verlag Eugen Salzer, 1973). Mälestuskirjandusest ei leia muidugi põlisrahvaste kujutamist terviklike karakteritena, sest autobiograafia terviklikke tegelasi ei loo. Küll aga kannab ka autobiograafiline tekst edasi mingile ajastule ja isikule omaiseid suhtumisi ja hoiakuid, samuti olukirjeldusi ning seiku, mis sisaldavad mentaliteediloolisest seisukohast vägagi olulist informatsiooni. Edasi toon mõned näited põlisrahvaste kujutamisest 20. sajandi esimest poolt kajastavates baltisaksa tekstides. Pealkirjas loodud opositsioon — “meie” ja “nemad” — elab neis tekstides kirjeldatud aja jooksul läbi tugeva muutuse.

20. SAJANDI ESIMESED KÜMNENDID EHK ÕHUS ON MUUTUSTE HÕNGU

Kirjutades 20. sajandi esimestest kümnenditest, mil lihtrahva hulgas alanud käärimisprotsessid jagasid küll juba laiemale avalikusele valusaid tulevikuvihjeid — näiteks 1905. aasta revolutsioon, kirjeldatakse eestlasi ning lätlasi veel endises võtmes kui teenijaid ja sulaseid,³ põhjuseks arvatavasti juba mainitud tõsiasi, et kuigi selleks ajaks oli põlisrahvaste hulgas kujunenud oma kultuuri- ning ärringond, ei pidanud baltisakslased enamasti seisusekohaseks nendega suhelda. Täiesti traditsiooniline pilt eesti talupoegade ja baltisaksa härrasrahvast avaneb meile Otto von Grünewaldti (1860–1936) mälestustes. Grünewaldt oli aastatel 1902–1919 Aa mõisa omanik ja tegeles isiklikult selle majapidamisega. Ta kirjeldab oma tegevust ja mõisas valitsenud õhk-konda järgmiselt: “Härrasrahva suhtumine [oma] inimestesse [---] oli parim võimalik. [---] Nagu mu isa, nii püüdsin ka mina oma inimeste eest hoolt kanda, et neile võimalikult soodsaid elamistingimusi tagada” (Grünewaldt, lk 380).⁴ Sisimas on aga autoril eestlastest halb arvamus, ta ütleb, et eestlased olla väga range ja endassetõmbunud iseloomuga ning suured tööriigajad, nii suured, et lisaks päevatööle ka öösel usinalt tegutsetakse — sedapuhku vargil käies: “Rääkides täit tõde, peab kahjuks möönma, et eestlased on väga ebaausad” (Grünewaldt, lk 423). Siiski leidub tekstides ka viiteid teenijate või sulaste intelligentsusele ning õpivõimele, mida perekonnas imetleti, kuid mis baltisakslaste hulgas ka ebakindlust tekitas. Robert von Erdberg (sünd. 1906) kirjutab lapsehoidjast Milast, kes tema tädi prantsuse keele õpikuid salaja lugemiseks välja laenas. Ükskord leidis aga autori ema Mila öökapilt tädi raamatu, ja pärast Mila ülestunnistust lubati tal edaspidi kasutada perekonna raamatukogu. Autor märgib seda seika kirjeldades: “Ema ei suutnud temaga [Milaga] riielda, ta

³Liina Lukas möönab oma artiklis, et kuigi eestlase kujutamises leidub temaatiliselt erinevaid variatsioone, püsivad kuni sakslaste ümberasustamiseni peamiselt 19. sajandist pärit klišeed eestlaste kohta. Vrd Lukas 1997: 2340.

⁴Käsitajalistele mälestustele on tekstis viidatud autorinime ja leheküljenumbriga; nende loetelu koos kirjutamisajaga vt artikli lõpus.

imetles teda väga” (Erdberg, lk 23). Lapsehoidjate mainimine on muidugi tavaline peaaegu kõigis baltisaksa autobiograafiates, olid ju kõigil vähegi paremal järjel peredel lapsehoidjad ning nendeks olid kas eestlased, lätlased või mõnel juhtul ka venelased. Lapsehoidjaid kirjeldatakse alati suure kiindumusega kui väga lähedasi ja armsaid inimesi. “Suur süda” ja “piiritu armastus” on enamasti need sõnad, mis valitakse kirjeldama lapsehoidjate suhet oma hooldatavatega. Praegusest perspektiivist vaadatuna tundub lapsehoidjail olevat olnud teataval määral ka ema asendaja roll, sest oma esimestel eluaastatel oli laps rohkem aega koos lapsehoidjaga kui emaga. Teatud äraspidisel moel tulid selles suhtes esmakordselt lapse jaoks mängu ka seisustevahelised kitsendused, sest esialgu oli lapse jaoks keelatud mõndagi, mida tohtisid teha lihtrahva lapsed või ka lapsehoidja. Näiteks mainitakse tihti, et köögis viibimine oli tegelikult keelatud, jms. Hiljem pidid sakste lapsed hakkama kohtlema lapsehoidjat kui endast alamt, sest muul moel poleks see ühikonnakord ju püsida saanud. Tundub loomulik, et selles hilisemas võõrdumisprotsessis oma hoidjast oleks ka valu ja kibestumist, kuid seda mälestustes eriti ei kirjeldata. Määravaks võib siinkohal olla ka tõsiasi, et lapsehoidjaga oldi kõige lähedasemad oma esimestel eluaastatel, ajal, mida hiljem nii täpselt enam ei mäletata.

Vanalt Liivimaalt pärit Guido Eckarti (1873–1951) lapsepõlvemälestustes leiame vägagi sümboolset tähendust kandva stseeni, kus maal viibiv Eckart kirjeldab kohtumist ühe linnariiete lätlasega. Väike Guido oli parajasti küla sepa juures, kus talle meeldis seppa töötamas jälgida, kui sisse astus nimetatud lätlane, kes oli poisile esimesest hetkest intuiitiivselt ebasümpaatne. Mees küsis poisilt, kas härra parun viibib siinkandis igal suvel. Saanud poisilt vastuseks, et ta pole parun, ütles mees: “Aga te ju elate nagu parun? Te ei tööta ja te ei tea, mis töö endast kujutab, sellist elu elavad ju parunid. [---] Küll tuleb aeg, kui ka parunid töötama peavad. Eks ole?” (Eckart, lk 7). Hilisemas elus ajakirjanikuametiga leiba teeninud inimesena on Eckartil õnnestunud oma mälestustes mitmes kohas sisse tuua paljutähenduslikke seiku või arutluskäike. Selle “parunidialoogi” teeb huvitavaks veel asjaolu, et autor kirjeldab, kuidas teda valdas ängistus- ja häbitunne, ta tajus, nagu ei oleks ta selles olukorras õigesti käitunud ning oleks pidanud me-

hele tegelikult väarikamalt vastama. Et ta seda ei suutnud, pidas ta ka võimatuks kodus loost oma vanematele jutustada. Nii jäigi see episood lapsepõlvest autorile meelde, kusjuures seda seletamatut süütunnet, mida poisike kirjeldatud stseenis tundis, kajastab autor ka järgmistel lehekülgedel. Ta on kaugel sellest, et baltisakslaste käitumist ja poliitikat üheselt hukka mõista, ta toonitab mitmel korral, et üksikisiku vaatenurgast olid aastatel 1875–1935 (periood, millele ta oma mälestusi kirjutades tagasi vaatab) toimunud muutused rabavalt kõikehaaravad ja ootamatud. Siiski tajume teatud irooniat, kui Eckart kirjeldab noorpõlves valitsenud “poliitilise melanhoolsuse” õhkkonda, kus usuti ettemääratusse ja seisusepiiride küsitavaks muutmine ei tulnud kellelegi mõttessegi. Viite autori suhtumisest põlisrahvastesse leiame viimaselt leheküljelt, kus ta postuleerib, et nende suhtes toimunu on “suur ajalooline ülekohus” (Eckart, lk 45). Kuigi kirjeldatud stseen provokatiivse küsimusega ei toonud autori jaoks kaasa otseselt ohtlikku olukorda, ei ole see nii kõigi autorite puhul. Ohustatuse tunne, mida eelpool ka mainisin kui baltisaksa ilukirjanduses levinud motiivi, esineb ka autobiograafilistes tekstides. Viktor Grüner (1889–1941), Riia tööliskvartalis enne Esimest maailmasõda tegutsenud pastor, kirjeldab, kuidas vabrikutöölised tihti matusetalituse demonstratsiooniks keerasid ning oma viha pastori peale välja valasid (Grüner, lk 30). Baltisakslaste perspektiivist vaadatuna õõva tekitava pildi eestlaste pealetungist leiame ka ühe tuntuima baltisaksa kirjaniku Siegfried von Vegesacki (1888–1974) loomingust. Jutustuses *Jaschka ja Janne* kirjeldatakse Esimese maailmasõja eelset Tartut: “Sakslased moodustasid vaid kitsa ülemkihi, mis iga aastaga aina enam kokku kuivas ja maalt linna tulvavate eestlaste poolt taanduma sunniti” (Vegesack 1983: 9). Looduskirjeldustest laenatud tegusõnad rõhutavad Vegesacki kirjapandud ridades veelgi kujutatud olukorra loomulikkust ja tekkinud protsessi pidurdamatust.

PÕLISRAHVASTE OMARIIKLUSE KUJUNEMINE EHK “HÄRRASRAHVAST” SAAB “VÄHEMUSRAHVUS”

Kirjutades ajast, mis järgnes Esimesele maailmasõjale ning Eesti ja Läti omariikluse väljakuulutamisele, muutub baltisaksa autorite toon. Baltisakslaste kujutus endist kui põlisrahvaste mentoritest ja isalikest toetajatest sai hoobi, kui eestlased ja lätlased vaimselt iseseisvudes mitte ainult ei vajanud enam baltisakslaste eestkostet, vaid koguni vastandusid sellele. Baltisakslaste hulgas tekitasid need protsessid kibestumist ja löid pinnase enesekaitsehoiaku tekkimiseks. On märgatav teatud kaitsepositsiooni sissevõtmine mitte ainult hetkeolude, vaid ka minevikupildi kujutamisel. Mälestustekstides on rahvusriikide loomist tihti mainitud kriitilise või iroonilise alatooniga, nimetatakse baltisakslaste vara võõrandamist ja noorte rahvaste madalat ettevalmistustaset endale võetud ülesannete täitmiseks. Kõnealust perioodi kirjeldades tulevad eestlased-lätlased sagedamini ja eri kontekstis jutuks, mis on ka täiesti loomulik arvestades seda, kui võrd suur muutus toimus baltisakslaste positsioonis ning tihti ka igapäevases elus. Autorid liigitavad toimunu sageli ülekohtuks baltisakslaste vastu. Karola von Hoyningen gen. Huene (sünd. 1911), kes nende muutuste ajal Riias elas, kirjutab näiteks: “Lätlased püüdsid kõikjal saksa elulaadi kitsendada ja summutada” (Huene, lk 22). Veel märgib ta samas, et tekkinud surve mõjul olevat baltisakslased sulandunud veelgi ühtsemaks ja noor Läti riik olevat nii mõnigi kord pidanud baltisakslaste visadusele alla vanduma. Riias Saksa teatrit juhtinud Hermann Grußendorf (1881–1975), keda ei saa pidada sünnipäraseks baltlaseks, kuid kes oli seda hingelt, püüab eristada Läti Vabariigi kui institutsiooni ning lätlaste suhtumist. Ta väidab, et kuigi autoritaarne rahvusrežiim olevat baltisakslaste majanduslikku ja kultuurilist elujärge järjest kitsendanud, olevat paljud lätlased siiski olnud seda meelt, et baltisakslastele tehakse ülekohtu, endiste “tänuilike sakslaste õpilastena” oleksid nad meelsamini näinud suurema ühisosa säilimist (Grußendorf, lk 7). Ajalooliselt on mõistetav, et rahvusriikide loomine oli baltisakslastele vastukarva ning eestlaste ja lätlastega koos bolševike vastu sõdimine oli vaid pragmaatiline otsus võidelda hullemlaga kahest ohust. Baltisakslaste rolli muutumine oli üksisise elus

niivõrd oluline muutus, et seda mainitakse autobiograafilistes tekstides tihti. Nii kirjutab näiteks Meinhard Bernsdorff (1902–2000) järgmist: “Ühist ühiskondlikku platvormi lätlastega meil ei tekkinud ja me ka ei püüelnud selle poole — liiga erinev oli siiski meie suhtumine nende etnilistesse ja kultuurilistesse küsimustesse” (lk 90). Kuid jätkab siis: “Aga sellest hoolimata oldi igas olukorras abivalmid üksteise suhtes. [...] Tahan tuua paar näidet meie omavahelistest headest suhetest.” Autor tunneb vajadust näidata sakslaste ja lätlaste suhteid positiivsetena, kuid rõhutab sellest hoolimata, et ühisosa oli siiski vaid selles, et elati samas riigis — mõtteviiside ja elulaadi erinevus püsis endiselt. Samas on oluline märkida, et sama autor, kirjeldades oma tundmusi enne ümberasustamist, räägib, kui raske tal oli oma naabritega jumalaga jätta, sest aastate jooksul olid nendest head sõbrad saanud (Bernsdorff, lk 107). Samasugust pragmaatilist lähenemist on märgata ka Margarete von Gersdorffi (1889–1974) tekstis, kes oma elu ja tegevust Läti Vabariigis raske ning vahel nõrdimapanevana kujutab, kuid tagantjärele olla see aeg olnud siiski imekaunis (lk 57).

Elulaadi põhimõttelise vahe rõhutamist leiame ka Alexander Friedensteini (1874–1952) mälestustest. Friedenstein oli rahapuudusel sunnitud 1920. aastate Riias töötama arstina ja kirjeldab oma praktilise klientuuri kui inimesi, kes end ei pese (kuigi lätlased olevat pisut puhtamad kui leedukad, venelased ja poolakad), kes ei tuuluta tube, võtavad täiesti suvaliselt tablette ning taplevad ja peksavad üksteist ilma erilise põhjuseta, lihtsalt lõbu pärast (lk 274–275). Autor kirjeldab ka üht oma visiiti Tartusse ja toob välja baltisakslaste erineva kohtlemise Eestis ja Lätis. Eestlased olevat küll samamoodi sakslastelt vara ära võtnud, kuid Lätis valitsev vaenulik õhkkond sakslaste ja lätlaste vahel olevat Eestis tundmatu. Friedenstein toob oma tähelepaneku põhjenduseks tundmuse, et “eestlasel on rohkem loomupärasest taktitunnet ja rahvuslus on talle vähem pähe löönud” (lk 257).

Kuid leidub ka läbinisti positiivseid hinnanguid eestlastele ja lätlastele. Näiteks kirjutab Adolf Eberhardt (1886–1973) oma mälestustes, et ta arstina noores Eesti Vabariigis Narva linnas töötades palju meeldivaid, piisavalt haritud eesti inimesi kohtas, kes olla ka korralikud pereinimesed. Šoviniste leiduvat eelkõige

linnas intelligentsi hulgas, kes oma rahvuseau pisut üle hindavad (Eberhardt, lk 65). Heal arvamusel oma riiki üles ehitavatest lätlastest on Elisabeth von Bernewitz (1880–1962), kelle tekstis kõlavad järgmised hinnangud: “[Läti Vabariik] oli puhas ja eesrindlik maa. [...] Lätlased on intelligentsed, terve mõtlemisega ja tublid inimesed” (lk 75). Praegusest perspektiivist vaadates on oluline tõdeda, et küllap sõltus baltisakslaste kohanemine uute oludega tugevasti ka konkreetse inimese isiksuseomadustest ning sellest, kellega ning millises kontekstis nad kokku puutusid.

Hoolimata sellest, et esiletoodud käsitlused on üsna erinevad, tahaksin kokkuvõtvalt väita, et eestlaste ja lätlaste kujutamises toimunud muutus on loomulikus seoses nende rahvaste ja baltisakslaste kokkupuutepinna uute piirjoontega. Rahvusriikide loomisega mitmekesisust neisse riikidesse elama jäänud sakslaste läbikäimine põlisrahvastega, suhtlemine eri tasanditel lõi võimaluse paremaks üksteise tundmaõppimiseks. Kuigi sel ajaloo antud võimalusel baltisakslaste ja eestlaste-lätlaste võrdsemaks kooseluks ei olnud antud pikka eluiga, on siiski, võrreldes antud perioodi kirjeldusi sajandi alguses tooniandvatega, märgata uut laadi ja mitmeplaaniisemaid tähelepanekuid eestlaste ja lätlaste kohta.

Allikad

Avaldamata autobiograafiad Lüneburgi Carl-Schirreni Ühingu (CSG) ja Marburgi Herderi Instituudist (DSHI):

Bernewitz, Elisabeth v. (1950. aastad). Mehr Glück als Verstand: Ein baltisches Schicksal. CSG arhiiv.

Bernsdorff, Meinhard (1982?). Lebenserinnerungen. CSG arhiiv.

Eberhardt, Adolf (1970–1973). Opas Erzählungen: Erinnerungen von Dr. med. Adolf Eberhardt. [Ümber trükkitud Valentine v. Krause, 1994, Bethlehem, USA.] CSG arhiiv.

Eckart, Guido (1940. aastad). Erinnerungen. CSG arhiiv.

Erdberg, Robert von (pärast 1945?). Das Schicksal zieht keine geraden Striche: Erinnerungen. CSG arhiiv.

Friedenstein, Alexander (1946–1952). Erinnerungen. DSHI 100, Friedenstein 6.

Gersdorff, Margarete v. (1955). Meine Lebenserinnerungen. CSG arhiiv.

Grüner, Viktor (1957). Aus meinem Leben. CSG arhiiv.

Grünewaldt, Otto v. (1918). Erinnerungen. CSG arhiiv.

Grußendorf, Hermann (pärast 1945?). Die letzten Jahre in Riga. CSG arhiiv.

Hoyningen gen. Huene, Karola (1980). Mein Leben, für meine Kinder niedergeschrieben. CSG arhiiv.

Kirjandus

Lenz, Wilhelm 1982. Baltische Propaganda im Ersten Weltkrieg: Die Broschürenliteratur über die Ostseeprovinzen Rußlands. — Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors (Hrsg.). *Die baltischen Provinzen Rußlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917*. Köln—Wien: Böhlau Verlag, S. 187–205

Lukas, Liina 1997. Võõra motiiv baltisaksa kirjanduses. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2322–2343

Lukas, Liina 2002. Ühest hääbuvast maailmast. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 153–164

Lukas, Liina 2004. Läbielatud ruum?: Lisandus baltisaksa kirjandusajaloo uurimisele. — *Akadeemia*, nr 3, lk 531–561

Saagpakk, Maris 2001. Die Reflexion des Ersten Weltkrieges in der deutschbaltischen Literatur. Magistritöö. Tallinna Pedagogikauilukool.

Schmitz-Emans, Monika 1995. *Schrift und Abwesenheit: Historische Paradigmen zu einer Poetik der Entzifferung und des Schreibens*. München: Wilhelm Fink Verlag

Stern, Martin 1998. Die sieben A der Autobiographie. — Heidi Margrit Müller (Hrsg.). *Das erdichtete Ich — eine echte Erfindung: Studien zu autobiographischer Literatur von Schriftstellerinnen*. (Reihe Literaturwissenschaft; Bd. 2.) Aarau: Verlag Sauerländer, S. 13–20

Undusk, Jaan 1992. Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10–12, lk 583–594, 645–656, 709–725

Undusk, Jaan 1993. Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst. — *Vikerkaar*, nr 10, lk 26–31

Undusk, Jaan 2003. Eesti kui Belgia: Viimane baltlane Hermann Keyserling. — *Tuna*, nr 2, lk 48–70

Vegesack, Siegfried 1983. *Jaschka und Janne: Baltische Erzählungen*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt

“Meie” ja “nemad” baltisaksa avaldamata mälestuskirjanduses

Wilpert, Gero von 2005. Einige Thesen zur deutschbaltischen Literatur. — Gero v. Wilpert. *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. München: Beck, S. 12–29

MARIS SAAGPAKK (sünd. 1973) on lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikooli saksa keele ja kirjanduse gümnaasiumi ja inglise keele põhikooli õpetajana 1998, saanud samas magistrikraadi saksa filoloogias 2001. Töötab Tallinna ülikooli saksa keele õppetooli lektorina ning on doktorant saksa kirjanduse erialal; *Robert-Bosch-Stiftung*'i stipendiaat.

ALICE KASK (2005)

EESTIS 1988. AASTAL

Katkend mälestustest

Hellar Grabbi

Mu viies nõukogudeaegne retk Eestisse leidis aset 1988. aasta oktoobris. Viimati enne seda olin kodumaal käinud aastavahetusel 1977/1978, veidi rohkem kui kümne aasta eest. Pikk vaheaeg ei olnud vabatahtlik.

Kaheksakümnendate algul kehtestati mulle viisakeeld, mis laienes mu perekonnale. Nõukogude viisa taotlused öeldi ära, seda ka mu tudengieas poegadele.

See aga ei tähendanud, et olin isiklike kontaktide osas Eestist ära lõigatud. Sel ajavahemikul külastasid meie kodu Washingtoni eeslinnas õige mitmed kodumaal elavad eesti teadlased, kirjanikud ja kunstnikud ning kultuuritegelased. Arvukalt kohtasin ma neid Stockholmis, Torontos, Helsingis ja üllatuslikes paikades nagu Lõuna-Rootsi väikelinn Ystad, kus Arno Vihalemma külastades sain kokku Marju Lauristini ja Peeter Vihalemmaga.

Kaheksakümnendate aastate keskpaigast alates võis Eestis märgata ajaloo värsket hingust. 1988. aasta suve spontaansete laulupidudega Lauluväljakul sai hoo sisse Laulev revolutsioon, mis kulmineerus Rahvarinde suur-*rally*'ga sealsamas. Siia maani kahetsen, et ei saanud osaliseltki neile sündmustele kaasa elada. Muutunud poliitilises olukorras lootsin jälle Eestisse pääseda.

*

Pidasin ise alles plaani, millal ja kuidas Eestisse sõita, eeldusel et mulle viisa antakse, kui septembri algul saabus üllatusena VEKSA-lt mulle ametlik kutse tulla koos abikaasaga kaheks

nädalaks Tallinna. Ma ei tea siia maani, kelle algatusel kutse saadeti või kes selle mõtte VEKSA-le sugereeris. Kutse andis ühtlasi selgelt mõista, et minu ja mu pereliikmete nimed ei seisa enam selles mustas nimekirjas, kellele on keelatud N. Liidu viisat anda.

Teadsin, et oktoobri algul toimub Tallinnas Rahvarinde esimene kongress ja Pärnus on muinsuskaitsepäevad. Tore oleks mõlemal osaleda. Aga kas ei saanud Finnairi lennukile soovitud ajaks kohti või venis Nõukogude konsulaadis Washingtonis viisa asi, kongressile ma siiski ei jõudnud. Lendasime 3. oktoobril 1988 New Yorgi Kennedy lennuväljale, seal istusime ümber Helsingisse minevale lennukile, kuhu saabusime järgmisel hommikul. Samal päeval viis laev meid Tallinna, kaks päeva pärast Rahvarinde kongressi lõppu.

Tolliprotseduurid sadamas läksid seekord sujuvalt, ajad olid muutumas. *Mana* numbroid ega muud kaasasolevat kirjandust ära ei võetud. VEKSA poolt oli meil sadamas vastas Helle Aava, kelle ajada olid meie külaskäiguga seotud praktilised asjad. Varem VEKSA-s sellega tegelnud ja meile juba esimesest Eestis-käigust 1968. aastal tuttav, alati sõbralik ja vastutulelik Mai Laansoo oli läinud pensionile. Meid majutati Viru hotelli. Majutuse juurde käis hommikusöök.

Kümne aasta jooksul, mis oli möödunud mu viimasest Eestis-käigust, olid VEKSA-s toimunud mitmed muudatused. VEKSA Komitee nimi oli muudetud VEKSA Ühinguks ja selle ruumid ei asunud enam Ülemnõukogu Presiidiumi hoones Kadriorus, vaid paiknesid nüüd aadressil Olevimägi 12. VEKSA esimeheks ei olnud enam mulle tuttav Ülo Koit, vaid 1985. aastast Rein Freiberg, keda ma ei olnud varem kohanud. (Sündinud 1937, lõpetanud 1961 TRÜ õigusteaduskonna, varem töötanud ENSV Kultuuriministeriumis, ENSV Välisministeriumis ja EKP Keskkomitees.) Samuti ei olnud ma varem kokku puutunud aseesimehe Feliks Meineriga, kes nimetati sellele kohale juba 1978. aastal. (Sündinud 1930, lõpetanud TRÜ õigusteaduskonna, töötanud varem Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühingu, ENSV Välisministeriumis ja kaheksa aastat N. Liidu saatkonnas Stockholmis. Indrek Jürjo arvates oli ta KGB opera-

tiivtöötaja (I. Jürjo. *Pagulus ja Nõukogude Eesti*. Tallinn, 1996, lk 205).)

Käisin kaks korda VEKSA büroos Olevimäel, stiilsete sisekaunistustega ajaloolises patriitsidehoones, mis 18. sajandist oli kuulunud Clayhillsi ja Girard de Soucantoni kaupmeheperedele, ja kohtasin põgusalt nii Freibergi kui Meinerit. Vahekord ja jutt VEKSA uue juhtkonnaga jäi formaalselt napiks, vastupidiselt nende eelkäijatele Ralf Raudbergile ja Ülo Koidule, kellega rohkete kokkupuutumiste jooksul kujunes küll mitte sõbralik — see eeldanuks vastastikust poliitilist usaldust —, aga mõistev ja tuttavlik vahekord. Freiberg ja Meiner olid otsesest asjaajamisest minuga kõrval. Mulle jäi mulje, et nad ei tundnud end oma ametikohal enam kuigi mugavalt. Eesti poliitilises elus olid aset leidmas suured muutused ja ka EKP juhtkond oli uuenenud.

Seadnud end hotellis hilisel pealelõunal sisse, tundsin väsimust terve öö ja veel pool päeva kestnud lennu- ning laevasõidust. Vaatasime telerist juubeldavat vastuvõttu Söulist naasnud eestlastest olümpiavõitjatele, mis toimus Raekoja platsil. Siis magasime paar tundi, enne kui läksime Nõmmele Jaak ja Mirka Kangilaski poole, kus pakuti einet ning Jaak andis asjatundliku ülevaate sisepoliitilisest olukorrast.

Sa ei ole kümme aastat Eestis olnud, alustas Kangilaski. Olud on tublisti muutunud, nagu sa ajalehtede kaudu üldjoontes juba tead. Kevadel rajatud Rahvarinne on kasvanud tugevaks ja mõjukaks poliitiliseks jõuks. Savisaar on uus Pätsi tüüpi poliitik. Rahvarinde teine tähtsam liider Marju Lauristin on intelligentne ja arukas naine. EKP juhtkond on uuenenud ja võtnud Väljase all, kelle Gorbatšov välismaale diplomaadiks pagendusest tagasi kutsus, rahvameelse kursi. Rahvarindele on venelaste poolt vastu kaaluks loodud Interrinne, Eesti NSV Töötajate Internatsionaalne Liikumine, mille eesotsas on Jevgeni Kogan, kelle nimega eesti emad hirmutavad lapsi. Tagaplaanil suunab nende tegevust venelastest vabrikudirektorite vandenõu, kes järjest saadavad kaebusi Moskvasse. Olukord on kujunemas pingeliseks. Eestlastel tuleb oma sihtide poole liikuda läbimõeldult ja tasakaalukalt.

Järgmisel päeval linnas kõndides silman Draamateatri ees piki. Nõutakse viimase Venes kinni peetava poliitvangi Enn Tarto vabastamist. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei liikmed koguvad allkirju nõude toetuseks, annan minagi. Vestlen rahuliku olekuga Mati Kiirendiga, kes ise on viis aastat poliitvangina kinni istunud.

Tallinnast välja sõitmiseks oli ikka veel ametlikult tarvis vastavat luba, kuigi oleks vist ka juba ilma minna saanud. ENSV Siseministeeriumi Avaliku Korra Kaitse Valitsuse Passi, Viisade ja Välismaalaste Registreerimise Osakonnast (küll on alles nimi!) hankisime load sõita Pärnu linna ja Tartusse. Pärnus toimusid sellel nädalalõpul muinsuskaitsepäevad. Jäime sinna kolmeks päevaks, kuigi loale oli märgitud vaid kaks. Aga näis, et ametivõimud sellest enam eriti ei hooli. Loast oli Pärnus kasu hotelli sissekirjutamisel, mis muidu oleks meil kui välismaalastel kujunenud probleemiks.

Pärnusse sõiduks organiseeris auto ajaloolane Toomas Karjahärm, kes ise kaasa sõitis. Teda olin esmalt kohanud 1985. aastal Saksamaal Marburgis, Herderi Instituudi korraldatud konverentsil ja siis möödunud suvel Washingtonis Balti Uurimiste Edendamise Ühingu (AABS) konverentsil — siis käis ta koos naisega ka meil Virginias külas. Autos oli veel Evald Laasi, kes oli tuntuks saanud küüditamisi ja teisi nõukogude võimu terroritegusid uurivate artiklitega. Kahe ajaloolasega juttu ajades ei pannud ajakulgu täheleegi, enne kui juba olime Vändra metsas Pärnumaal. Auto peatus Kurgjal, Carl Robert Jakobsoni talumuuseumi juures.

Jakobsoni endine talu, mille ta ostis ja mida hakkas välja arendama 1874. aastal, asub Vändra lähedal, kahel pool Pärnu jõge. Sinna jõudes on esmamuljeks suur legendik keset metsa, mitmete hoonetega ühes legendiku servas. Tegemist on suurataluga — 84 hektarit põldu, heinamaad ja metsa. Raha selle ostmiseks teenis Jakobson oma *Kooli lugemise raamatu* müügist ja autorihonorarist. Jakobsoni enda kavandatud uus suur elumaja ei saanudki valmis, enne kui ta 1882. aastal ootamatult suri, ainult 40-aastasena. Nüüd on see põllukividest vundamendi ja omapärase vaatetorniga uhke häärber muuseumi peahoone.

Küll jõudis Jakobson oma eluajal valmis ehitada suure loomalauda ning rajada jahu- ja saeveski. Mõlemad on alles. Pruunikas vesi libiseb mööda palke tammi tagant alla ja voolab valgevahuselt jõkke tagasi. Teisel pool jõge uitab lehma- ja lambakari. Väandra katsesovhoosi osakonnana leiab talumuuseum rakendust põlduhariva ja karjakasvatava taluna. Suure lehise otsas silman toonekurepesa, mis õigustab kaasajalgi Jakobsoni antud talunime — Kurgja-Linnutaja.

C. R. Jakobsoni perekonnakalmistuni, mis asub teisel pool jõge, tuleb veidi maad kõndida. Kui Jakobson selle rajas, valis ta koha põlismetsa. Nüüdki veel on kiviaiaga eraldatud matmis-koht ümbritsetud suurtest kuuskedest. Peale Jakobsoni enda on kalmistule maetud ta abikaasa, kolm tütar, kes koos emaga pärast Jakobsoni surma talu hooldasid, kolm imikueas surnud last ja teisi sugulasi.

Kalmistu jätab mulle sügava mulje. Siin siis puhkab eesti rahva üks peamine ärataja ja esimene poliitik moodsas mõttes. Mul on väga hea meel, et Karjahärm meid Kurgjale tõi. (Jakobsoni kuulsus on tänapäevalgi nii suur, et see ei ole andnud rahu publitsistile Andrei Hvostovile, kes oma raamatus *Mõtteline Eesti* (1999) peab vajalikuks teda madaldada.)

Kalme päitsis kõrgub graniidist sambal Carl Robert Jakobsoni mustast marmorist rinnakuju, taustaks kõrged kuused. Irja teeb mõne pildi. Lähen jalutan põlispuude all. Mustikapõõsad, sõnajalad, okasvaip. Hämarus.

Mihkel Veske kirjutab järelehüüdeks luuletuse “C. R. Jakobsoni haud”:

*Vändra jõe haljal kaldal
kerkib künigas puude all.
Liivasõmer teda matab,
haljas muru teda katab,
keda leinab Eestimaa.*

*

Pärnu jõudes anti meid üle Rein Helmele, kes juhatas kätte kesklinnas paikneva hotelli, kuhu oli meile tuba kinni pandud. Sattusime Pärnus mingisse imedemaailma, muinas- ja muinsusmaale, nagu Juhan Liivi poolt ette kuulutatud Eesti riiki. “Ükskord — kui terve mõte”, on Liiv ütelnud. Tõesti, terve oli päevade läbiviijate mõte ja julgelt rahvuslik oli päevade sisu. See, et Eesti riik päriselt veel taastatud ei olnud ja ikka elati veel ohtlikes okupatsioonitingimustes, vaid lisa põnevust ning õhus ja hinges särisevat elektrit.

Aga iseseisva riigi taastamise poole asi liikus. Ilm oli selge, päike kuldas puudel allesolevaid kollaseid ja pruune lehti ning reipas tuules lehvisid mitmel pool linnas Eesti lipud — vaatepilt, mis mulle, välismaalt tulnule, oli siin kodumaa pinnal sõjajärgsel ajal esmakordne ja küllap oli seda ka ka Pärnu elanikele ning paljudele sissesõitnutele, kes olid saabunud muinsuskaitseklubide kokkutulekule kogu Eestist.

Enamik muinsuskaitsepäevadel peetud loenguid leidis aset Parteimajas aadressil Komsomoli tänav 10, mille nooruke Eestimaa Kommunistliku Partei Pärnu linnakomitee 1. sekretär Kersti Rei muinsuskaitsetele lahkelt kasutada oli andnud. Kui lisame siia veel Lenini rinnakuju, mis kõigi ettekannete ajal ehtis poodiumitagust seina, oli nõukogude loosungi “vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik” pahupidipööramine täielik ja kogu selle kommunistliku butafooria kontrast ettekannete sisuga silmatorkav.

Maja oli rahvast tulvil. Kuulajad täitsid kõik saali pandud toolid, neid seisis kannatlikult seina ääres, koridoris, eeskojas ja õueski, kuhu ulatus saalis kõneldu valjuhääldajate kaudu. Märkmete tegemiseks istusin ühe pika laua äärde ja nii sattusin esinejatele ettenähtud poodiumile, kuhu mind kui kaugelt saabunud külalist lahkelt paluti ettekannete ajal edasi jääda. Seal oli mul saalist hea ülevaade ja esinejate jutt selgelt kuulda.

Ettekandeid iseloomustas peaaegu täielik sõna- ja mõttevabadus. Kui mõnikord tunduski mõni mõttekäik või kasutatud termin poliitilise mugandusena, siis seegi võis olla referendi aus seisukoht, minu tõlgendusviga, või lihtsalt ajaloolaste poolt veel selgi-

tamata küsimus. Muidugi, räägiti peamiselt minevikust ja mitte sellest, kuidas nõukogude võimu kukutada.

Esimesena kõneles Evald Laasi teemal “Kuhu jäid Eesti Vabariigi kaadriohvitserid”. See huvitas mind ka isiklikult, sest kuigi Läänes oli teada, et enamik Väraska laagrist 1941. aasta juunis ära viidud eesti ohvitseride on Norilskis hukatud või hukkunud, kaasa arvatud minu isa, puudus dokumentaalne kinnitus ja üksikasjalikum teadmine, kuidas see kõik juhtus. Laasi esitas rohkesti andmeid nii nende kui teiste sõjaväelaste saatusest. Mul allesolevad märkmed on nüüdseks ülearused, sest teadaolev andmestik on vahepeal trükkis avaldatud. Norilski viidute kohta leidub see peamiselt kahes kohas saatesõnas “Kolonel Herbert Grabbi elulugu” Herbert Grabbi raamatule *Maailmasõda* (Tallinn—New York, 1996) ja Ülo Ulutsa raamatus *Nad täitsid käsku* (Tallinn, 1999).

Nimetan mõned teised loengud, mida kuulasin. Toomas Karjahärm rääkis Konstantin Pätsi elust ja poliitilisest tegevusest. Ta ettekannet täiendas uudset andmestikku pakkuvate kommentaaridega Matti Päts, kes samuti istus pika laua taga poodiumil. Küllõ Arjakas andis analüüsiva ülevaate Eesti iseseisvuse kaotuse esimesest järgust 1939. aastal referaadis “Salaprotokollidest baaside lepinguni”. Arvo Valton rääkis teemal “Ajaloost tulevikule”. Tehitud märkmete järgi ütles ta muu hulgas: “On ju reaalsus, et meil on sees okupatsiooniväed ja meil endil puudub sõjavägi.” Kuritegevuse ohjeldamiseks pidas Valton vajalikuks luua rahvamiilits.

Need ja mitmed teised tol ajal üldsusele kindlasti suurt huvi pakkuvad referaadid ei leidnud kajastust ajakirjanduses, nagu ma järgmistel päevadel ajalehti vaadates märkasin. Üleüldse pöörasid juhtivad päevalehed muinsuskaitsepäevade sündmustele vähe tähelepanu. Võib-olla sihilikult?

Laupäeva õhtul toimus pidulik rongkäik. Kõige ees sammus noor ajaloolane Küllõ Arjakas, kandes suurt valget Eesti Muinsuskaitse Seltsi lippu, tema järel astusid mitu meest Eesti rahvuslippudega. Rongkäigu esireas paistsid silma EMSi esimees Trivimi Velliste ning noored ajaloolased Rein Helme ja Hannes Walter. Marsiti Vallikäärü parki, kus pimeduse saabudes andsid

valgust käes hoitud tõrvikud. Ajaloolane Sulev Vahtre pidas üsna ägeda kõne, nõudis omariiklust ja Nõukogude vägede lahkumist. Pimedas öös põlevad tõrvikud löid ta sõnadele mingi mässuliste rituaali tausta.

Pärnus toimus samal ajal ka teine silmapaistev üritus. Selleks oli Rahvarinde propagandakoosolek Endla teatri saalis. Läksin ka seda kuulama-vaatama. Parteimaja omast märksa avaramasse saali mahtus rohkem inimesi kui muinsuskaitsejatel ja kevadel asutatud Rahvarinde uudsus ning kuulsus oli tõmmanud teatri rahvast täis. Lava kaunistasid nii Eesti kui Pärnu linna lipp — valge rist sinisel põhjal — ja Rahvarinde veidi proletkultlik embleem.

Lavalt kõnelesid Rahvarinde liidrid ja aktivistid Marju Lauristin, Ülo Kaevats, Rein Veidemann ning Peeter Vihalemm. Tagantjärele nendin, et kõik neli olid juhtivalt tegevad Eesti Sotsiaaldemokraatliku Iseseisvuspartei rajamisel 1990. aasta kevadel. Pannin kohapeal kirja mõned tähelepanu köitnud laused; märkmed on alles.

Lauristin: “Me ei taha palju, me ei taha vähe, me tahame olla vaba rahvas vabal maal.”; “Kui meil õnnestub võita, siis tähendab see murrangut maailma ajaloos.”

Kaevats: “Me eesmärk on poliitiline, majanduslik ja kultuuriline iseseisvus, suveräänsus.”; “Meil on tarvis üles ehitada demokraatlik ja humanistlik ühiskond.”

Veidemann: “Peame end valmistama ette suureks juhuseks.”; “Tuleb ületada rahva väsimus, juhtide väsimus, ajaloo väsimus.”

Vihalemm: “Eesmärgiks on iseseisvus ja normaalse elu juurde välja jõudmine.”

Siin Pärnus nad nüüd mõlemad samal ajal olidki, kaks võistlevat liikumist, uutjad ja taastajad, ühed Eestit ja N. Liitu pööramas, teised Eesti Vabariiki tagasi toomas. Tugevalt eestimeelsed mõlemad. Kuid rivaliteeti oli õhus tunda. Sõnades väljendus see minu kuuldes otseselt vaid korra, kui Velliste sai teatrilavalt noomida oma kõne eest, mille ta oli pidanud hiljuti Tallinna laulväljakul toimunud suurüritusel “Eestimaa laul”. Rahvarindelased pidasid kõnet antud poliitilises olukorras liiga ägedaks ja ettevaatamatuks.

Kas ja kuivõrd Rahvarinde üritus ajalehtedes kajastust leidis, ei mäleta, kuid Eestis jäi mulle mulje, et Rahvarinde tegevus oli võrreldes muinsuskaitsetega võimude ja ajakirjanduse poolt soodustatud. Selline erinev suhtumine ei olnud siiski mitte range. Näiteks *Rahva Hääl* avaldas kuu aega enne muinsuskaitsepäevi pika artikli (3. IX 1988), milles põimitakse EMSi tegevuse ülevaade Trivimi Vellistega tehtud intervjuuga. Artikli autor ja intervjuueerija ajakirjanik Tiina Maiberg loetleb isegi kõik seni taastatud või taastamisel olevad Vabadussõja monumendid (kokku 14), seejuures siiski hoidudes nimetusest “Vabadussõda”, kutsudes ausinga lihtsalt “mälestussammasteks”. Velliste rõhutas EMSi lipukirja: “Hoiu isamaad ja emakeelt!” Seda heatahtlikku artiklit ei saa võtta teisiti kui EMSi ja Velliste propageerimist EKP häälekandjas.

Muinsuskaitse seltsi *primus motor*’it Vellistet, kellest ma nii palju kuulnud olin, kohtasin muinsuskaitsepäevadel esimest korda. Suure sagimise sees aega rääkimiseks palju polnud, jõudsin teda kiita lauluväljaku kõnes öeldud tore metafoori eest — Venemaa kui Euroopa suurim mesipuude rüüstaja.

Kui Pärnus esinenud rahvarindelaste puhul nentisin kuulumist sotsiaaldemokraatliku partei rajajate hulka, siis mitmed muinsuskaitsete käilakujud olid tegevad Eesti Kristlik-Demokraatliku Liidu rajamisel 1989. aasta juunis. Liit teatavasti ühines mitme teise parempoolse väikeparteiga erakonnaks Isamaa. Et Pärnus paistnud rivaliteet ei olnud mingi ületamatu lõhe, seda näitas mõlema erakonna, nii sotsiaal- kui kristlikdemokraatide koostöö taasiseseisva Eesti Vabariigi esimeses uue põhiseaduse alusel moodustatud valitsuses aastal 1992.

Esmakohtumine ja pikem vestlus oli mul Kalle Elleri, kellest olin vahepeal Ameerikas elanud Peeter Ilusalt palju huvitavat kuulnud ja kelle rahvusliku põhitooniga ning kunstiliselt häid luuletusi olin avaldanud mitmes *Mana* numbris sügaval nõukogude ajal. Need ja teised Elleri luuletused on hiljem ilmunud tema kogus *Bärsärk* (2001). Pärnus kuulasin Elleri loengut liivlastest ja kuralastest. Kogusin rahuldusega, et Eller oli nagu minagi jõudnud järeldusele, et on juhtunud suur ajalooline eksitus: Kuramaa põhjatipus elavaid kuralaste (või kurelaste) järeltulijaid on

hakatud kutsuma liivlasteks. Ma ei olnud siis veel lugenud Elleri kuulsat, eesti rahvusmõttele seemendavalt mõjunud esseed “Maarahvast”, mis algselt ilmus ajalehes *Põllumajanduse Akadeemia* 1972. aastal. Küll olin selle ilmunisest kuulnud. Sain seda hiljem lugeda ajakirjast *Vikerkaar*.

1984. aastal sain Eestist veidi müstilise postkaardi Otepäält, dateeritud 23. mai, kolme mehe allkirjadega: Kalle Eller, Peeter Ilus, Kaido Kama. Nagu hiljem selgus, olid nad sel kuupäeval päevatõusu ajal heisanud Otepää linnamäel sinimustvalge lipu, tähistamaks 100 aastat tagasi Otepää kirikus aset leidnud lipu pühitsemist. Heisatud lipp pärines professor Elmar Ilusa vallasvarast.

Üks aktiivsemaid ja meeldejäävamaid Pärnus kohatud muinsuskaitsetegelasi oli Pärnu MSi aseesimees ja hiljem Eesti Sõjahaudade Hooldeliidu esimees Ali Rza-Kulijev, sündinud Siberis küüditatute lapsena, ema eestlane, isa aserbaidžaanlane. Seda selget eesti keelt kõnelevat noormeest jätkus igale poole nii Pärnus kui järgnenud aastatel, mil ta oli tegev Vabadussõja monumendi taastamisel Pärnus, kapten Irve ausamba taastamisel Strenčis, Lätimaal, K. Pätsi monumendi taastamisel Tahkurannas ja paljudes teistes ettevõtmistes. Tuli hingelise eesti rahvuslase Ali Rza-Kulijevi hauda Pärnu Alevi kalmistul tähistab mälestuskivi (vt Ly Lehtmets. *Kivid kõnelevad*. Toronto, 2004, lk 297–298).

Külastasime Pärnu koduloomuuseumi Kalevi tänaval. Väljapanekuid tutvustas ja seletusi andis muuseumi juhataja Omar Volmer, kes oli avaldanud suurepärase raamatu Põhja-Ameerika indiaanlastest: *Tomahookide aeg* (1980). Olin eriti huvitatud Pärnu lähedal avastatud mesoliitikumi kuuluvast Pulli asulakohast, seni vanimast Eesti pinnal. Volmer teadis sellest nii mõndagi. Arheoloogiliste leidude seas juhtis Volmer tähelepanu muuseumis rikkalikult esindatud Soontagana maalinnast pärinevatele esemele.

Hotellituppa tuli minuga kõnelema grupp poolteise kuu eest Piliistveres asutatud Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP) liikmeid: ERSP volikogusse valitud Maris Sarv, kunstnik Iris Uuk ja ta poeg Karl Arrak, Põlva noormees ja sealne ERSP volinik Üllar Varik ning teine sümpaatne noormees Tiit Tens. Keegi pikk, tu-

medate juustega mees jäi hotelli fuajeesse, võimalik et valvajaks. Maris Sarv andis edasi ERSP esimehe Lagle Pareki teate, et tema kahjuks ei saanud tulla. Vestlesime umbes tund aega. Naised olid energilised ja jutukad, noormehed tagasihoidlikud. Kuulsin mulle seni teadmata üksikasju ERSP tegevusest. Rahvusvaheliste seostes kiputi ülehindama USA valmidust Eesti vabaduspüüete toetamisel, sama kogesin nädalapäevad hiljem Tartus, kui kohtusin ülikooli Rahvarinde tugirühmaga.

Sain ERSP esindajate käest rohkesti nende trükiseid ja suure portsu väga huvitavaid fotosid ERSP üritustest. Osa trükiseid ja pilte paluti Washingtonis edasi anda Mari-Ann Rikkenile, mida ma tegin. Postiga ei oleks need arvatavasti läbi läinud. Põlvas elava Üllar Varikuga olin mõni aasta pärast seda kohtumist kirja- ja trükistevahetuses.

Tahkurannas leidis Pärnu muinsuskaitsepäevade raames aset pidulik mälestustahvli asetamine K. Pätsi ausamba alusele — ausammas oli kommunistide poolt lõhutud. Paigaldatud mälestustahvli oli tekst: “Siin avati 25. juunil 1939. a. ausammas Eesti Vabariigi president Konstantin Pätsile. Lõhutud 1940. a. augustis. Pärnu Muinsuskaitse Selts.” Eelnevalt oli muinsuskaitsepäevadel vastu võetud otsus ausammas taastada ja teha taastamiskulude katteks rahva seas korjandus.

Kui jõuame Tahkuranda, on siia vabasse loodusesse juba kogunenud suur hulk rahvast, et mälestada 20. sajandi kõige tähtsamat Eesti poliitikut ja riigimeest ning Eesti Vabariigi esimest ja seni ainumat presidenti. Ausamba aluse võssakasvanud ümbrus on eelnevalt talgute korras puhastatud. Lage väljak on piiratud metsaga. Noored Eesti lippudega seisavad auvalves. Ausamba alus mattub lilledesse, selle taga kasvavad tammepuud. Ümbrust ja rahvast vaadates tabab mind tunne, nagu oleks aastakümnete tagant metsadest ja rabadest välja ilmunud metsavennad ja nende abistajad, nende perekonnaliikmed ja järeltulijad, et võida ometi kord lagedal, päikesepaistelise päise päeva ajal, olla aatele truud.

Rahvakogunemist ja tseremooniat juhatab Trivimi Velliste. Ta annab sõna mitmete asutuste ja organisatsioonide esindajatele, kes asetavad samba alusele pärgi ja lisavad lilli ning ütlevad oma lau-

sed. Kõlab viis “Kaunistagem Eesti kodad kolme koduvärviga, mille alla Eesti pojad ühiselt võiks koonduda” — pasunakoor mängib “Eesti lippu”. Sõna võtab kirjanik Arvo Valton ja lõpetab mõttega: “Olgu see meie elu ja meie riigi uus algus parem kui viimased 48 aastat.”

Ette astub vanem mees ja ütleb: “Ma seisin Häädemeeste algkooli õpilasena siinsamas aastal 1939 ausamba pidulikul avamisel.” Ta meenutab seda sündmust mõne ilmeka lausega. Mehe nimi on Vaino Kallas. Pilistvere koguduse õpetaja ja ERSP üks asutajaid Vello Salum: “Ei Suur-Saksamaa ega Suur-Venemaa tahe, vaid Jumala tahe ja õigus.” Ta loeb meieisapalve. Puhkpilliorkester alustab kaua keelatud viisi ja rahvas hakkab kaasa laulma, vaevaliselt, jõudu ja oskust kogudes: “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm, kui kaunis oled sa!” Laulan minagi, laulan seda eestlaste püha laulu esimest korda pärast 1944. aastat isamaa pinnal. “Su üle Jumal valvaku, mu armas Isamaa, ta olgu sinu kaitseja ja võtku rohkest õnnista, mis iial ette võtad sa, mu kallid isamaa!”

Presidendi pojapoeg Matti Päts tänab Muinsuskaitse Seltsi ja kõiki, kes kohale on tulnud. Pärnu muinsuskaitse esimees Eduard Rajari ütleb lõppsõna. Tseremoonia on läbi. Osa inimesi hakkab lahkuma, teised ei raatsi veel minna. Mitmed lähevad, lilleõis käes, ja panevad selle samba alusele ning poetavad rahasedeli korjanduskarpi. Paljud teised on seda teinud juba varem.

Vestlen mitme inimesega. Mind üllatab, kui inimesed näitavad pilte, mis on võetud siinsamas 1939. aastal, ühel on ette näidata isegi tolle ammuse sündmuse kavaleht. Rahva mälu on juurdunud sügavalt, seda pole suutnud kustutada ligi pool sajandit tsensuuri ja ajuloputust. Üks proua, olles Vellistelt kuulnud mu nime, ütleb, et tema on mu isa näinud siinsamas ausamba avamisel 1939. aastal. Tal olla sellest sündmusest pilt, kus president Päts ja kolonel Grabbi peal on, ta saaks mulle anda koopiat, kui soovin. Muidugi soovin! Annan talle aadressi ja mõni aeg hiljem saangi kirja koos fotoga. Selle kena proua nimi on V. Haug.

Kõnelen Valdur Raudvassaraga, Võrumaalt pärit pikka kasvu tõmmujumelise mehega, kes 21-aastase noormehena arreteeriti 1961. aastal, süüdistatuna natsionalistliku organisatsiooni loo-

mise kavatsuses ja tulirelva hoidmises, relvaks oli Saksa sõjaväe vintpüss. Nende asjade eest oli ta kuus aastat Mordva vangilaagrites. Läänes said tuntuks 1970. ja 1980. aastate Eesti vabadusvõitlejad ja poliitvangid, eelneval kahel aastakümnel karistust kandnud vastupanuvõitlejaid teati vähe, välja arvatud suurkujud Niklus ja Tarto. Ka mulle oli Raudvassara nimi seni tundmatu, seda huvitavam oli temaga kohtuda.

Konstantin Pätsi ausammas taastati selle algsel kujul ning avati pidulikult 25. juunil 1989, üheksa kuud pärast siinkirjeldatud sündmust ja täpselt 50 aastat pärast ausamba algset püstitamist. (Vt Ly Lehtmets. *Kivid kõnelevad*, lk 365–366.)

Pärnu muinsuskaitsepäevad kokku oli suur rahvuslik meeleavaldus, omas ajas peagu uskumatult vaba. Oli ju Eesti endiselt osa Moskva impeeriumist, selle sõjaväe poolt tallatud, NLKP KK poliitbüroo hallatud ja KGB valvatud.

*

Tartus olime seekord kaks ööd ja kolm päeva. Peatusime Õpetaja tänaval asunud Kirjanike Liidu Tartu osakonna maja külaliskorteris. Minu suureks üllatuseks selgus, et tegu on viimase iseseisvusaegse peaministri Jüri Uluotsa maja ja koduga. Seal oli isegi alles mitu toatäit tema ajast pärit mööblit, nagu mulle seletati ja näidati.

“Tore kokkusattumus. Uluots oli üks korporatsiooni Rotalia asutajaid, ja mina olen välismaal edasi tegutseva Rotalia liige,” mainisin Ain Kaalepile. “Nüüd tuleks üles otsida mõned Tartus elavad endised Rotalia mehed ja nad siia kutsuda. Kuid mul pole ei nimesid, aadresse, ega telefoninumbreid.”

Mu järjekordseks üllatuseks kostis Kaalep: “Seda asja annab korraldada.”

“No kuidas?” imestasin.

“Paneme Tartu raadiosse!”

Olin üpris skeptiline. Kas raadio on niisugusest teatest huvitatud? Ja kas raadio tohib seda üleüldse teha, asjal on ju poliitiline varjund? Iseseisvusaegsed üliõpilasorganisatsioonid olid

ikka veel keelu all. Aga Kaalepil olid nähtavasti raadios head tutvused ja raadio julgem, kui mina oskasin arvata. Nii paiskaski Tartu raadio 14. oktoobril 1988 eetrisse korp! Rotalia kutsungi. Mina ise seda ei kuulnud ega teadnudki, et see juhtus.

Olin just peatuskohast linna minemas, kui saabusid kaks minust eakamat, ilmselt eestiaegset meest, kes tutvustasid end Rotalia vilistlastena — Roman Niidu ja Alfred Kurits. Nemad olid raadiost kuulnud, et Rotalia vilistlane Ameerikast, Hellar Grabbi, ootab endisi korporatsiooni liikmeid endaga kohtuma Uluotsale kuulunud Kirjanike Liidu majja. Alles nüüd taipasin, et Kaalep oli oma plaani edukalt täide viinud. Olgu EÜSi vilistlane Kaalep veel tagantjärele tänatud!

Järgmisel päeval oli kohal juba kuus meest ja meie mõttevahetus kujunes esimeseks sammuks korp! Rotalia taastamisel Eestis ja viis pärast noorte tegevüliopilaste kaasatõmbamist korporatsiooni registreerimiseni Tartu ülikooli juures veel enne aasta lõppu.

Sellega haakub üks lõik mu Tallinnas antud intervjuust ajalehele *Kodumaa* (19. X 1988). Mainisin seal Rotalia liikmete kohtumist Uluotsa majas ja esitasin üleskutse: “Minu arvates on saanud aeg taas elustada pikkade ja auväärsete traditsioonidega Eesti üliõpilasorganisatsioonid — nii seltsid kui korporatsioonid — tänapäeva Eesti kõrgkoolides.”

Minu teada on see esimene kord, kui Nõukogude ajal üle-eestilise leviga suureтираажilises lehes kutsuti üles iseseisvusaegseid üliõpilasorganisatsioone taastama. Sel ajal ei olnud käigus veel ühegi üliõpilaste intiimorganisatsiooni taastamine nende endise nime all, ainult EÜSi asi susises “Sodaliciumi” nime varjus. Avalikkuses tõstis järgmisena sama teema korp! Ugala vilistlane Elmar Joalaid *Edasis* (11. XI 1988).

Marju Lauristin kutsus mind kohtuma ülikooli Rahvarinde tugirühmaga, ma kõnelgu Eesti sündmustest läbi Washingtoni perspektiivi. Istusime ajakirjanduskateedris ümber suure ümmarguse laua, mille kohta öeldi, et see on sama laud, mille taga peeti Vabadussõja rahuläbirääkimised ja sõlmiti võidukas Tartu rahu. Kohal oli viieteistkümne inimese ringis — peale Lauristini Viktor Palm,

Ain Kaalep, Urve Nõu, Heido Vitsur, Hando Runnel, Peeter Vi-
halem ja teisi, kelle nime ma ei teadnud.

Oma sõnavõttudes katsusin olla realistlik Balti riikide ise-
seisvusväljavaadete suhtes. Ütlesin, et Washingtoni perspektii-
vist vaadates ei ole USA toetus Eesti iseseisvuse taastamisele
nii tugev, kui Eestis arvatakse. USA valitsus küll toetab seda
põhimõtteliselt, nii nagu on keeldutud tunnustamast Eesti an-
nekteerimist, aga ei astu selle teostumiseks tegelikke samme.
Washingtonis peetakse, mõeldes tuumasõja ohule, USA—Nõu-
kogude suhete püsimist ja N. Liidu sisemist stabiilsust tähtsamaks
Balti rahvaste püüdlustest. Mõned laua ääres istujad pidasid mind
liiga pessimistlikuks. Selle peale kostsin, et ma ei usu, et Ühendrii-
gid tunnustavad enne Eesti iseseisvust, kui seda teeb Venemaa. Nii
läkski, USA taastas Eestiga diplomaatilised suhted üheksa päeva
parast seda, kui Jeltsini Venemaa oli Eesti iseseisvust tunnustanud.

TRÜ Raamatukogus saime kokku direktor Laine Peebuga,
kellega olin raamatuvahetust käsitlevas kirj vahetuses juba ligi
kakkümmend aastat ja kes oli korduvalt külastanud meie kodu
Washingtonis. Kohtasin jällegi ka ta abikaasat, kirjandusteadlast
Harald Peepu. Külastasin oma klassivenda ja pinginaabrit Riik-
liku Inglise Kolledži ja Õpetajate Seminari algkoolist, neurokirurg
Arvo Tikku (vt H. Grabbi, “Riiklikus Inglise Kolledžis”. — *Aka-
deemia*, 2004, nr 7). Kuigi see oli mu viies käik Eestisse, andsin
alles nüüd esimese intervjuu mõnele N. Eesti väljaandele. Selle
tegi Edasi jaoks Mart Orav. Intervjuu ilmus 22. oktoobril 1988,
kattes terve lehekülje.

Hando Runnel, kellega olin esmalt kohtunud juba kahekümne
aasta eest, mu esimesel tagasitulekul Eestisse, küsis, kas me tahaks
teha sõidu Võrumaale. Irja oli ühe kokkusaamisega kinni, aga
mina võtsin lahke pakkumise rõõmuga vastu, sest seal kandis ma
ei olnud käinud. Asusime Runneliga teele tema sõbra autos, kaasa
tuli ka Jaan Kaplinski, kes oli tulnud Uluotsa majja minuga juttu
ajama. Kuuldes, et ees on sõit Võrru, arvas ta, et tagasiteel jääb
ehk aega sisse põigata tema Poku külas asuvasse Mutiku tallu, mis
ei jää maanteest kuigi kaugele. Enne teeasumist tegi Irja meist
neljast pildi — Runnel, Kaplinski, mina ja Mart Orav, kellega
olime just lõpetanud *Edasile* antud intervjuu.

Sõitsime piki vana Võru maanteed üle Reola, Liiva, Karilatsi
ja Põlva. Vaatasin autoaknast kollendavat sügisloodust ja ajasin
juttu. Kui arutasime Moskva süüdistusi eestlastele natsionalismist,
ütles Runnel: “Enne meil natsionalismist kõnelda ei ole mõtet, kui
mustvalgetel lehmadel on sinised laigud.”

Põlvast sõitsime kaarega üle Partsi Võhandu jõe. Seal ürg-
orus tegime peatuse, et ma saaksin jõe ääres kõndida, rahulikult
pilgu loodusele heita ja oma jalad, õigemini küll ainult käed ja
silmad, püha jõe vette kasta. Ületasime Võhandu jõe Süvahavva
küla juures, pöörasime Räpina teele ja varsti olimegi Võrus.

Kreutzwaldi linnas pakuti lõunainet sealse rahvusliku akti-
visti Eerik Kambergi kodus. Sinna saabus Ain Saar, mulle nime
ja tegude järgi tuntud legendaarse “Vaba-Sõltumatu Noorte Ko-
lonni nr 1” juht, kellega olin soovinud kohtuda. Kui seda uljast
rühmituse nime esimest korda kuulsin, tekkis kohe mõtteseos Va-
badussõja ajaga — “Soomusrong nr 1”. Võib-olla oli see Aini
poolt nii mõeldudki? Eestis käis juba üle aasta uus vabadusvõitlus,
seekord mitte tulirelvade, vaid teiste, aga samuti tõhusate vahen-
ditega. Vastane oli küll sama mis 70 aastat tagasi — Vene kom-
munistlik imperialism.

Võru vabatahtliku löögiüksuse juht oli pikk, lühikeste hele-
date juuste, tanksaabaste ja sinise tagiga noor mees, sõjaväelasliku
hoiaku ja viisaka, aga napolisõnalise jutuga. Ta oli veel noorem, kui
ta välja paistis, ainult 20 aastane. Aga ega paljud Vabadussõja-
aegsed lipnikud ja leitnandid — roodude nooremohvitserid ja isegi
rooduülemad — kuigivõrd vanemad ei olnud.

Eriti üks Ain Saare küsimus jäi mulle eredalt meelde, seda oli
ootamatu kuulda Võrus aastal 1988: “Kuidas pääseb õppima West
Pointi?” Tol ajal tundus mulle mõte minna Võrust USA kuul-
sasse sõjakooli pöörase unelmana, kuid nii ma talle ei ütelnud,
jätsin ikka veidi lootust. Ain Saar ise West Pointi ei jõudnud,
aga seitse aastat hiljem, 1995, hakkasid esimesed kadetid Eestist
õppima USA sõjaväeakadeemias ja nüüdseks on lõpetajaid nelja
akadeemia peale kokku kümme, neist kolm West Pointist. Seda
ma 1988. aasta oktoobris küll ette näha ei osanud, kuigi Eestile

vabaduse saabumises olime Kambergi juures vesteldes kõik üsna lootusrikkad.

Ain Saare juhatusel läksime Võru kalmistule, kus vaatasime Vabadussõjas langenute hoolikalt korrastatud haudu määndide all ja taastatud ausammast rohkete värskelt toodud lilledega jalamil. Tegime mõne pildi. Uus vabadusvõitlus ei olnud sugugi veel võidetud, võiduks kulus veel ligi kolm aastat, aga kangelaskalmistu õhus oli juba tunda vabaduse saabumist.

Ain Saare ja ta noortekolonni kustumatuks saavutuseks jääb Võrus rahvarohke meeleavalduseni viinud Vabadussõjas langenute mälestusele pühendatud ürituste organiseerimine oktoobris 1987, võimust sõltumatu, avalikult ja rahvuslipu all tegutseva organisatsiooni rajamine detsembris 1987 ja Vabadussõjas langenute ausamba taastamine ja pidulik avamine Võru kalmistul juunis 1988. Võru noored olid esimesed Eestis, kes nendel rahvusliku tõusu aastatel tõid välja sinimustvalge lipu — tõik, mis kipub ajalookirjutajatel ununema.

Tagasi Tartusse sõitsime teist teed, kui olime tulnud, piki uut Tartu-Võru maanteed. Võrus oli teadagi rohkelt aega kulunud ja juba tagasiteed alustades mõistsime, et Kaplinski tallu me täna ei jõua, vähemalt mitte valges. Ja sinna, Leevi jõe äärde, tuleks minna ja seal ringi kõndida just päevavalges. Pealegi pidi autojuht õhtul mõistlikul ajal Tartus tagasi olema. Kui läbisime Veskimetsa, oli juba peaaegu pime. “Siit paremale neli kilomeetrit ongi Mutiku,” ütles Jaan. Sinna jõudsin mõni aasta hiljem.

Tallinnas käisin *Loomingu*, *Sirbi ja Vasara*, *Vikerkaare* ja *Keele ja Kirjanduse* toimetuses, kohtasin seal nii vanu tuttavaid kui ka uusi. Vestlesin kuulajatega kirjanike kohvikus Pegasus. Ürituse korraldas ja seda juhatas Arvo Valton. Külastasime Irjaga sugulasi ja tuttavaid või kohtusime nendega linnas. Ei jätnud käimata teatris ja kunstinäitusel.

Igal Eestis-käigul olin külastanud Lennart Meri kodu Pilvi tänaval, nii ka seekord. Esmakohtumisest sügisel 1968 oli möödunud kakskümmend, minu viimasest käigust tema poole kümme aastat. Aga selle kümne aasta sisse, millal mina Eestisse ei pääsenud, jääb Meri külaskäik Washingtoni 1979. aastal ning

kokkusaamised temaga Rootsis ja Soomes. Kohtumistest Meriga kirjutan oma mälestuste teistes peatükkides. Siin vaid nendin seda selleks, et käesolev 1988. aasta Eesti-retke aruanne oleks ülevaatlilik.

Arnold Rüütliga kohtusin 1988. oktoobris esimest korda. Ka sellest kirjutan pikemalt teisel. Mainin siin lühidalt, et pärast sõbralikku vastuvõttu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe ametiruumides jalutasime selle hoone ja lossi vahelises roosiaias ning vestlus seal oli märksa huvitavam kui seinte vahel. Nii nagu ma siis aimasin ja nagu Rüütel hiljem kinnitas, saime värskes õhus kõndides kõnelda ilma pealtkuulamiseadmeteta. Igatahes see jalutuskäik rajas aluse edaspidisele tutvusele ja ka koostööle aastail 1990–1992 tegutsenud USA konsultatiivgrupi raames.

Eesti olud olid juba arenenud niikaugele, et mul sobis anda lehtedele intervjuusid. *Edasit* juba mainisin. *Sirbi ja Vasara* jaoks intervjueris mind Mall Jõgi, lugu ilmus 4. XI 1988. *Spordilehes* küsitles mind Tiit Karuks, intervjuu ilmus 24. X 1988. *Kodumaas* tegi Marika Oja minuga intervjuu paar päeva enne tagasisõitu. See jõudis ilmuda varem, 19. X 1988, kui esimesena Tartus *Edasile* antu. Lehtede tiraažid olid siis päris suured: *Edasi* 135 000, *Sirp* üle 50 000 ning *Kodumaa* ja *Spordileht* ligi 50 000.

Mis oli mu sõnum? Selle väljendamisel tuli silmas pidada lubatavuse piire ja tsensuuri olemasolu. Tutvustasin väliseestlaste tegevust ja pagulaskonna saavutusi. Kritiseerisin ebakohti Eesti haldamisel — näiteks esitasin *Sirbi ja Vasara* veergudel avaliku küsimuse EKP KK kultuuri- ja propagandaosakondade juhatajatele ning ENSV Kultuurikomitee esimehele, miks ei lubata *Mana* ja teisi välismaal ilmuvaid eesti kultuuriajakirju ja raamatuid Eestisse ning millal need tõkked kaotatakse. Kutsusin üles taastama üliõpilasorganisatsioone. Poliitiline sõnum avaldus kõige pikemalt ja selgemalt *Edasi* intervjuus. Seda on nüüdki huvitav lugeda. Tsiteerin:

“Teatavasti on perestroika ja glasnost Nõukogude Liidus arenenud kõige kaugemale Eestis [---]. Konservatiivsed ja bürookraatlikud jõud Moskvast ning ka Eestis paiknevates siserändajatest koosnevates tsiviilgarnisonides ongi juba sellest

tõsiselt häiritud. Seepärast nõuab Eesti rahvuslike püüdluste ja paleuste edendamine läbimõeldud, kainet ja olukorda realistlikult hindavat tegutsemist. Palju on juba saavutatud. Seda ei tohiks läbimõtlemata tegudega ohustada. Teisest küljest on mitmed eestlaste põhilised soovid veel täitumata. [---] Ilma meie rahva bioloogilist potentsiaali tõstmata on eestlaste tulevik ka sõltumatus korral tume. Ahenemas on Eesti rahvuslik territoorium. On tarvis mõelda, ja mitte ainult mõelda, vaid ka tegutseda, kuidas hõlvata eestlastele taas Kirde-Eestit, vana ajaloolist Alutagust [---]. Eestis püstitatakse praegu vanu ausambaid ja mälestusmärke. See on tore ja tõstab rahva eneseteadvust. Kuid mis kasu on sellest, kui muudame kogu Eesti üheks ilusaks kalmistuks. Me mõte peab kõige vana ja ilusa taastamise kõrval olema suunatud siiski tulevikku [---]. Vaimujõudu on Eestis küllalt, kuid rohkem peab olema ka bioloogilist ja sportlikku jõudu, sest ainult oma jõuga suudame me Eesti ja eesti rahva olukorda parandada.”

Mart Orava poolt mu jutu järgi sõna-sõnalt kirja pandud ja ilma muutmata ilmunud vastustes oli toimetuse või tsensor teinud siiski ühe kärpe. Just selles kohas, kus lõpeb eelmine tsitaat, oli välja jäetud järgnevad kaks lauset: “Ees võivad seista segased ajad. Tuleb mõelda oma kaitsejõudude rajamisele.” Eestile oma sõjaväe soovimine oli nähtavasti liiast. Väljajätmine on trükitud tekstis korrektselt märgistatud. Imestasin siis ja imestan praegu, et veel mõnda lauset maha ei tõmmatud, leidub ju riskantseid ütelsi ka järgnevatel lõikudes:

“Praeguse Eesti NSV juhtkonna poolt on astunud märkimisväärsed samme paremuse poole. Aga nagu ma ütlesin, on eesti rahval veel palju saavutamata. Selleks, et võita eesti rahva usaldust, ei tohiks Eestimaa Kommunistlik Partei olla NLKP osakond, vaid sõltumatu Eesti Kommunistlik Partei [---]. Kahjuks on Nõukogude Eestile siiski Eesti Esimese Vabariigi okupeerimise ja sõjajärgsetel aastatel toimunud sündmustega seoses paratamatult külge jäänud “Ždanovi vedeliku” lehka [---]. Me ei oska praegu ennustada, kuidas Eesti taastab või saavutab oma suveräänsuse. See võib aset leida kas omaette rahvusriigina, või praegu eksisteeriva liitriigi ümberkujunemisel suveräänsete riikide liiduks. Aja-

lugu liigub ainult edasi. Seepärast edasi, edasi, edasi. Edasi Eesti Teise Vabariigi poole.”

Leedu KP lõi Brazauskase juhtimisel NLKPst lahku aasta hiljem, 1989. “Ždanovi vedelikuks” on kutsutud lahust, millega desinfitseeriti hukatute ja hukkunute laipu. Tsensor pidas seda vedelikku ehk odavaks lõhnaõliks, mille järele Leningradi parteiboss haises.

*

Kaks nädalat Eestis sai täis. Teisipäeval, 18. oktoobril 1988 sõitsime laevaga üle Viru mere tagasi Kaljuvalda. Olime sättinud reisikava nii, et Soomes jääks aega puhkamiseks, ringivaatamiseks ja Irja soomlastest sugulaste külastamiseks. Selleks olime varunud neli päeva.

Helsingis jääb aega ka Eesti Televisiooni vaatamiseks, milleks Eestis vaevalt mahti oli. Ühel päeval näen Vaino Väljase esinemist. Vaatan ja kuulan tähelepaneliku huviga, isegi põnevusega. Sellest Gorbatšovi poolt Eestit juhtima pandud mehest, kes pole ametis olnud veel nelja kuudki, oleneb väga palju, nii mõtlen ja teen märkmeid.

“Meil on uus poliitiline situatsioon,” ütleb Väljas. Ta kritiseerib keskvalitsust: “Üleliidulised superministeeriumid ei arvesta Vabariigi huve.” Väljas põimib ettekandes toreda Hiiu vanasõna: “Aitäh on hea asi. Toop tangu on parem.” Siis tsiteerib ta Piiblit, mida ta kutsub “üheks targaks raamatuks”: “Sina ei pea mitte härja suud kinni siduma, kes pahmast tallab.”

Kolm nädalat hiljem, 16. XI 1988, võtab Väljase dirigeerimisel ENSV Ülemnõukogu vastu deklaratsiooni Eesti NSV suveräänsusest, mis pälvib tähelepanu kogu maailmas kui märk Nõukogude Liidu lagunemise algusest.

Lendame tagasi Ameerikasse 23. oktoobril. Soome ajalehed pühendavad silmapaistvalt palju ruumi sündmustele Baltimaadel. Loeme lehti juba lennukis istudes. *Uusi Suomi* teatab esiküljel äsja Leedumaa KP KK 1. sekretäriks tõusnud Algirdas Brazauskase avalikust toetusest rahvarindele “Sajūdis” selle asutamise-

Eestis 1988. aastal

kongressil Vilniuses. *Helsingin Sanomat* avaldab pika artikli Vilniuse sündmustest pealkirjaga “Balti liikumised pürivad ühisrinde poole”. Brazauskase kõrval tsiteeritakse Eestimaa Rahvarinde liidrit Edgar Savisaart: “Loomisel on Balti riikide ühisrinne. Meil ei ole muud panna üleliiduliste monopolide vastu.” Ajaleht kommenteerib: “Savisaar asetab Balti rinnete eesmärgiks ei vähema ega enama kui kogu Nõukogude Liidu demokratiseerimise.”

Jõudu tööle, mõtlen endamisi.

Nüüd, neid ridu kirjutades, teame, et suur tükk ei ajanud suud lõhki. Lõhki läks hoopis Nõukogude Liit.

HELLAR GRABBI (sünd. 1929) on sündinud Tallinnas sõjaväelase pojana, õppinud Riikliku Inglise Kolledži algkoolis, Õpetajate Seminari algkoolis ning Tallinna Reaalkoolis, pärast põgenemist 1944. a septembris Geislingeni Eesti Gümnaasiumis; sai USAs William Jewelli Kolledžis humanitaarteaduste bakalaureuse kraadi 1950; lõpetas Columbia Ülikooli raamatukogunduse alal 1957 magistrikraadiga. Töötas Washingtonis Kongressi raamatukogus 1959–1967, hiljem vabakutseline kriitik, toimetaja, publitsist ja kirjastaja. Olnud ajakirja *Vaba Eesti* toimetuskolleegiumis ja toimetuses 1955–1964; ajakirja *Mana* toimetaja ja väljaandja 1965. aastast. Ta on avaldanud raamatud *Vabal häälel: Mõtteid kahesajast eesti raamatust* (Tallinn: Virgela, 1997), *Tulgu uus taevas: Mõtteid viiekümnest kirjanikust* (Tallinn: Virgela, 1999) ja *Eestlaste maa* (Tartu: Ilmamaa, 2004). *Akadeemias* on temalt ilmunud mälestused “Riiklikus Inglise Kolledžis” (2004, nr 7, lk 1602–1616) ning “Tartu, oktoober 1968: Katkend mälestustest” (2005, nr 6, lk 1304–1318).

ALICE KASK (2005)

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA ÜLIKOOLIÕPIKUTE VÄLJAANDJANA 1938–1940

Mihkel Veiderma

EELLUGU

Rahvusliku Tartu Ülikooli rajamisega tekkis vajadus eestikeelsete õpperaamatute väljaandmise järele. Ülesanne polnud kerge: vajaka oli asjatundlikke autoreid, raha oli vähe, tunda andis ühtse kava puudumine, tuli luua eestikeelne teaduslik terminoloogia. Siiski hakkas asi tasapisi liikuma.

Esimesena alustas ülikooliõpperaamatute väljaandmist kirjastusosaihing Loodus, luues sarja “Teaduslikud õppe- ja käsiraamatud”. Sarja esimene raamat, Heinrich Riikoja *Selgrootute loomade süstemaatiline nimestik*, ilmus 1924. a. Kokku andis kirjastus kuni 1940. aastani välja 24 ülikooli õppe- ja käsiraamatut, nendest 17 nimetatud sarjas. Selleks sai ta pikaajalist laenu Eesti Pangalt 15 000 ja Kultuurkapitalilt 2300 krooni, kulutas aga üle 50 000 krooni.

1929. a asutati ühistegeliku ettevõttena Akadeemiline Kooperatiiv, mille üheks peamiseks ülesandeks sai Tartu Ülikooli kursuste vastavate eestikeelsete õppe- ja käsiraamatute kirjastamine.

Kooperatiiv toetus selles ülikooli õppejõudude hulgas korraldatud küsitluste ja isiklike läbirääkimiste tulemustele. Eesti raamatukogude elektroonilise kataloogi Ester andmeil kirjastas Akadeemiline Kooperatiiv kuni natsionaliseerimiseni 1940. a 128 trükist — õppe- ja käsiraamatuid, autoriseeritud loengutekste ja kons-

pekte, ülikooli ja akadeemiliste ning teadusseltside väljaandeid, pisi- ja väikeseid. 1939. a pidas kooperatiiv Eesti Teaduste Akadeemiale saadetud kirjas kuutkümme nendest kuuluvaks ülikooli õppe- ja käsiraamatute hulka. See arv langeb kokku Akadeemilise Kooperatiivi kirjastuse poolt 1938. a avaldatud nimestiku andmetega, kui sellesse arvata ka kirjastatud loengutekstid ja konspektid. Selleks saadi haridusministeeriumi kaudu pikaajalist protsendita laenu 17 000 krooni, üliõpilaskonnalt 5000 krooni, kulutati aga ligikaudu 100 000 krooni. Kaheksa kirjastatud õpperaamatut ilmus sarjas “Tartu Üliõpilaskonna toimetised”.

Kirjastuste trükiväljaannete kõrval kasutasid õppeasutused rohkesti mimeograafiliselt paljundatud õpperaamatuid, mille hulka kuulus isegi selline mahukas teos nagu Tallinna Tehnikumi väljaandena kuues jaos ilmutatud Ottomar Maddisoni *Tehniline mehaanika I ja II* (1924–1928) kogumahuga üle 2000 lehekülje.

Kirjastused puutusid ülikoolide õpperaamatute väljaandmisel kokku tõsiste raskustega. Raamatute tiraaž oli väike, levik aeglane, ladu tehniliselt keerukas, kulud seetõttu suuremad kui teistel raamatutel. Õpperaamatute hind oli suhteliselt kõrge (3–14 krooni), mis omakorda piiras nende ostmist üliõpilaste seas. Raamatuid kogunes üha enam lattu, ainuüksi Akadeemilise Kooperatiivi laos oli neid 1938. a lõpu seisuga rohkem kui 29 000 krooni eest.

Kirjastuste võlad pankade ees kasvasid. 1939. aastal ei suutnud Akadeemiline Kooperatiiv enam kolme õpperaamatu autorihonorari välja maksta ja peatas nende müügi kuni ajani, mil haridusministeerium leiab võimaluse kirjastamiskulude katmiseks. Sai selgeks, et ilma riigi toetuseta pole võimalik endist viisi jätkata.

17. augustil 1938 toimus haridusministeeriumis nõupidamine ülikoolide õpperaamatute väljaandmise üle, millel ülikoolide poolt osalesid Tallinna Tehnikaülikooli rektor Paul Kogerman ja Tartu Ülikooli prorektor Edgar Kant. Arutelu tulemusena peeti vajalikuks koostada sellekohane kava viieks aastaks, võtta autorihonorarid ministeeriumi kanda, müüa õpikuid üliõpilastele 20–25-protsendilise hinnaalandusega ja luua ministeeriumi juurde ülikoolide õpperaamatute väljaandmise komisjon. Haridusminister Aleksander Jaakson kiitis ettepanekud heaks, kuid komisjon jäi esialgu siiski loomata.

22. augustil pöördus Akadeemiline Kooperatiiv peaminister Kaarel Eenpalu poole ettepanekuga võtta ülikoolide õpperaamatute kirjastamine Vabariigi Valitsuse toetatavate alade hulka. Haridusministeeriumile tehti aga esildis lugeda 14 õpperaamatut soodustatud õpperaamatuteks ja katta nende väljaandmisega seotud kulud.

1938. a novembris esitasid ülikoolid haridusministeeriumile oma ettepanekud õpperaamatute kirjastamise viie aasta kava kohta. Tartu Ülikooli nimekirjast sisaldas 77 raamatut, millest 29 arvati kirjastamise esimesse järjekorda. Tallinna Tehnikaülikooli esildises oli vastavalt 15 ja 11 raamatut. Tehnikaülikool ei pooldanud õpperaamatute komisjoni loomist ministeeriumi juurde, sest oli seisukohal, et see raskendaks asjaajamist ning keeruline oleks ka objektiivsete asjatundjate leidmine käsikirjade hindamiseks. Järgnenud läbirääkimiste tulemusena sai ülikoolide õpperaamatute väljaandmine hoopis äsjaloodud Eesti Teaduste Akadeemia hooleks.

AKADEEMIA ÜLIKOOLIÕPIKUTE VÄLJAANDJANA

8. mail 1939 otsustas Eesti Teaduste Akadeemia täiskogu moodustada ülikoolide õpperaamatute väljaandmise viieliikmelise komisjoni. Akadeemia poolt valiti selle koosseisu akadeemikud Hugo Kaho ja Edgar Kant, Tartu Ülikooli esindajaks sai prorektor Elmar Roots ja Tallinna Tehnikaülikooli esindajaks prorektor Vladimir Paavel. Haridusministeerium esitas komisjoni üldosakonna majandusjuhataja Paul Viilupi. Komisjon asus energiliselt tööle.

Esimesel koosolekul 1. juunil 1939 valis komisjon esimeheks Hugo Kaho ja tema asetäitjaks Vladimir Paaveli. Paul Viilup informeeris komisjoni, et õpperaamatute kirjastamiseks on akadeemia käsutusse antud 5000 krooni. Peale selle pidi komisjon saama kasutada haridusministeeriumi 1939.–1940. a eelarves selleks ettenähtud 8000 krooni ning vajaduse korral ka ministeeriumi võetud protsendita laenu 6000 krooni ulatuses. Teatavat tulu võis saada ka Akadeemiliselt Kooperatiivilt laenu katteks võetud raamatute müügist. (Võrdluseks: akadeemia enda 1939.–

1940. a eelarve oli 26500 krooni). Komisjon otsustas anda raamatute kirjastamisel eesõiguse neile teostele, mida kasutab palju üliõpilasi või mitu teaduskonda, s.o üldkursuste õpikutele, samuti aladele, kus puuduvad välismaised õpperaamatud. Nähti ka ette võimalus avaldada tõlkeid headest välismaa raamatutest. Komisjon pidi hankima käsikirjade kohta vastava ala eriteadlaste arvamuse. Raamatud otsustati välja anda numereeritult sarjas “Eesti Teaduste Akadeemia juures oleva Ülikoolide Õpperaamatute Komisjoni väljaanne”. Raamatute kirjastamine telliti kirjastustelt valikpakkumise teel. Raamatu hinna, autorihonorari suuruse (piirides 60–120 krooni), tiraaži ja põhilised trükitehnilised näitajad määras komisjon. Töö korraldamiseks otsustas komisjon võtta ametisse palgalise töötaja.

13. novembril 1939 kinnitas akadeemia täiskogu ülikoolide õpperaamatute komisjoni juhtnöörid, võttes aluseks komisjoni esitatud põhimõtted, kuid täiendades neid mõne juriidilise ja korraldusliku aspektiga. Komisjoni sekretäriks määrati akadeemia sekretär Hans Kauri.

Komisjon pidas 1. juunist 1939 kuni 13. septembrini 1940 kokku 17 koosolekut, enamasti hilistel õhtutundidel Teaduste Akadeemia ruumides Tartus.

29. novembril otsustas komisjon esimeses järjekorras kirjastada Jaan Karki *Mineraloogia õpperaamatu* ja Teodor Lippmaa *Üldise botaanika*. Hiljem täiendati nimekirja veel viie raamatuga: Aleksander Paldroki *Nahahaigused*, Arnold Humala *Finantsmatemaatika*, Johan Kõpu *Küberneetika*, Jüri Nuudi *Dünaamika ja kinemaatika põhijooni*, Albert Borkvelli *Sfääriline trigonomeetria*. Tegelikult muutus see järjestus mitmel põhjusel, sõltudes eelkõige retsensentide ja keeleteimetajate märkustest ning autorite reageerimise kiirusest nendele, aga ka uute, hästi ettevalmistatud käsikirjade laekumisest (Karl Schlossmanni *Üldine mikrobioloogia ja immuunsusõpetus* ja Leo Leesmendi *Rooma õigusloo põhijooned*).

Komisjoni koosolekutel määrati käsikirjade retsensendid, autorihonoraride suurus, raamatute kaanehind ja tiraaž. Vaadati läbi kirjastuste esitatud kalkulatsioonid ja tehti nende hulgast valik. Autoriga ja kirjastusega sõlmis akadeemia lepingu.

Käsikirjade retsenseerimine ja tulemuste arutamine oli põhjalik. Suhteliselt kaua kestis kirjavahetus Jaan Karki *Mineraloogia õpperaamatu* üle. Armin Õpik polnud rahul terminoloogiaga ja pidas vajalikuks mineraalide ja üldterminite registri ning Eestis leiduvate mineraalide kirjelduse lisamist, keeleteoimetajal Jaan Roosil tuli teha rohkelt parandusi.

Komisjon rõhutas vajadust pidada kinni eesti õigekeelsuse reeglitest. Suure põhjalikkusega torkab silma Arnold Humala retsensioon vanema kolleegi Jüri Nuudi käsikirjale. Nuut analüüsib retsensiooni detailiselt ja võtab märkused valdavalt omaks. Nuut ise annab kiitva hinnangu Humala *Finantsmatemaatika* käsikirjale, rõhutades selle põhjalikkust ja autori tõsist süvenemist uudse ala õpetamise probleemidesse. Elmar Roots toob peamise märkusena Karl Schlossmanni käsikirja kohta esile vajaduse teha ümber mikroorganismide klassifitseerimise ja nimetamise osa ning viia see vastavusse uemate välismaiste käsiraamatutega. Teodor Lippmaa käsikirja hindas kiitvalt Hugo Kaho, Albert Borkvelli käsikirja retsenseeris Taavet Rootsmäe, Leo Leesmendi oma Elmar Ilus. Aleksander Paldroki *Nahahaigused* lükatakse aga tagasi liigse konspektiivsuse ja illustatsioonide puudumise tõttu ning soovitatakse see paljundada mimeograafiliselt konspektina. Johan Kõpu käsikirja *Küberneetika* retsenseerimise kohta arhiivisäilikus andmed puuduvad. Teos ilmus hiljem pealkirja all *Kirikuvalitsemisõpetus*.

Töö käigus laekus komisjonile üha uusi ettepanekuid. Georg Kingisepa ettepanek avaldada käsikiri *Farmakoterapia* lükati tagasi, sest see ei vastanud ülikooli õpperaamatu nõuetele, vaid oli suunatud praktiseerivatele arstidele. Loobuti ka Johannes Tiedemann *Ladina-Eesti sõnaraamatu* kirjastamisest, sest sõnaraamatud ei kuulunud komisjoni töö valdkonda. Pärast veelkordset retsenseerimist ja pikemaid läbirääkimisi sõlmiti leping Aadu Lüüsi raamatu *Lastehaigused* II osa kirjastamiseks. Arvo Veski käsikirja *Puutehituse käsiraamat* retsensendiks määrati Leo Jürgenson.

Veel võttis komisjon töösse Edgar Kanti käsikirja *Eesti majandusgeograafia*, Johannes Piiperi *Võrdleva anatoomia* ja Armin Õpiku *Üldise geoloogia*. Harald Perlitzi käsikirja *Lainetusi, interferentse ja kristallograafilisi rühmitisi* arutamine aga seiskus. Selle põhjustas autori lähetus Rootsi, kust ta muide okupeeritud

kodumaale enam ei naasnudki. 1940.–1941. a kirjastamiskavasse lülitati komisjoni 15 õpperaamatut.

Komisjon tegeles ka kirjastuste võlgade likvideerimisega varjeldatult väljaõpperaamatute eest. Haridusministeeriumi ettepanekul maksis komisjon oma vahenditest välja honorari kolme õpiku autorile ja võttis Akadeemilise Kooperatiivi laenuvõla katteks üle viie õpperaamatu laojäägi. Kooperatiiv kohustus raamatuid müüma 25-protsendilise allahindlusega ja kandma tulu akadeemia arvele.

Viimastel koosolekutel, juba pärast Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimist, otsustas komisjon Edgar Kanti ettepanekul jätta esialgu kirjastamiskavast välja *Eesti majandusgeograafia* ja asendada see NSVLi Teaduste Akadeemia väljaandel ilmunud raamatu *Экономическая география СССР* tõlkega. Hugo Kaho ettepanekul võeti kavasse Ivan Borodini raamatu *Анатомия растений* väljaandmine. Selliste vastumeelsete otsustega lõppes Eesti Teaduste Akadeemia ülikoolide õpperaamatute komisjoni lühiajaline viljakas tegevus.

Kokkuvõttes ilmus Eesti Teaduste Akadeemia juures oleva ülikoolide õpperaamatute komisjoni väljaandel viis õpperaamatut:

1. Teodor Lippmaa. *Üldine botaanika*. Akadeemiline Kooperatiiv, 1940. 358 lk.
2. Karl Schlossmann. *Üldine mikrobioloogia ja immuunsusõpetus*. K/ü Loodus, 1940. 391 lk.
3. Leo Leesment. *Rooma õigusloo põhijooned*. K/ü Loodus, 1940. 127 lk.
4. Arnold Humal. *Finantsmatemaatika*. K/ü Loodus, 1940. 115 lk.
5. Johan Kõpp. *Kirikuvalitsemisõpetus*. Akadeemiline Kooperatiiv, 1940. 171 lk.

1940. a ilmus veel viis komisjoni läbivaadatud ja kirjastamiseks ettevalmistatud raamatut, kuid juba Teadusliku Kirjastuse väljaandel: Jaan Kark, *Mineraloogia õpperaamat*, 287 lk, Jüri Nuut, *Kinemaatika ja dünaamika põhijooni*, 271 lk, Albert Borkvelli, *Sfääriline trigonomeetria*, 76 lk, Aadu Lüüs, *Lastehaigused*, II osa, 194 lk, Arvo Veski, *Puutehituse käsiraamat*, 264 lk.

Taasiseseisvunud Eestis on kõrgetasemeliste eestikeelsete ülikooliõpikute väljaandmine uuesti aktuaalne. Emakeelse areneva teadus- ja oskuskeeleta pole tõsiseltvõetavat akadeemilist haridust, sellela hääbub eesti keel kultuurkeelena. Ennesõjaaegne kogemus väärib ka praegu tähelepanu.

Allikad

Eesti Teaduste Akadeemia arhiiv, Akadeemia arhiiviosa, säilikud 1, 8, 12, 17

Riigiarhiiv, f. 1108, nim. 5, säilik 935

Akadeemilise Kooperatiivi kirjastusel ilmunud ja pealaos olevate raamatute nimestik. Tartu, 1938. 28 lk

Eesti raamatukogude elektrooniline kataloog Ester

MIHKEL VEIDERMA (sünd. 1929) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi 1953; tehnikakandidaat 1965, tehnikadoktor 1972; TPI õppejõud a-st 1960, professor 1973–1997, emeriitprofessor 1997. Ta on Eesti Teaduste Akadeemia liige anorgaanilise keemia alal a-st 1975, olnud akadeemia asepresident 1988–1999 ja peasekretär 1999–2004; Soome Tehnikateaduste Akadeemia välisliige 1999. Avaldanud varem *Akadeemias* arvustuse “Fosforiidiuurimine Eestis — kas pidu või ohust ajendatud tegevus?” (2000, nr 3, lk 626–633) ja väitluse “Ääremärkusi ingerisoomlaste kohta” (2005, nr 4, lk 850–851).

PLATSENTA SÖÖMISEST TÄNAPÄEVA EESTIS MAAILMATRADITSIOONI TAUSTAL

Tabud teaduses ja elus

Marika Mikkor

Sünnikombestiku uurijana olen ma olnud teaduskirjanduse vahendusel teadlik inimese platsenta kasutamisest omaaegses rahvameditsiinis¹ ning lähimineviku kohta räägiti mulle sellest seoses viljatuse raviga 1980. aastatel Mordvas. Kombestikku käsitlevas kirjanduses leidub mitmesuguseid tekste platsentaga sooritavatest toimingutest. Paljudele maailma rahvastele on olnud tuntud selle kasutamine rahvameditsiinis, sünnitaja turgutamiseks ja ka mitmete haiguste raviks teistel inimestel. Platsenta söömine pärast poegimist on imetajatel üldine, tõenäoliselt on see varem nii olnud ka inimestel, taandudes hiljem rahvameditsiini valdkonda ja tänapäevaks alternatiivseid eluviise harrastavate inimeste ringkondadesse. Teaduskirjandus ja tegelik elu on aga eri dimensioonid.

Platsenta söömisele juhtis tähelepanu minu merisiga, kes sõi alati pärast poegade ilmaletoomist isukalt ära ühe või mitu platsentat (vt Mikkor 2000d). Kui ma rääkisin sellest 1999. aastal Šveitsis elavale soomlannast sõbrannale, teatas ta mulle saladuskatte all, et sõi 1989. aastal Šveitsis ämmaemanda ettepanekul ja temaga koos oma esimesel sünnitusel enda platsentat, praadides

---

¹Internetis omistatakse platsenta meditsiinilist kasutamist sageli just Hiina rahvameditsiinile: vt Placentophagy. 2005; Miller 2005; Medicinal... 2005; Traditional... 2005.

seada nagu maksa. Sünnitus oli kodune, mis pole Šveitsis sugugi tavaline. Kuna tavakujutemas on platsenta söömine loomuvastane, ei rääkinud ta oma teguviisist ühelegi sugulasele, ka mitte oma emale, kellega ta on lähedastes suhetes. Märkimisväärne ongi see, et säärasest teguviisist ei räägita oma lähedastele tuttavatele, kõnelemata uurijatest. See tuli jutuks sõbrannadevahelises usalduslikus vestluses (Mikkor 2000a: 845; Mikkor 2000c: 118). Hispaania rahvaste sünnikombestikku kirjeldanud Kožanovski juhatab platsenta kasutamist rahvameditsiinis tutvustava tekstilõigu sisse eelarvamusliku lausega “oli ka vähem apetiitseid retsepte” (Kožanovski 1997: 315). Mulle on kinnitatud, et praetud platsenta maitseb nagu praemaks, veebilehekülgedel on korduvalt väidetud, et see meenutab kanalaha.

Kui küsitlesin 1980. aastatel Eestis naisi sünnikombestiku kohta, ei osanud enamik haiglas sünnitanud naistest oletadagi, mida nende platsentaga tehakse. Sünnitusmajas oli naine meditsiinasutuse “omand” ja tal polnud õigust oma platsentale. Kodu sünnitanute platsentad viidi samuti haiglasse. Naised ei tundnud enamasti platsenta vastu huvigi, võhiklikkust esines ka meditsiinitöötajate seas. Mõned informeeritumad linnainimesed väitsid aga, et neid müüdi välismaale ülikallite hormoone sisaldavate näokreemide tegemiseks. Keegi Tartu ülikooli õppejõud olla kasutanud neid toorelt kosmeetilisel otstarbel välispidiselt (Mikkor 2000a: 843). Seevastu paljud maanaised, kellelt küsiti platsenta kohta, viisid jutu lehmade poegimisele, teadmata midagi sellest, kuidas inimese platsentat nimetatakse või mida sellega tehakse. Räägiti, et lehm püüab platsentat ära süüa, mida inimesed aga takistavad, kartes looma haigestumist (Mikkor 2000a: 845). Viimases ma küll kahtlen. Oletatavasti muudab rohkesti hormoone sisaldava platsenta söömine lehma piima inimestele pikemaks ajaks sobimatuks, mis ei tähenda aga sugugi, et see ei võiks vasikale just kasulik olla.²

²Wikipedia kirjutab: “Platsenta sisaldab rohkesti prostaglandiine, mis stimuleerivad emaka kokkutõmbeid [---]. Samuti sisaldab platsenta väikeses koguses oksütotsiini, mis leevendab sünnitusstressi ning põhjustab rinnanäärmete silelihaste kokkutõmbeid ja piima eritumist” (Placentophagy. 2005). Platsenta söömise kasulikkus või kahjulik-

Ersamordvalased mäletasid veel 1980. aastatel, et platsenta söömisega võib ravida viljatust, sellest küpsetati pirukat, ühel juhul mainiti ka kuivatatult söömist. Seetõttu pidi olema hoolas, et sünnituse vastuvõtja või keegi teine platsentat ära ei varastaks. Kui see sööta sisse viljatule naisele, pidavat ta oma hädast paranema, platsenta omanik aga viljatuks jääma (Mikkor 1998b: 57–58; Mikkor 2000c: 117). Viljatuse ravi platsenta söömisega on mainitud varasemateski mordvalaste kombestiku kirjeldustes (Fedjanovitš 1979: 80; Beljajeva 1982: 56).

Lastetuse ravimist platsenta söömisega on kirjeldatud ka mõnedes teistes varasemates rahvameditsiinalastes tekstides (Hovorka, Kronfeld 1909: 635). Näiteks on kirjeldatud platsenta välispidist kasutamist sigimatuse ravis araablattel ja serblastel. Araablattel kaevas viljatu naine platsenta üles ja pesi end selle leotiselega (Granqvist 1947: 98), serblastel kasutati sel kombel värsket platsentat (Hovorka, Kronfeld 1909: 516; Kašuba, Martõnova 1997: 66, 77). Rumeenlastelt ja venelastelt on teada, et sigimatu naine pidi sööma nabanööri otsa (Hovorka, Kronfeld 1909: 517; Zelenin 1927: 293).

Rahvameditsiinis on üle maailma pruugitud platsentat nii toorelt kui ka keedetult ja küpsetatult ning kuivatatult mitmete hädade vastu, kuid sellesisulised kirjeldused tunduvad kirjanduses olevat juhuslikud. Mõnede rahvaste puhul on kirjeldatud platsenta välispidist kasutamist, näiteks pühiti pärast sünnitust platsentaga nii ema kui lapse nägu, eriti kui näol oli mingeid plekke (Pelkonen 1931: 222, 228; *Karelõ*. . . 1983: 145; Filimonova 1997: 51), vahel on märgitud, et sellega hõõruti last üle kogu keha (Loorits 1932: 144; Gantskaja 1997: 11; Gratsianskaja 1997: 37, 38). Eestist on teada, et vastündinule anti platsentatükike suhu ning sellega määrati tal ka pead ja nägu (Manninen 1924: 98–99). Itaalias neelas naine mahasaamise käigus tükikese eelmisest sünnitusest alles hoitud platsentat või anti talle platsenta väljutamise ajal koera platsentast keedetud puljongit. Kuivatatult kasutati seda rahvameditsiinis muulgi otstarbel (Fais-Leutskaja 1997: 271–272). Menorca

kus lehmale on vaidlusalune teema. Vt näiteks Saskatchewan ülikooli veebilehe arhiivist selleteemalist kirjavahetust (University. . . 2005).

saarel joodeti naist, kellel polnud piisavalt rinnapiima, platsenta tükkidest keedetud puljongiga (Kožanovski 1997: 315).

Platsenta ravitoimet on sageli seletatud maagiliselt ning piir maagilise ja ratsionaalse vahel polegi nii selge.³ Platsenta, mis on loote toitumis-, hingamis-, sisenõre- ja erituselund, sisaldab muu hulgas rohkesti aktivaatoreid, vitamiine ja hormoone ning selle ravitoimes ei peaks kaheldama.

Ravivõimet omistati varasemal ajal ka sünnituse verele, seda anti sünnitajale endale paar tilka koos veega juua. Sünnitaja verega raviti veel näiteks tuberkuloosi (Gantskaja 1997: 12). Eestis manustati sigimatuse vastu vastsündinu nabaverd (ERA II 187, 516 (57) < Kaarma; ERA II 193, 360 (76) < Põltsamaa). Armeenias pidi naine lastetuse raviks nabanöörijupekese tuppe panema (Arutjunjan 1974: 242).

Olen teinud tähelepanekuid ka selle kohta, kuidas suhtuvad eestlased tänapäeval platsenta söömisesse inimeste puhul. Seda peetakse täiesti loomuvastaseks. Ka mujal maailmas kohtab vastakaid arusaamu, sageli peetakse platsenta söömist ebanormaalseks. (Samas on näiteks abort tänini tavalisem meditsiiniline rutiin kui hamba väljatõmbamine.) Kultuur määrab ära, mida peetakse normaalseks, mida mitte. Abort on normaalne toiming, platsenta söömine aga loomuvastane; on koguni arvatud, et seda võib kannibalismiks pidada. Samas söövad ka taimtoidulised loomad platsentat vaid poegade ilmaletoomise puhul. Toon näiteks ühe ameerika-eesti ajalehetoiemataja mõtteavalduse platsenta söömisest ja abordist: “Mul tuli niisugune imelik mõte: platsenta söömine on nagu kannibalism — inimene sööb inimese kehaosa, organit. Meil on aktsepteeritud vaid loomade, lindude, kalade ja taimede söömine. Kalamari ja lindude munad ning loomade piim ja produktid sellest on lubatud. [---] Abordi üle on siin maal aastaid lahinguid löödud. Nüüd on juurde tulnud uus ja

³Platsentat on kasutatud ka maagilistel eesmärkidel, näiteks usuti, et selle matmisviis mõjutab nii ema kui lapse tervist ja naise viljakust (Grünthal 1924: 305, 389; Manninen 1924: 99). Bulgaarlased arvasid, et platsenta abil võib ühelt emalt rinnapiima ära võtta teise ema kasuks, seetõttu tuli platsenta varastamist vältida (Markova 1997: 108). Vt ka Mikkor 1998a: 965–967; 1998b: 57–59.

keerulisem, nn tüvirakkude kasutamine teiste inimeste ravimiseks. Vaieldakse, et see on nagu abort. Aga kui neid on hoiul lademetes viisi ja neid tuleb hävitada, et ruumi teha uutele? Kas siis on targem need vanad prügikasti visata või nende abil haigeid aidata? Katoliku kirik ja paremäärmuslased on valmis mõõga tupest võtma ja sõtta minema — nagu nad aastasadu on teinud. [---] Kui tervislik tegelikult on platsenta? Loomade siseorganid nagu süda, maks ja neerud on väga kolesteroolirikkad ja seega sugugi mitte soovitatud” (Mikkor 2001).

Platsenta söömise võrdlemine kannibalismiga pole sugugi haruldane.⁴ Vahel püstitatakse küsimus ka nii, et kas platsenta kuulub emale või lapsele; just viimasel juhul olevat tegu kannibalismiga.⁵

Aastal 2000 kirjeldasin ajakirjas *Akadeemia* peamiselt platsenta kasutamisega seotud vanu kombeid, sentsatsiooniks peeti aga minu teadet, et Euroopas esineb tänapäevalgi platsenta söömist (vt Mikkor 2000a: 854). Kuigi juba enne artikli ilmutamist lubati mulle meedikute ja teiste “korralike” inimeste turmtuld, kuna kirjeldasin artiklis ka nõukogudeaegsete sünnitusmajade inimväänulikke õhkkonda, pööras kirjasõnas minu uurimusele tähelepanu vaid doktor Hiipi ajalehe *Eesti Ekspress* naljaleheküljel Kranaat seoses platsenta söömist käsitleva osaga. Doktor Hiipi lõpetas platsenta söömist propageeriva humoorika teksti sõnadega: “Soovitan kõigile haigetele ajakirja *Akadeemia*, mis siis, et ta mõjub tänapäeva Eestis täieliku perverssusena! Sealt leiab rohtu nii

⁴Näiteks on Patricia Doyle väitnud: “Ma olen kuulnud sellest üha sagedasemalt Suurbritannias ja mõnel pool Euroopas. Vastsed emad küpsetavad pärast lapse sündi platsenta ära ja söövad seda ise ning annavad ka perele. Sisuliselt on see üks kannibalismi vorme.” (Doyle 2005).

⁵“Inimesed, kes on päri platsenta söömise kombega, väidavad, et see on täiesti normaalne teguviis, samas kui selle vastased küsivad, kas platsenta kuulub emale või lapsele. Kui lapsele, siis viitab see kannibalismile, nagu on osutanud mõned neist üheksast vaatajast, kes kaebasid vastava telesaate peale. Raseduse ajal on platsenta siiski osa emast ja selle olemasolu spetsiifiliseks otstarbeks on lapse toitmine kuni sündimiseni, pärast mida see väljutatakse ning ta lakkab olemast naise osa” (Placenta. 2005).

mõnegi väärt haiguse vastu” (Doktor Hipi 2000). Olgu märgitud, et läänemaailmas on platsenta söömine hästi tuntud just hipilikke eluviise harrastavatele inimestele... Mitmed ämmaemandad-õppejõud avaldasid mulle aga artikli puhul tunnustust ning kinnitasid, et nad kasutavad seda õppematerjalina.

Oma uuringutele toetudes väitsin ma 2000. aastal artikli käsikirjas, et platsenta söömist esineb tänapäeval Eestiski. Toimetajale tundus see hüpotees piisavalt põhjendamata ja see kustutati ilmutavast artiklist. Aasta hiljem teadsin juba kindlalt, et platsenta söömine polegi üliharuldane ja seda soovivad üksikud teadlikumad meedikud isegi. Erakliinikutes antakse korralikult pakendatud platsenta enesestmõistetavalt sünnitanule kaasa.⁶ Nõukogude ajal ja vahetult selle järel oli platsenta endalesaamine mõeldamatu, see kuulus meditsiinisutusele.

Tänapäeval olen kuulnud mõnedelt veterinaaridelt, et nende platsentadega, mida haiglast kaasa ei küsita, teevad sünnitusabi-artistid soodsat äri. Veterinaaride arvates on tegu illegaalse organi-kaubandusega.

Tänaseks tean, et nii Eestis kui mujal Euroopas ja üldse kogu maailmas on platsenta söömine levinum, kui arvatagi oskame. Sellekohane mitmekesine informatsioon on vabalt kättesaadav ka internetis alates entsüklopeediatest⁷ ja lõpetades alternatiivseid käitumisviise propageerivate veebilehekülgedega.⁸ Eestis on mulle sellest rääkinud mõned kodussünnitajad ja maausulised, kuid see tava pole omane mitte ainult neile ja samas ka nende endi seas mitte kõigile. Tükikese platsentat sööb sünnitaja toorelt vahetult pärast sünnitust ja seda peetakse ideaalseks ravimiks

⁶Vt võrdluseks mujalt maailmast: “Selle haiglast kojuviimine ei oleks mingi eriline probleem. Imselt kuuluvad teie organismist eemaldatud osad teile ja teil on täielik vabadus need koju viia, kui te seda soovite. Ja ma olen üsna kindel, et me leiaksime külmikus selleks ruumi” (Scott 1997).

⁷Vt nt Wikipedia (<http://en.wikipedia.org/wiki/Placentophagy>).

⁸Veebimaterjalides on mainitud platsenta söömise trendi Euroopas juba 1970. aastatel: “Platsenta söömise komme oli moes ka 1970. aastatel nn maaemade [*earth mothers*] seas, kuid praeguseks on selle populaarsus vähenenud ja vaid vähesed emad tahavad oma platsenta haiglast koju viia” (Doyle 2005).

nii sünnitusjärgse verejooksu vastu kui ka sünnitanu tervise üldiseks taastumiseks. 1990. aastate lõpust on mul Tallinnast ühelt kodussünnitajalt kirjeldus: “Esimese lapsega platsentat koju ei osanudki küsida. Teine sündis kodus ning platsenta jäi ka koju. Lõikasin noaga tükkideks ja tükikaupa pakkisin paberisse (mees tegi parajad paberitükid). Sõin paaril korral, esimene kord ahmisin liiga suure tüki korraga suhu, nii et pidi kurku kinni jääma. Järgmine kord olin targem. See oli aastal 2001, kui teise lapse platsenta maha matsin, laps oli siis umbes pooleteise aastane. Kolmanda lapse platsenta on veel kapis. Olen sedagi ampsanud paaril korral. Seekord kasutasin tükeldamiseks kääre. Väga hästi ja kiiresti sain lõigatud! Ja tükid tegin tunduvalt pisemad ja suupärasemad. Söömine mõjus tasakaalustavalt küll! Maha matmise aeg veel ees” (Mikkor 2005).

Üks kodussünnitaja väitis, et see tava on siiski haruldane. Küsimusele, kui laialt on levinud platsenta kasutamine tänapäeval eesti rahvameditsiinis, vastas ta: “Ma arvan, et suhteliselt vähelevinud. Et mitte öelda “friikide” (Liivimäe perekoolist tulnud naised) pärusmaa.” Küll aga teadis ta platsenta kasutamise viise: “Teadupärast soovitatakse platsenta tükk panna peale sünnitust huultele, mis pidavat aitama emakal kokku tõmmata. Hiljem võiks kasutada sünnitusjärgse depressiooni puhul. Sel puhul kasutatakse pisikesi külmutatud platsentatükke, mis närimata kohe alla neelatakse.” Täpsustava küsimuse järel, et kas vastaja ka ise sõi platsentat, lisas ta: “Meil läks selle platsentaga veidi plaanipäratult. Esiteks jäi teine suures sünnitusjärgses tuhinas 3–4 päevaks lihtsalt kilekotti, ilma et keegi oleks märganud seda külmakappi panna. Seejärel ei saanud teda enam söömise (tegelikult küll pigem rahvameditsiinilisel) eesmärgil hilisemaks tarvitamiseks tükeldada. Lisaks hoidsime seda tervena ka seepärast, et äkki oleks hiljem haiglas keegi selle “ühetükluse” vastu huvi üles näidanud. Seetõttu läkski ta külmikusse tervena, et ta siis suvel lõpuks maha matta. Vahepeal aga tulid elumuutused elukoha vahetamise tõttu ning tuli elada tuttavate pool. Seniks sai platsenta pandud vanavane-mate (minu ema-isa) külmakappi hoiule. Ühel kenal suvepäeval

⁹Sõna “friik” tähistab siin küsitletu poolt tajutud ühiskonna negatiivset hoiakut.

aga helistas ema ja ütles, et tal kiire-kiire sügavkülma sulatama hakata, et kas me ei viiks oma platsentat nüüd neilt ära. Ja siis saigi ta suht ettevalmistamata ja ilma suurema “tseremooniata” maha maetud — nii nagu ta seal kilekotis oli, nii tema maamulda läks, jõe äärde põõsa alla. Ja puud meil ka hetkel polnud (kuigi see puu istutamise mõte oli meil küll)” (Mikkor 2005). Mitmed teisedki küsitatud märkisid, et nii kodussünnitamise liikumine kui ka platsenta söömine on alguse saanud aktiivsünnituse eestvedaja Ülle Liivamäe perekoolist. Platsenta söömise kasulikkust tutvustas ta juba 1995. aastal oma raamatus *Uue elu algus: Teejuht loomuliku sünnituse juurde*, soovitamata siiski otsesõnu seda süüa. Meie tollases ühiskonnas märkimisväärne seisukoht oli aga see, et sünnitanul on õigus võtta oma platsenta haiglast kaasa ja matta see maha (Liivamägi 1995: 83). Ka mujal maailmas levitatakse sellistes perekoolides alternatiivseid ideid.¹⁰ Mitte kõikjal pole haiglasünnitused tähendanud vanade traditsioonide järsku kadumist. Näiteks mõnel pool Serbias on meditsiinasutuses sünnitanud naised palunud, et neile antaks kätte nii platsenta kui nabanöör, et sooritada nendega traditsioonilisi toiminguid (Kašuba, Martõnova

¹⁰Vt nt Pagan Circle. 2005: “Kui mu esimene naine tahtis kodus sünnitada, läbisime päris põhjaliku sünnituskoolituse. Meile tutvustati igasuguseid veidraid kombeid, nagu kõik-alasti-sünnitused, kus kõik ruumis viibijad on alasti, et laps end halvasti ei tunneks, kui ta ilma riieteta välja tuleb! Nad olid ka väga suured, kui nad ikka veel rinnapiima said — kuni laps juba ise sellest vabaneda tahtis. Nad olid seisukohal, et teiste teismeliste surve motiveerib last sellest loobuma, kui ta seda umbes 14-aastaselt endiselt teeb. Ühtlasi mainisid nad platsenta söömist. Ilmselt on see ainus liha, mida saab süüa nii, et doonor ei pea surema. Ma ei mäleta enam, kas nad mainisid ka spirituaalset tähendust, mida mõned inimesed sellele omistavad. Õppetundide ajal proovisid nad paaril korral külmunud platsentasi üles sulatada, et meile näidata, kuid unustasid need ära ja küpsetasid neid lõpuks mikrolaineahjus. (Kas ma peaksin mainima, et need lõhnavad nagu kanaliha?) Pärast neid tunde olen ma olnud kindel, et suudaksin isegi lapse ilmale tuua, mil iganes selleks vajadus peaks tekkima. Nad näitasid meile videos nii paljusid sünnitusi, et mul ei lähegi enam selle peale süda pahaks! Me tõime oma esimese poja ilmale kodus ämmaemandate abiga ja matsime platsenta ploompüü alla, et sellest lahti saada.”

1997: 76). Mida nimelt, seda ei ruttagi inimesed enamasti teadlastele seletama.

Platsentat on söödud tänapäeva Eestis ka küpsetatult ja praetult. Tartus olen kuulnud, et keegi tegi oma platsentast makaronirooga, mis polevat aga sugugi hea maitsenud. Platsenta kulinaarsel töötlemisel tekib küsimus, kas ja kui palju selle raviomadused säilivad. Veebilehel Midwifery Today Forums (2005) on sel teemal arutletud: “Toores platsenta sisaldab kindlasti küllaldaselt oksütotsiini, et saada verejooks kontrolli alla, ja on emale pärast sünnitust toitev eine. Seetõttu sööb enamik imetajaid oma platsentat. Osa hormoone hävib selle kuumtöötlemisel, kuid see on siiski toitainerikas söök, ja praetud platsenta maitseb lausa suurepäraselt (väheste küüslaugu ja sibulaga oliiviõlis küpsetatult).”

Teiste inimeste platsenta rituaalsest ühisest söömisest puuduvad mul Eesti kohta konkreetset näidet.

Platsentat kasutavad sünnitaja puhul rahvameditsiinilise abivahendina ka mõned aktiivsünnituse pooldajad, kes toovad oma lapse ilmale haiglas. Platsenta söömist soovitavad ka alternatiivmeditsiiniga kursis olevad günekoloogid ja ämmaemandid. Tartus käisid 2001. aastal kodussünnituse ja aktiivsünnituse aktivistid platsenta söömise kasulikkust selgitamas Tartu naistekliiniku peaarstile Aivar Ehrenbergile, et seda võimaldataks tulevikus ka naistekliinikus sünnitavatele naistele. Ametliku meditsiinisüsteemi esindaja olevat sellesse iidse ravitraditsiooni alavääristavalt suhtunud ning väitnud, et platsentas on kasulike ainete kontsentratsioon nii väike, et selle kasulikkuseks peaks sööma ära paar kilo.

Wikipedia entsüklopeedias (2005) on kirjutatud: “Need, kes õigustavad inimeste puhul platsenta söömist, usuvad, et see hoiab ära sünnitusjärgse depressiooni ja muud rasedusega seotud komplikatsioonid.”

Patricia Doyle tõstab samuti esile platsenta antidepressiivset toimet: “Läänemaailmas valitseb seisukoht, olgugi tõestamata, et platsenta söömine vähendab sünnitusjärgset depressiooni. Seda seetõttu, et platsenta on mineraalainete- ja vitamiinirikas, eriti B6-vitamiini poolest, mis aitab võidelda depressiooni vastu.”

Samas mainib ta ametliku meditsiini eitavat hoiakut, kuid nähtuse uurimist ei pea ta vajalikuks mitte sünnitusjärgse taastumise tõhustamiseks, vaid hoopis muude riskidega seoses: “Kas see komme võib olla puuduv lüli, mis viis mõne nvCJD-surmajuhtumini¹¹ 94-st? Kas seda teguviisi võib pidada inimese söömiseks teise inimese poolt? See tava on nii eemaletõukav, et ametlik teadus on otsustanud seda ignoreerida. Kui me aga kavatsame uurida nvCJD päritolu inimestel, peab teadus tabud kõrvale heitma ja alustama epidemioloogilist uuringut, jälgimaks nende tervist, kes on või on varem olnud seotud selle praktikaga alates 1980. aastast” (Doyle 2005).

Tänapäeva Euroopas esineb mitmesuguseid platsenta kasutusviise. On teada juhtumeid, kus sünnitaja sööb seda tükikese vahetult pärast sünnitust toorelt või koos ämmaemanda ja mõne lähedasega kulinaarselt töödeldult. Marginaalsetes seltskondades süüakse platsentat rituaalsel söömaajal seltskondliku ürituse raames koos sõpradega.¹² Teemakohane informatsioon ja nõuanded levivad maailmas nii interneti kui televisiooni vahendusel. 2001. aastal kirjutas mulle Londonis diplomaatilises teenistuses viibinud eestlane, et “hiljuti” õpetati Londonis televisioonis ühes kokasaates platsentast pasteedi valmistamist: “Siin üks telekokk (telekokkandus on hiigelmood — *lifestyle*) tegi hiljaegu oma naise platsentast pasteeti ja katsikulised sõid sellega tehtud suupisteid ning kiitsid. Töölisklass vaatas põlgusega — millised snoobid!¹³ Ma ausalt öelda ei tahaks. Kuid mul on üks sõbrants, kes hakkab varsti kodus sünnitama, on selline loomuliku sünnituse fänn ja hurjutab mind keisrilõike pärast. Pidingi talle just täna kirjutama, panen igatahes platsentasoovitused sisse. Ta mees töötab Eesti esinduses NATO juures, võiks mehele võileibu

¹¹Creutzfeldt-Jakobi haigus; “nv” tähistab sõnu *new variant* — uus variant.

¹²Platsenta valmistamise retsepte leiab näiteks aadressidelt www.mothers35plus.co.uk/plac_rec.htm, www.gentlebirth.org/archives/etplcnt2.html ja www.midwiferytoday.com/forums/topic.asp?TOPIC.ID=2976.

¹³Kui mitmesugused vanad tavad on sageli kauem säilinud maarahvas seas ja vaesemates kihtides, siis moodsa trendina on nad taas kasutusele tulnud alternatiivseid eluviise harrastavate haritumate ja materiaalselt enam kindlustatud elanikkonnakihtide seas.

töö juurde kaasa teha. [---] I. vaevab praegu pead, mida platsentaga teha. Kirjutasin talle sinu sünnitavade raamatust ümber selle lõigu, mis tüdruklaste esimest pesuvett ja platsentat puudutas” (Mikkor 2001).

Briti televisioonis näidatud platsenta söömist propageerivat lesaadet arutati mitmesugustes ringkondades pikka aega ja see leidis ka meedias elavat vastukaja. “Kriitika, mis sai osaks SB televisioonisaaatele, milles näidati inimplatsenta valmistamist ja söömist, ei saanud jääda avalikkuse tähelepanuta. *Broadcasting Standards Commission* teatas, et saade “rikkus teadupärast tabu” episoodiga, mis oli ekraanil 1998. a veebruaris ja milles näidati, kuidas ema valmistab ja söi platsentavõiet, et tähistada oma tütre sündi. Muide, nendele, kes soovivad teada, kuidas “seadusevastane” platsenta valmistati: see praeti šalottsibulate ja küüslauguga, flambeeriti, peenestati ja serveeriti *focaccia*-leival. Tegelikult oli see vist küllaltki maitsev, sest lapse isa olla söönud 17 portsjonit, kuigi teised saatekülalised olid ilmselt vähem innukad” (Doyle 2005).¹⁴

2001. aastal andsin oma kirjasõbrale aga loomingulist nõu, mida teha platsentaga: “Kui ta pole küps seda “värskel” sööma, on olemas veel paremgi kasutusviis. Kuivatada ja peenestada ja kasutada igasugu haiguste vastu. Kuidas aga kuivatada, seda ei tea. Kuigi kaua peaks ta kasulikud omadused kuivatatuna säilima. Mu meelest on mõtetu jätta seda meedikute meelevalda või lihtsalt maha matta. Ma usun selle kasulikkude toimesse, seda õpetas mulle mu merisiga, siis kuulsin teistest loomadest, sõbrannalt ja

¹⁴Vt uudist Briti TV-saatest (AFP): “Briti televisiooni järelevalverühm mõistis neljapäeval hukka kokasaate, milles näidati, kuidas vastne ema ja kokk küpsetasid ning sõid ära inimese platsenta. Channel 4 saate “TV-lõunad” juht Hugh Fearnley Whittingstall koostas retsepti koos ema Rosie Cleariga peoks, millega tähistati tema tütre Indi-Mo Krebbsi sündi. [---] Üheksa vaatajat kritiseeris saadet maitsetuse pärast ja neljapäeval toetas nende kaebust *Broadcasting Standards Commission*, öeldes, et saade rikkus tabu ja pidi paljudele ebameeldiv olema. Inimplatsenta söömine ei ole siiski ebaseaduslik ja komisjon märkis, et saate produtsendid püüdsid teemat käsitleda delikaatselt ja ausalt.” Ja kommentaar sellele samal veebilehel: “Mu jumal, see on HAIGE!!! Ja see ei olegi ebaseaduslik!!” (Afterbirth. 2005).

lugesin inimeste kohta.” Kuivatatud ja peenestatud platsenta tarvitamisest olin lugenud varasematest kombestiku ja rahvameditsiini käsitlustest (vt nt Hovorka, Kronfeld 1909: 590; Pelkonen 1931: 228; Fais-Leutskaja 1997: 271–272).

Aastal 2005 lugesin internetist soovitusi platsenta kuivatamise ja kapseldamise kohta: “Oma platsentaga tegin ma nii, ja see õnnestus hästi. Võta toores platsenta, lõika ära nabanöör ja membraanid. Kasuta teravat nuga, see on vintske! Lõika platsenta kaheks-kolmeks tükiks ja pane need segistisse. Peenesta platsenta. See näeb välja nagu hakkliha. See ei ole vedel. Määri platsentapuder toidukuivati kuivatusplaadile ja kuivata seda päev otsa. Mina panen kuivati rõdule, sest see kipub veidi “aromaatseks” muutuma. Võta kuivatatud platsenta ja pane see tagasi köögikombaini (mis on vahepeal pestud ja kuivatatud). Peenesta see. Lõpptulemus meenutab lahustuva kohvi graanuleid. Nüüd võid selle “kaanetada” või täita sellega tühjad kapslid. Keskmiselt tuleb ühest platsentast 60–100 kapslit. (Minu omast sai 100.) Nüüd võid vajadusel võtta kapsleid ja sel kombel oma platsenta “söömine” ei tundu üldsegi nii hull” (Medicinal. . . 2005).¹⁵

2001. aastal toimis aga too erisuguseid soovitusi saanud naine vähem radikaalselt: “Sõbranna kodussünnitaja sünnitas eile õhtul kolmanda tütre (neljanda lapse). Pidi platsenta ikkagi aeda maha matma, kaalus küll pasteedi võimalusi, kuid millegipärast siiski loobus.”

¹⁵Vt ka Placenta Recipes. 2005: “Lõika ära nabanöör ja membraanid. Auruta platsentat, lisades aurutusveele sidrunheina, pipart ja ingverit. Platsenta on “valmis”, kui seda kahvliga torgates enam verd ei tule. Lõika platsenta õhukesteks viiludeks (nagu kuivatatud veiseliha) ja küpseta madalal kuumusel (200–250 °F) ahjus, kuni see on kuiv ja mure (mitu tundi). Hõõru platsenta pulbriks, kasutades köögikombaini, miksrüt või uhmrit või pannes selle kotti ja jahvatades kivide vahel. Pange pulber tühjadesse kapslitesse (saadaval apteekides ja mahetoidukauplustes) või lisage lihtsalt oma pudrule, joogile vm. Soovitatav kogus varieerub; mõnede arvates on selleks kuni neli kapslit päevas, teiste meelest ainult üks. Parim nõu aga oleks vahest võtta nii palju kui heaks enesetundeks vajalik.” Platsenta kuivatamise kohta vt ka Weiss 2005 ja Midwifery. . . 2005.

Robin Elise Weiss, kes on tutvustanud platsentaga seotud mitmesuguseid kombeid, lõpetab ülevaate mõttega: “Ükskõik mida te otsustate oma platsentaga teha, ärge unustage kalliks pidamast elu, mida see on aidanud toita ja ilmale tuua. Lõppude lõpuks on see elu puu” (Weiss 2005).

*

Platsentaga seotud kombeid olen ma uurinud ja sellekohast materjali kogunud paarikümne aasta jooksul, seejuures võib eristada järgmisi etappe:

1. 1980. aastatel küsitlesin Kaukaasias, Ingerimaal, Mordvas ja Eestis naisi teemal — mida tehti platsentaga. (Seejuures räägiti Mordvas veel hiljaaegu küpsetatud platsentapirukatest.)
2. Sünnikombestikuteemaliste etnograafia- ja folkloristikaalaste tekstidega tutvumine.
3. Osalusvaatlus: jälgisin oma merisigu, platsenta söömisele juhtis taas tähelepanu mu merisiga 1996. aastal.
4. Vabad vestlused kodussünnitajatega Eestis ja Soomes platsenta söömise teemal (1999–2005).
5. Erakirjavahetus tuttavate eestlastega Ameerika Ühendriikides ja Suurbritannias (2001).
6. Materjalide otsimine internetist (2005).
7. Kodussünnitajate spetsiaalne küsitlemine sel teemal.

Platsenta söömisega seotud tavade uurimine laiendas mu silmaringi mitmes mõttes, aidates mõista kabinetiteaduse ja osalusvaatluse eripära, näidates tabude rolli elus ja teaduses, samas seades taas kahtluse alla ka nn teaduslikud tekstid, tõestades, et kombestikukirjeldused, spetsiaalselt kogutav rahvapärarimus ja tegelik elu on kohati nagu paralleelmaailmad. Selgus, et komme, mida Mordvas mäletati 1980. aastail vanast ajast ja mis läänemaailmas levis moodsa trendina 1970. aastatest, elustus Eestis 1990. aastatel.

1980.–1990. aastatel kasutasin ma sünnikombestiku uurimisel ajaloolis-geograafilist meetodit, töötades läbi rohkesti kirjandust eri maade ja rahvaste kohta ning kogudes ka ise materjali. Et kombestikukirjeldused on üpris juhuslikud ja uurijatele jääb sageli paljugi varjatuks, siis aitas just rikkalik võrdlusmaterjal panna

fragmentidest kokku terviklikuma pildi. Tähelepanuväärne on see, milliseid teid pidi jõuavad etnoloogini andmed. Eestis räägiti mulle platsenta söömisest vaid seepeale, kui kuuldi, et minu silmis pole see mingi imeasi ja et mul on andmeid mujaltki Euroopast. Kui Eestis pidas aastal 2000 nn doktor Hipi platsenta söömist loomuvastaseks, siis üks minu kirjasõber, end “vana hipina” määratlev meediaprofessor Bostonist väitis mulle hiljuti, et platsenta söömine on talle juba 1980. aastatel hästi teada komme. . .

Kirjandus

- Afterbirth. 8. märts 2004. Experiment Number 626. http://blog.clearbluedolphin.com/Blog_Archive/000415.html. 19.03.2005
- Arutjunjan 1974 = Арутюнян, Г. Г. *Гинекология и акушерство в Армении в древние и средние века*. Ереван
- Beljajeva 1982 = Беляева, Н. Ф. Родильные обряды мордвы-мокши Атюрьевского района Мордовской АССР. (Конец XIX – начало XX в.) — *Этнокультурные процессы в Мордовии*. (Труды, вып. 71.) Саранск: Научно-исследовательский институт языка, литературы, истории и экономики при Совете Министров Мордовской АССР, с. 51–62
- Doktor Hipi 2000. Doktor Hipi nõuandla. Sügeleb. — *Eesti Ekspress*, 11. mai
- Doyle, Patricia. Modern day “cannibalism”: A possible link to nvCJD? www.rense.com/general9/urp.htm. 19.03.2005
- ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu Eesti Kirjandusmuuseumis
- Fais-Leutskaja 1997 = Фаис-Леутская, О. Д. Народы Италии. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 250–301
- Fedjanovitš 1979 = Федянович, Т. П. Мордовские народные обряды, связанные с рождением ребенка. — *Советская этнография*, 2, с. 79–89
- Filimonova 1997 = Филимонова, Т. Д. Лужичане. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 49–58
- Gantskaja 1997 = Ганцкая, О. А. Поляки. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 7–22

- Granqvist, H. 1947. *Birth and Childhood among the Arabs: Studies in a Muhammadan Village in Palestine*. Helsingfors
- Gratsianskaja 1997 = Грацианская, Н. Н. Чехи и словаки. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 23–48
- Grünthal, J. 1924. Eesti rahvameditsiin, eriti sünnituse ning nais-tehaiguste puhul ja laste arstimisel, vanavara valgustusel. — *Eesti Kirjandus*, XVIII, lk 299–308, 334–337, 386–395, 443–453, 475–491
- Hovorka, O. von, A. Kronfeld 1909. *Vergleichende Volksmedizin*, B. II. Stuttgart
- Karelõ... 1983 = Карелы Карельской АССР. Петрозаводск.
- Kašuba, Martõnova 1997 = Кашуба, М. С., Мартынова, М. Ю. Югославские народы. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 59–97
- Kožanovskii 1997 = Кожановский, А. Н. Народы Испании. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 302–326
- Liivamägi, Ülle 1995. *Uue elu algus: Teejuht loomuliku sünnituse juurde*. Tallinn
- Loorits, Oskar 1932. Die Geburt in der livischen Volksüberlieferung. — *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, XXVI. Tartu, S. 131–169
- Manninen, I. 1924. Sündimine ja lapsepõlv eesti rahva traditsioonis. — *Eesti Arst*, lk 75–78, 95–104, 143–153
- Markova 1997 = Маркова, Л. В. Болгары. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 98–125
- Medicinal Uses of the Placenta. Midwife Archives. www.gentlebirth.org/archives/eatplcnt.html. 19.03.2005
- Midwifery Today Forums. Any information on eating the placenta? www.midwiferytoday.com/forums/topic.asp?TOPIC_ID=2976. 19.03.2005
- Mikkor, Marika 1998a. Sünnitusabist Musta mere ranniku eesti külaledes. — *Akadeemia*, nr 5, lk 939–978
- Mikkor, Marika 1998b. Ersade sünnikombestikust Sabajevo ja Povodimovo külas. (On the Birth Customs of the Erza of Sabayevo and Povodimovo. Summary). — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XLII. Tartu, lk 53–78
- Mikkor, Marika 2000a. Sünnikombestikust linnas ja maal. — *Akadeemia*, nr 4, lk 806–847; nr 5, lk 1017–1044

- Mikkor, Marika 2000b. About the study of birth customs in towns and in the country. — *On Rural and Urban Areas*. (Pro Ethnologia, 9.) Lk 21–48. www.erm.ee/?node=170
- Mikkor, Marika 2000c. On the Erza-Mordvinian birth customs in Sabajevo and Povodimovo villages. — *Folklore: Elektronik Journal of Folklore: Printed version*, Vol. 13, lk 111–128; *Folklore: Elektronik Journal of Folklore*, <http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol13>
- Mikkor, Marika 2000d. Minu merisigade elust. — *Mäetagused*, nr 15, lk 152–158
- Mikkor, Marika 2001. Elektrooniline kirjavahetus
- Mikkor, Marika 2005. Intervjuud eesti kodussünnitajatega. [Käsitöö M. Mikkori valduses]
- Miller, Janneli. Traditional Chinese medicine placenta preparation. Virtual Birth Center placenta suggestions. www.geocities.com/virtualbirth/placenta.html. 19.03.2005
- Pagan Circle. Delicia. Placenta eating; Tobias. Re: Placenta eating. <http://foolmoon.com/showflat.php?Cat=0&Number=158287>. 19.03.2005
- Pelkonen, E. 1931. *Über volkstümliche Geburtshilfe in Finnland*. (Acta Societatis Medicorum Fennicae Duodecim. Ser. B, Tom. XVI.) Helsinki
- Placenta. Mothers 35 Plus. The website for “older mothers”. www.mothers35plus.co.uk/placenta.htm. 19.03.2005
- Placenta Recipes. Mothers 35 Plus. The website for “older mothers”. www.mothers35plus.co.uk/plac_rec.htm. 19.03.2005
- Placentophagy. Human placentophagy. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Placentophagy>. 19.03.2005
- Scott, Alison 1997. Something chewy in the stew: I’m told it tastes like chicken. — *Plokta: The Journal of Superfluous Technology*, Vol. 2; *Plokta Online*, No. 1. www.plokta.com/plokta/issue5/placenta.htm. 19.03.2005
- Zelenin, D. 1927. *Russische (ostslavische) Volkskunde*. Berlin—Leipzig
- Traditional Chinese medicine contains human placenta. Pharmaceutical News. www.news-medical.net/?id=1333. 19.03.2005
- University of Saskatchewan Western College of Veterinary Medicine. www.usask.ca/wcvm/ae/archives/jan01-15.00. 16.08.2005
- Weiss, Robin Elise. The amazing placenta. <http://pregnancy.about.com/cs/placentas/l/blamazplacenta.htm>. 19.03.2005

MARIKA MIKKOR (sünd. 1963) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna 1988, kaitses magistritööd kirjandusteaduse erialal Tallinna Pedagoogikaülikoolis 2003 (“Muutuvast matusekombestikust Kaukaasia eestlastel, ersamordvalastel ja isuritel”). Praegu Eesti Põllumajandusmuuseumi vanemteadur. *Akadeemias* on ta avaldanud artikleid “Kaukaasia eestlaste surmakujutelmadest” (1994, nr 6, lk 1234–1267; nr 7, lk 1481–1496), “Soikkola isurite matusetavad” (1995, nr 9, lk 1889–1927), “Sünnitusabist Musta mere ranniku eesti külates” (1998, nr 5, lk 939–978), “Soikkola isurite ja Kurgola soomlaste sünnikombestikust” (1999, nr 5, lk 975–996), “Sünnikombestikust linnas ja maal” (2000, nr 4, lk 806–847; nr 5, lk 1017–1044), “Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest” (2001, nr 7, lk 1476–1492; nr 8, lk 1769–1779; nr 9, lk 1996–2014) ja “Muutuvast matusekombestikust Eestis” (2004, nr 11, lk 2525–2559; nr 12, lk 2750–2784).

ALICE KASK (2005)

ANTUSE ELEMENT KOGEMUSES

Clarence Irving Lewis

Tõlkinud Anto Unt

Meie lähtekohaks on, et filosoofia ülesanne on analüüsida ja tõlgendada meie tavakogemust ning anda mõtlemise abil selge kuju printsiipidele, mis on implitsiitsed, sest nad on toodud kogemusse vaimu enda poolt. Filosoofia on aprioorse uurimine. Tema taotluseks on teha kindlaks need kategooriaalsed kriteeriumid, mida vaim rakendab antule, ja neid kriteeriume täpselt piiritledes defineerida hea, õige, kehtiv ja reaalne.

Selline lähenemine filosoofiaprobleemidele viib paraku kohe tuntud küsimusteni teadmise loomusest, mille lahendamine näikse olevat eeltingimus. Vahetegemine selle vahel, mis on aprioorne ja mis pole, on siin eelduseks; nagu ka vahetegemine vaimu või vaimu poolt kogemusele lisatu ja mingi muu elemendi vahel, mis eeldatavalt on vaimu tegevusest sõltumatu ja vastutav kogemuse teiste osade või aspektide eest. Kas meil on õigust sääraseks vahetegemiseks? Milliselt aluselt lähtudes saab seda teha? Kuidas moodustub neis mõistetes väljendatuna teadmine ja kogemus? [---]

Peamised teesid on järgmised.

1. Teadmises võib eristada kaht elementi: mõistet, mis on mõtte-tegevuse saadus, ja meeleliselt antut, mis on sellest sõltumatu.

The given element in experience. II ptk raamatust *Mind and the World-Order*, New York: C. Scribner's Sons, 1929. Tõlgitud internetiväljaandest aadressil www.ditext.com/lewis/mwo2.html. Välja on jäetud lühikesed laused või lauseosad, kus autor viitab raamatu teistele osadele.

2. Mõiste loob aprioursuse; kõik aprioursed tõed on definitiivsed, s.t mõisteid seletavad.
3. Puhas mõiste ja antu sisu on teineteisest sõltumatud; kumbki ei piira teist.
4. Empiiriline tõde ehk objektiivse teadmise tekib antu mõistelisel tõlgendamisel.
5. Mõistega tähistatud empiiriline objekt pole sellisena kunagi hetkeliselt antu, vaid üksnes ajalise kestusega tegeliku ja võimaliku kogemuse muster.
6. Seega mis tahes mõiste omistamine hetkeliselt antule (mis on iseloomulik aistingulisele teadmisele) on olemuselt predikaatiivne ja vaid osalt verifitseeritud. Vahetu tähelepanu [*direct awareness*] üksinda ei võimalda mingit teadmist.
7. Tegelik kogemus ei saa kunagi ammendada seda mustrit, mis on tõlgendusena projekteeritud antusse, mis moodustab reaalse objekti. Seega on kogu empiiriline teadmine üksnes tõenäosuslik [*probable*].
8. Mõiste ja antu vastastikune sõltuvus ning empiirilise tõe pelgalt tõenäosuslik iseloom on täiesti ühitatavad tunnetuse kehivusega. "Kategoriate deduktsiooni" probleemi saab lahata ka ilma, et peaks appi võtma mingeid metafüüsilisi eeldusi, mis määraksid ette ära, millisele kategoriaalsele korrale allub vaimust sõltumatu.
9. Otsesemalt väljendudes on mis tahes mõeldav kogemus seesugune, et seda saab viia mõistete alla, ja ka veel seesugune, et predikaatiivsed otsustused, mis tegelikult on tõenäosuslikud, tema puhul kehtivad.

[---]

*

Meie tunnetuskogemuses on kaks elementi: vahetud andmed, nagu meelte omad, mida antakse või esitatakse vaimule, ja vorm, konstruktsioon või tõlgendus, mis esindab mõtteaktiivsust. Selle asjaolu tunnustamine on üks vanemaid ja universaalsemaid filosoofilisi tähelepanekuid. Ent viis, kuidas neid kaht elementi ja nende omavahelist suhet nähakse, varieerub maksimaalsel võimalikul viisil, ja lahkumine selles küsimuses märgib põhimõttelisi lahk-

nevusi teadmisteooriates. Selle tulemusena võib arvata, et ka kõige üldisem katse neid kaht elementi kuidagi tähistada (näiteks eespool kasutatud mõistete abil) tekitab vastuväiteid. Sellegipoolest on sellel eristusel ühtedes või teistes mõistetes sõnastatuna oma koht peaaegu igasuguses filosoofias. Selle täielik eitamine tähendaks kogemuse fundamentaalse eripära mahasalgamist. Kui vaimule poleks antud mingeid andmeid, peaks teadmine olema sisutu ja suvaline; poleks midagi, mille kohta see peaks tõene olema. Ja kui poleks tõlgendust või vaimu enda poolt peale pandud konstruktsiooni, osutuks mõtlemine ülearuseks, ei oleks võimalik seletada eksimise võimalikkust ning vahetegemine tõese ja väära vahel ähvardaks kaotada igasuguse tähenduse. Kui teadmise tähenduslikkus peituks üksipäini tõlgendamata meelteandmetes, siis kinnitaks seda tähenduslikkust selliste andmete pelk olemasolu vaimus ja iga tunnetuslik kogemus peaks olema tõene.

Tõsi, on teooriaid, mis rõhutavad üht kahest elemendist sedavõrd, et teine peaaegu kaob. Selliseid teooriaid on mõlemat laadi — nii neid, mis rõhutavad antut, kui ka neid, mis rõhutavad aktiivset vaimu. Vahenditust rõhutavad üldiselt müstikud, Bergson ja Ameerika uusrealistid, kui mainida vaid neid näiteid, mis lugejale kohe pähe tulevad. Teisalt võib idealistide puhul (välja arvatud empiirilised idealistid nagu Berkeley) paista, nagu ei looks mõtte aktiivsus mitte ainult teadmise vormi, vaid ka sisu. Mõlemat laadi teooriate lähem uurimine näitab tavaliselt siiski seda, et kõnealust eristust tunnustatakse; see on vaid teistele küsimustele pühendumisega ähmastatud.

Esimest tüüpi teooriates, mis samastavad teadmise mingi puhta vahendituse seisundiga, on tunnetusliku kogemuse kirjeldus või analüüs allutatud katsele kehtestada mingit tüüpi kogemuse üleolek teistsuguse kogemuse suhtes. Näiteks müstik hindab eelkõige seda kogemust, mida ta tõlgendab transtsendentaalse objekti (mille poole ta püüdleb) vahetu kohaloluna oma vaimus. Ent ta on igati valmis tunnustama mõistelise tõlgenduse olemasolu ja määravat rolli harilikus, mittemüstilises kogemuses. Ta vaid tunnustab sellise kogemuse objekti kõlbmatuks kui illusiooni või pelga näilikkuse. Tema meelest pole igapäevane maailm ülimaks reaalsuseks; või vähemalt ei avaldu igapäevases kogemuses selle tõeline loomus. Tõelise arusaamise hetked on sellised,

kus järeldusliku mõtlemise loodud eristused ja suhted rebitakse eemale ja säravas valguses astub esile reaalsus sellisena, nagu ta on. Ent kõik inimesed piiravad sõna “teadmine” *reaalse* haaramisega. Seega müstiku metafüüsiline kontseptsioon, mis paneb teda kasutama sõna “reaalne” teistest inimestest erinevalt, paneb teda ühtlasi piirama sõna “teadmine” selle eripärase kogemusega, mis seda “reaalsust” haarab. Seda, et harilikus kogemuses, mida *teised* inimesed tunnetuslikuks peavad, osaleb interpretatsiooni element, tunnistab ta meeleldi ja isegi kinnitab selle olemasolu. Samuti tunnistab ta, et kontseptuaalne element esindab midagi sellist, mille on sisse toonud vaimu enda konstruktsioon või hoiak.¹

Samamoodi pärineb ka Bergsoni ajend samastada tõeseim teadmine “intuitsiooniga” metafüüsikast ja mitte meie tavakogemuse übermõtestamisest. Talle on ülimalt reaalsuseks elu või sisemiselt haaratud “reaalne kestmine”. Igale vaimule endale on see midagi vahetut, mida selle üldisemates avaldustes on võimalik mõista vaid empaatia ehk *Einfühlung*’i abil. Teaduse ja tavamõistuse maailma peab Bergson konstruktsiooniks või tõlgenduseks, millesse vaim vahetud andmed surub. Ka ütleb ta otse välja, et selle konstruktsiooni üle valitsevad tegevus ja ühiskondlik koostöö. Ent sellisest tõlgendusest tulenevat ilmaruumi ei pea ta ülimalt reaalsuseks; seega ei ole tunnetuslik kogemus, mis sisaldab seda tõlgendavat elementi, teoreetiliselt adekvaatne teadmine. Lühidalt, nii Bergsoni kui ka müstikute puhul ei tähenda teadmise samastamine intuiitvise kogemisega mitte olulist erinevust tavakogemuse analüüsimisel, vaid erinevust selles, mida

¹Sageli tõlgendab müstik, kes on oma terminoloogia pärinud Aristoteleselt, vaimu hoiakut igapäevases kogemuses pigem passiivsuse kui aktiivsuse, reserveerides viimase mõiste oma eripärasele kaasakiskuvale kontsentratsioonile. Tema arvates on harilikku mõtlemist iseloomustav tõlgendamine orjastava “kire” teenistuses. Ta saab täiesti aru, et harilikele igapäevastele huvidele on selline konstruktsioon oluline. Ka siin allub tema tavapärasega võrreldes ümberpööratud mõistekasutus metafüüsulistele ja eetilistele püüdlustele, mis on tavakogemuse analüüsi suhtes irrelevantsed. Ta reserveerib tunnustava mõiste “aktiivne” eetilisele hoiakule, mida ta propageerib. Nii hakkame filosoofias asjaolude täpse kajastamise asemel võitlema selle nimel, et saada auväärset mõistet enda ainuvaldusse.

nende meelest tähistab väljend “tõeline teadmine”; see erinevus on tingitud metafüüsilisest teooriast, mis ei tunnista ülimalt reaalsuseks teaduse ja tavamõistuse kajastatavat.

Kõigist neist tänapäevastest teooriatest, kus tunnetamist kujutatakse ainuüksi vastuvõtlikkusena, näib uus realism olevat ainus, kus antu eelistamine ei peegelda metafüüsilisi eelistusi. Siin esitatakse mõtteaktiivsust (või tähelepanu) pelgalt selektiivsena; see võib määrata, mida tajutakse ja mida mitte, ent see ei täienda ega muuda antud andmeid. Vaimu, niivõrd kui see on selle objekti kogemine just praegu, ja objekti, niivõrd kui see vaim teda just praegu kogeb, esitatakse kokkulangevatena.²

Iga sellise teooria komistuskiviks peaks saama suutmatus rahuldavalt seletada eksimise võimalikkust. Sest kui tunnetamine on puhas vastuvõtlikkus, millega vaim kogemises kokku langeb, siis peab tal igal üksikjuhul olema ühesugune objektiivsus. Vähemalt ei pakuta siin mingit alust vahetegemiseks tõepärasel ja illusoorisel tajul. Nii tekib meil raskusi küsimusega, kas peegelpilt paikneb tõepoolest ruumis seal, kuhu ta osutab; praegu nähtava tähega, mis võis lakata kiirgamast sellest punktist tuhat aastat tagasi, ja arvukalt teisi seesuguseid probleeme. Uus realism võib lõpuni minna, nagu seda tegi hr Holt,^{*} ja asuda seisukohale, et vasturääkivused ja kooskõla puudumine võivad olla objektiivselt reaalsed.³ Ent sellisel juhul kaotab ta enamiku silmis meist oma usutavuse. Ta võib ka hr Montague’i^{**} eeskujul mängu tuua teooria paljudest põhjustest, mis võivad tekitada sama ajuseisundi, ja seletada eksimust seeläbi tekkiva mitmetähenduslikkusega. Aga peaks olema ilmne, et liiks küsimustele, mis puudutavad ajuseisundi samastamist tajuga,

²Paistab, et enamik neist või isegi kõik, kes tegid kaastööd kogumikule *The New Realism*, on praeguseks oma seal avaldatud seisukohtadest loobunud või neid olulisel määral muutnud, nii et siin räägitu võib olla väitlus arusaamaga, mida praegu enam keegi ei jaga. Ent see teooria on huvitav ka omaette võetuna.

^{*}Edwin B. Holt (1873–1946), USA psühholoog ja filosoof, üks viidatud kogumiku *The New Realism* (1912) autoreid koos Walter T. Marvini, Ralph B. Perry, Edward G. Spauldingi, William P. Montague’i ja Walter B. Pitkiniga. *Toim.*

³*The Concept of Consciousness*, 1914.

^{**}USA filosoof (1873–1953). *Toim.*

või küsimustele, kui kohane on võtta niimoodi representatsiooni element muidu puhtalt “presentatsioonistlikku” teadmisteooriasse, on sellise seletuse korral raske eitada teatud tõlgenduse elementi tunnetuses. Niikaua kui teadmise sisu esitatuga lihtsalt kokku langetatakse, peab teadmine ikkagi olema alati tõepärane, kuivõrd ajuseisund (või aisting) sisaldab vaid nii palju põhjuste paljusust, kui on teda esile kutsuda võivaid põhjusi. Ajuseisund saab olla identne üksnes sellega, mis on identne oma põhjuste paljususe korral — kui me just ei soovi loobuda printsipi, et konkreetse asjaga identsed asjad on identsed ka omavahel. Kui ollakse seisukohal, et üks ja seesama ajuseisund või perspektiivse teadvuse modifikatsioon tähendab midagi sellist, mis erineb tema tõepärasest tähendusest, siis on vea ainsaks mõeldavaks aluseks mingisugune tõlgendus, mis ei mahu selle sisu enda piiresse.

Veelgi enam, ei saa mööda vaadata asjaolust, et tunnetamine on mingil moel ja mingil määral *ennustuslik*. Nagu seda väljendas Berkeley, on üks idee või esitus märgiks teisest, oodatavast. Juhul kui see on tõsi, võib kognitiivne tähenduslikkus andmetele *kinnituda*, kuid mitte lihtsalt antud andmetega *kokku langeda*. Tunnetada tähendab leida, mida tähenduslikku esitatakse selle kohta, mida parajasti ei esitata. Ent kuna Berkeley ei suutnud uurida omaenda teooriast tulenevaid järeldusi, jäi lahti tee Hume'i skeptitsismile. Suutmatus ära tunda ja arvesse võtta konstruktsiooni või tõlgenduse elementi vaimus hukutab mis tahes teadmisteooria.

Suutmatus selle olemasolu tunnistada teeb võimatuks eksimise seletamise. Ja suutmatus leida selle kehtivuse alust viib vältimatult skeptitsismini; kui mitte skeptitsismini, mida tavapäraselt niimoodi kutsutakse, siis vähemalt sellise skeptitsismini igapäevase tunnetuse suhtes, mis kuulub vahetu kogemise teooriate (nagu müstitsism) juurde.

Vastupidist laadi teooriaid, mis rõhutavad vaimu konstruktiivsust ja näivad välistavat mis tahes sõltumatu antu, nagu meelteandmed, võib samuti seostada metafüüsiliste eelhoiakutega. Ilmselt on see nii Platoni puhul.⁴ Tema arvates pole tõelisel tead-

⁴Ei ole selge, kas Platon on oma *noesise*-kontseptsiooniga aktivist või pigem intuitsionist, ent igatahes pole kõrgeimat laadi teadmises meelteandmetel kohta.

misel meelteandmetega pistmist, sest täiesti reaalsed on üksnes transtsendentsed ideed. Sellise segatud laadi taju korral, millega haaratakse välist füüsilist maailma, on meelteandmete koht tema seletuses ilmne.

Ka post-kantiaanlik idealism võib paista taotlevat teadmise samastamist sellega, mida tekitab üksipäini mõtte aktiivsus. Ent vaevalt kavatseb idealism eitada seda asjaolu, et kui ma näen praegusel hetkel valget paberilehte, mitte rohelist puud, siis pole minu mõtte võimuses seda muuta. Vaevalt kavatseb ta antust üldse mingis suhtes eitada. Õigupoolest räägivad selle koolkonna idealistid harva otse küsimusest “Kas mõtte aktiivsus loob selle, mida harilikult nimetatakse meelteandmeteks?”. See küsimus võib neile näida ebaolulisena, sest nende metafüüsiline tees ei olene mitte sellest, vaid pigem kahest veidi teistsugusest küsimusest: “Kas on võimalik tajuda *reaalset objekti* ilma aktiivse vaimukonstruktsioonita?” ja “Kas meelteandmete kui selliste olemasolu tõendab vaimust sõltumatu reaalsuse olemasolu?”⁵

Esimene küsimus leiab nende rahuloluks vastuse juhul, kui saab näidata, et reaalse *objektiivsuse* nõuab alati vaimu konstruktsiooni. Sellest teesist ei tulene väite eitamist, et antu on sõltumatu mõtteaktiivsusest eespool kirjeldatud tähenduses. See nõuab vaid selle eitamist, nagu võiks meelteandmete esitus üksipäini moodustada kehtiva teadmise. Selle esituse usaldamine või talle objektiivsuse omistamine on otsustus ja sellisena mõtlemisakt. (Samavõrra oleks see ka tõlgendus ja see ei lase võtta esitust läbinisti subjektiivsena.) Just selle tõlgendava sammu toob Fichte esile kui “mitte-mina” postuleerimise. Ilma selle postuleerimiseta pole meelteandmed ei väline reaalsus ega eksplitsiitne “mina”. Vahetus kogemuses ei ole subjekti ja objekti lahusust. Vahetute andmete antus *ei ole* niisiis *reaalsuse* antus ja see ei ole teadmine. Seega võib idealist kinnitada, et ilma mõtte loova aktiivsusega (reaalset) objekti ei eksisteeri, ilma et ta kavatseks vähimalgi määral eitada, et juba enne nende reaalsena postuleerimist on olemas andmed, sisu, mis antakse otsustamiseks. Paraku ignoreerib ta tihti peale seda nüansi oma läbematuses edasi minna ja asuda ümber

⁵Vt näiteks [Thomas H.] Green [1836–1882] *Prolegomena to Ethics* [1883], ptk I, lõik 12, 13.

lukkama siit sageli tehtavaid järeldusi, mis tema metafüüsilisele teesile vastu räägivad.

Ka võib idealistile paista olulisem osutada sellele, et antud andmed on juba *vaimus*, kui uurida, kas need andmed on mõtlemise loodud. Kui niihästi tõlgendatavad andmed kui ka tõlgendus kuuluvad vaimule, siis võib tunnetatavat objekti tema mõlemas aspektis esitada vaimust sõltuvana; ja teadmise analüüsist ei saaks tuletada ühtki argumenti sõltumatu reaalsuse kasuks. Seega ei pruugi idealist tunnustada ega isegi mitte otseselt märgata, et on olemas kogemuses antud andmeid, mida — pelgalt sellistena ja mitte objektiivse reaalsusena või mittereaaalsusena — mõtlemise aktiivsus luua ega muuta ei saaks.

Samuti on idealistile iseloomulik osutada asjaolule, et puhta antuse moment on fiktsioon ja selle andmed “mittereaalne abstraktsioon”. Ei ole olemas mingit taju ilma konstruktsioonita, kinnitab ta; seega peab eristus subjekti ja objekti vahel, aktiivsuse ja antu vahel olema mõtte *sees*, mitte mõtte ja millegi mõttest sõltumatu vahel. See kaalutlus on meie arvates olulisem [---]. Ent siit ei tulene meelteandmete antuse eitamist. See tõendab üksnes, et vaimuseisund, mis oleks puhtretseptiivne ja antuga kokkulangev, on fiktsioon — tähelepanek, mis äratav vastuväiteid üksnes müstikutes ja teistes puhta intuitsiooni eestvõitlejates. Pole isegi tarvis peatuda, uurimaks lähemalt, kas venitades mõistet “mõte” sedavõrd, et see kataks kogu tunnetusliku kogemuse, pandaks alus väärate järelduste ahelale. Vähemalt pole ilmne, et üheski idealismile omases teesis oleks tarvis antut eitada. Tõepoolest, selle elemendi kitsendusteta eitamine tavalises tunnetuses on piisav, et teooria kaotaks igasuguse usutavuse.

Me võime seega rahuliku südamega lugeda üldtunnustatuks seisukohta, et kogemuses eksisteerib kaks elementi, mingi antu ja sellele rakenduv tõlgendus või konstruktsioon. Aga just seesama asjaolu, et selle tunnustamine on nii üldine ja pikaajaline, tingib tarviduse seda eristust hoolikalt vaadelda. Sellele on omistatud erinevat tähenduslikkust, nii ajaloos kui tänapäeval. Veelgi enam, selle ümber koonduvad mitmed metafüüsilised küsimused: Millises suhtes on omavahel antu ja reaalne? Kuidas vaim konstrueerib või tõlgendab: kas ta ületab kogemuse piire? Kui jah, siis kuidas on seda võimalik teada? Kui ei, siis mil kombel saab

ta olla tingimuseks igasugusele kogemusele? Seistes vastamisi säärase probleemide sasipuntraga, arvan ma, et kõige parem on alustuseks asjaolusid täpsustada. Kui me suudame arutletava asja identifitseerida, siis teatud määral selgust lisab juba seegi, kui me tema kohta tõtt räägime, kui suudame.

Igasuguses kogemuses on olemas element, millest me teame, et me ei loo seda mõtlemise abil ega suuda seda tildiselt ka kõrvale tõrjuda või muuta. Esimeses lähenduses võime seda elementi nimetada “meeleliseks” [*the sensuous*].

Praegusel hetkel on mul käes sullepea. Kui ma oma praeguse kogemuse eset niimoodi kirjeldan, siis kasutan ma mõisteid, mille tähendust olen õppinud. Vastavalt eraldan ma selle eseme oma praeguse teadvuse kogusisust ja seostan ta praegu mitte kohal olevaga viisil, mida olen õppinud ja mis peegeldab omandatud tegutsemislaade. Võib juhtuda, et mulle meenub minu esimene seda sorti esemega seotud kogemus. Kui nii, siis peaksin leidma, et tookord ei tähendanud seda laadi esitus mulle “sullepead”. Ma toon käesolevasse hetke midagi, mida ma tookord ei toonud: suhte teiste tegelike ja võimalike kogemustega ning eseme klassifitseerimise asjade hulka, mida ma tookord samasse rühma ei paigutanud. Praegune klassifikatsioon on olemas õpitud suhetest selle kogemuse ja teiste võimalike kogemuste ning tegevuste vahel, mida selle objekti kuju, suurus jne tookord minu jaoks ei märkinud. Uus-Guinea metslane, kellel puuduvad mõningad mulle omased huvid ja harjumused, ei klassifitseeriks seda objekti minuga ühtmoodi. Kindlasti on selle asja vaid meeleväliteetide kogumina antud iseloomus midagi, mis on mulle võtmeks tema klassifitseerimisel või talle sellise tähenduse omistamisel; aga see, et just niimelt selline kvaliteetide kompleks tuleks siduda objekti “sullepea”-iseloomuga, on midagi omandatud. Siiski ei oleks see, millele ma selles kogemuses osutan kui “antule”, laias laastus kvalitatiivselt erinev sellest, mis ta oleks siis, kui ma oleksin laps või asjatundmatu metslane.

Või kujutlegem, et mu praegune huvi teiseneb veidi. Ma võiksin siis oma käes olevat eset kirjeldada kui “silindrit” või “eboniiti” või “kehva ostu”. Igaühel neist juhtudest on asi minu vaimus isemoodi suhestatud ja minu võimalik käitumisviis eseme suhtes ning minu tulevane kogemus sellest, millele sõnavalikuga

vihjatakse, on isesugune. Miski “antuks” nimetatu jääb muutumatuks, ent tema kui märgi iseloomule, tema klassifitseerimisele ja suhetele teiste asjade ning tegevustega lähenetaks erinevalt.

Ükskõik mis mõistetes ma oma kogemuse eset ka kirjeldan, ei anna ma seda edasi kui *üksnes* antut, vaid lisan talle tähenduse, millel on tegemist suhetega ja iseäranis suhtega teistesse kogemustesse, mida ma pean võimalikuks, kuid mis pole tegelikud. Selle lisamise viis peegeldab mu harjumuspäraseid huvisid ja tegutsemisviise, minu vaimu loomust. Väikelaps võib näha seda üsna samamoodi kui mina, kuid ikkagi ei tähenda see talle ühtki eespool kirjeldatud asja, vaid üksnes “mänguasja” või “närimisahvatlust”. Ent igale vaimule on see midagi enam kui üksnes antu, juhul kui eset üldse märgatakse. Selle laia mõiste “täendus” toob kogemusse vaim (kui kõne all pole just aistingu vahetu väärtus või eripära), nagu tõendab asjaolu, et selles suhtes on kogemus muudatav vastavalt minu huvidele ja soovidele.

See tähendus või tõlgendus või konstruktsioon, mis omistatakse antule, on tähendusrikas kahes erinevas, kuid siiski omavahel seotud suunas. Üks on suhe sellega, mida esitatakse vahetult edasiseks tegelikuks ja võimalikuks kogemiseks; teine on suhe minu huvi ja tegevusega. Suhe muu kogemusega on midagi sellist, mille toob olevikku valikuline mälu. Praegusele antule rakendatuna ei ole ta aga tähendusrikas mitte minevikule, vaid tegelikule või võimalikule tulevikule, milleks praegune hetk katkematult üle läheb. Seega suhestatakse praegu antu tulevikus antava või võib-olla antavaga ja see suhestamine on antu tõlgendamine, mida kogemuse ajaline kulg võib kinnitada või ümber lükata. Teine suhe — antu ja praeguse huvi või hoiaku vahel — vihjab vastastikusele mõjule tulevaste võimalike kogemuste ajalise protsessi ning minu enda eesmärkide ja käitumise vahel. Kuna ma mitte ainult ei mõtle, vaid ka kehaliselt tegutsen, sisenen ma tuleviku ajalisel protsessi kui tegur, mis osaliselt määrab, mida see esitab. Seega ennustab mu tõlgendus minu enda füüsilist käitumist, nagu seda prognoosib mu praegune huvitatud hoiak, ja edasist kogemust, mida see käitumine mõjutab. Kõigil neil viisidel, kuidas mu tõlgendust võiks nimetada ennustuslikuks mitte tegeliku, vaid üksnes *võimaliku* tulevikukogemuse suhtes, on see tõlgendus väga tõenäoliselt seotud käitumisviisidega, mille ma oma suva

järgi võin omaks võtta, ja tulevikukogemusega, mida ma sel juhul *peaksin* ootama.

Eseme tähistamine sõnaga “sulepea” peegeldab minu kavatsust kirjutada, sõnaga “silinder” minu soovi seletada geomeetria- või mehaanikaprobleemi, sõnadega “vilets ost” minu otsustavust olla edaspidi oma kulutustes ettevaatlikum. Need lahknevad kavatsused eelnevad teatud tuleviku kontingentsustele, mis lisanduvad igal eri juhul osalt mu enda tegevuse tulemusena.

Eristust selle tõlgendusliku elemendi ja antu vahel rõhutab asjaolu, et viimane on see, mis jääb muutumatuks, sõltumata meie huvidest või mõtlemisest või arusaamadest. Ma võin tajuda seda eset sulepea või eboniidi või silindrina, kuid ma ei saa mõtlemise abil kindlaks teha, et see on paber või pehme või kuubikujuline.

Ehkki me saame niisiis antu eraldada nende kriteeriumide abil, milleks on tema muutumatus ja tema kui meelelise taju või kvaliteedi iseloom, ei saa me kirjeldada ühtki konkreetset antut *kui sellist*, sest mis tahes moel teda kirjeldades paigutame ta ühe või teise kategooria alla, valime temast midagi välja, rõhutame tema aspekte ning seostame teda mingil konkreetsel, välditaval viisil. Kui oleksidki olemas puhta *esthesis*'e seisundid, vahest võimsas emotsioonis või suure kunsti korral, mida mõte ei täpsustaks, siis neidki saaks edasi anda — ja võib-olla isegi mälus salvestada — üksnes pärast seda, kui nad on mõtte abil esitatud artikuleerituna. Nii et mingis mõttes on antu alati öeldamatu. See on see, mis jääb puutumatuks ja muutumatuks, ehkki mõte teda tõlgitseb. Ometi ei eitaks peale mõne filosoofi keegi hetkekski seda, et teadvuses on vahetult kohal miski, mida mingi mõtteaktiivsus ei suuda luua ega muuta.

Kui me oleme nüüd kogemuses kindlaks teinud asjaolu, mille üle me tahame arutleda kui antud elemendi üle selles kogemuses, siis on aeg seda mõistet selgitada ja kaitsta teda mitmesuguste väärtõlgenduste eest.

Esialgne raskus võib tuleneda sõna “antud” mitmetähenduslikkusest. Enamasti on seda mõistet filosoofias kasutatud viisil, mis on siin kavatsutule vähemalt lähedane. Ent kohati on seda kasutatud hoopis teistsuguses tähenduses, tähistavana kõiki andmeid, mille filosoofia oma uuringu lähtepunktis leiab või eeldab kindla

olevat. Ja need, kes kasutavad mõistet selles teises tähenduses, algatavad mõnikord metodoloogilise poleemika arusaama vastu, mille järgi “vahetud” ehk “meelteandmed” on epistemoloogilistes seletustes lubatavad kategooriad.

[---] Filosoofiliste mõtiskluste lähtekoha moodustab mõtete maailma tüse kogemus, mitte vahetu õhuke antus. Me ei näe mitte värvilaike, vaid puid ja maju; me ei kuule mitte kirjeldamatuid helisid, vaid inimhäält ja viiuleid. Kõige kindlamini teame ja tunneme objekte endid ja nende kohta käivaid fakte, mida saaks väljendada propositsioonidena. Sellised algandmed ehk objektid ja faktid püstitavad filosoofias probleemi ja on teatud määral ka selle lahendamise kriteeriumiks, kuivõrd õigusega heidetakse ebakorrekse või ebaadekvaatsena kõrvale iga filosoofiline teooria, mis ei vasta kogemusele selles laias tähenduses või ei seleta seda.

Ent säärase eelanalüütiliste andmete⁶ tunnistamine ülimalt epistemoloogiliseks kategooriaks, kui seda tõsiselt võtta, teeks lõpu igasugusele teadmise loomuse uurimisele, mis ka midagi väärt oleks — või mis tahes muule intellektuaalsele ettevõtmisele. Pinnal olevat võib võtta ülimana vaid niikaua, kui ei ole tarvis ühtki probleemi lahendada või kui lahenduseks niikuinii mingit lootust pole. Ilma analüüsita ei ole arusaamises edasiminekut.

Antu, nagu teda siin nähakse, on kindlasti abstraktsioon. Kui pole olemas sellist asja nagu puhas *esthesis* (ja ma ühineksin kriitikuga, kes selle olemasolus kahtleb), siis ei esine antu isoleerituna üheski kogemuses ega teadvusseisundis. Mis tahes kantiaanlik “mitmekesisus” psüühiliste andmetena või kogemushetkena on arvatavasti fiktsioon, ja on metodoloogiliselt väär oletada selle olemasolu. Antu on kogemuse *sees*, mitte ei eelne sellele. Ent abstraktsiooni taunimine on mõtte enda taunimine. Mõte ei suuda kunagi haarata midagi muud kui abstraktsiooni, mis omapäi ei saaks eksisteerida. Kõik märkimisväärt on abstraktsioon, välja arvatud konkreetne universaal; ja konkreetne universaal on müüt. Mõte võib teha kaht asja: ta võib analüüsi teel lahutada entiteete, mis oma ajalises või ruumilises eksistentsis ei ole lahutatud, ja ta

⁶Ma laenan selle kasuliku väljendi professor [Jacob] Loewenbergilt; vt tema artiklit “Preanalytic and Postanalytic Data”, *The Journal of Philosophy*, vol. 24 (1927), lk 5jj.

võib sünteesi teel ühendada entiteete, mis eksisteerivad üksteisest lahus. Ainult müstikul või inimesel, kelle arvates ilma ajudeta saab paremini hakkama, on alust eitada analüüsi ja abstraktsiooni. Ainus oluline küsimus on, kas seda abstraheeritud elementi, “antut”, on tõepoolest võimalik leida kogemusest. Selles asjas saan ma muidugi apelleerida vaid lugejale. Ma loodan, et ta on juba saanud esialgse ettekujutuse, mida selle sõnaga öelda kavatsetakse, ja jätkab selle põhjal.

Ent isegi esialgset ettekujutust eeldades on keeles mitmemõttelisusi, mida tuleb vältida. Siiani olen ma rääkinud “antust” ja “meelteandmetest” kui enam-vähem sünonüümidest, kuid viimasel väljendil on konnotatsioon, mis on mõnevõrra kohatud. Esmajärjekorras võib “meelteandmeid” kui psühholoogilist kategooriat eristada muust mentaalsest sisust nende seotuse järgi protsessidega aferentsetes närvides. Eristusele, mis tugineb seostamisele närviotsustega, saab esitada kaks epistemoloogilist vastuväidet. Esiteks peab asi või mentaalne seisund olema selgelt tuvastatav, enne kui saab rääkida tema korrelatsioonist millegagi. Kui ta aga on selliselt tuvastatav, siis ei ole korrelatsioon olemuslik ja on õigupoolest refleksiooni- ja analüüsimeetodil toimuvates epistemoloogilistes arutlustes ülearune. Teiseks on olemas üldisem vastuväide, et teadmisteooria on liiga fundamentaalne valdkond, et ta saaks tugineda eriteadustes tehtud eristustele. Kategooria ja teadmise üldise loomuse alusprobleemid eelnevad eriteadustele ega saa oleneda nende tulemustest. Iseäranis oluline on see psühholoogia puhul, mille õige meetod on praegusel hetkel tõsiseks probleemiks. Viis, kuidas ma saan teadmisi omaenese keha kohta, meeldivuse ja emotsionaalsuse subjektiivsus või objektiivsus, korrelatsioon ühelt poolt vaimuseisundite vahel, mida ma otseselt saan jälgida vaid iseenda juures (kui see nii on), ja teiselt poolt närviotsustega vahel, mida ma saan jälgida vaid teise organismi juures — need on ise probleemid, millel on vähemalt epistemoloogiline aspekt.

Samuti võivad need eesmärgid, mida psühholoog vaimuseisundite analüüsi puhul silmas peab, olla epistemoloogias kohatud. “Meelteandmed” võivad vihjata konkreetsetele meeleorganitele (nagu maitse ja lõhna eristamisel) ja seega märkida vahetegemist seal, kus otsene vaatlus ei võimalda seda teha. Samuti võivad

olla antud ka muud kvaliteetidid peale rangelt meeleliste; asja meeldivus või kohutavus võib olla sama ülesaamatu kui tema heledus või valjus — igal juhul ei tohiks selles küsimuses eelarvamusest lähtuda. Seega ei tohiks meie programmis olla kohta “meelteandmetel”, mida määratletakse kui korrelatsiooni närviprotsessidega. Meie peame silmas möödapääsmatut elementi tajus, meeletpettes ja unenäos (ilma eelneva eristusega).

Kui aga saadakse aru, et psühholoogiliste kategooriate metodoloogilised konnotatsioonid ei puutu asjasse, siis ei tekita mingit segadust, kui ma ka edaspidi kasutan “antu” kohta sõnu “meeleline” või “tunne”: kogemuse elementi, mida ma silmas pean, on raske tähistada mõistega, mida ei oleks eelnevalt mõnes pisut erinevas tähenduses kasutatud. Näib olevat parem kasutada tuttavat keelt, olgugi siin teatud mitmetähenduslikkuse risk, kui leiutada mingi tehniline žargoon, mis oleks pealegi niisama mitmetähenduslik, enne kui kasutuses ilmneksid ta täpsed konnotatsioonid.

Eksisteerib ka üks teist laadi mitmemõttelisus, mida peame vältima. Ilmselt tuleb teha vahet antul ja *objekttil*, mis on antud. Antu on millegi reaalse esitus, vähemalt normaalsel juhul; see, *mis* on antud (osaliselt antud), on reaalne objekt. Aga selle objekti missus [*whatness*] hõlmab tema kategoriaalset tõlgendust; reaalne objekt, nii nagu me teda teame ja tunneme, on tema kogemisele tuginev konstruktsioon ja sisaldab mõndagi, mis ei ole sel hetkel esituses antud.

On tarvis teha veel üks märkus seoses tänapäevaste teooriatega, mis käsitlevad vahetult kogetu sisu teistsugusel viisil.⁷

Kui meenutada, et isegi meid huvitava piiritlemine, meie objekti esituse eraldamine sellega kaasnevast muust teadvuslikust, on vähemalt osalt seda laadi väljalõikamine või abstraherimine, mida teeb vaim, siis võiks see meid viia möödunudeni, et ranges mõttes on ainus antu bergsonlik reaalne kestus või teadvuse vool. Ma arvan, et see peab enam-vähem paika. Absoluutne antu on näiv olevik, mis hajub minevikku ja kasvab tulevikku, ilma ehtsate pii-

⁷Siinkohal ei ole võimalik nende teooriate üle pikemalt arutleda; selgitame vaid siin kasutatavat terminoloogiat ja protseduure, mis vastandub neile teooriatele. Kuigi teeme ka mõningat kriitikat, anname endale aru, et sinne arutlus pole piisav selle põhjendamiseks.

rideta. Selle lõhkumine asjade esituseks annab juba märku huvitatud vaimu aktiivsusest. Teiselt poolt peaksime hoiduma võtmast antut kui ühtlaselt sujuvat kulgu; see oleks puhas väljamõeldis. Kogemus, kui ta tuleb, kätkeb just nimelt neid eralduskohti, mis tähelepanu poolt eksplitseerituna hakkavad märkima sündmuste “kogemuste” ja asjade piire. See viis, kuidas nägemisväli või kestus lõhutakse osadeks, peegeldab meie huvitatud hoiakuid, kuid tähelepanu ei suuda leida eralduskohti väljas, mis on täiesti ühe-taoline.

Katkestused ja erinevused, mis moodustavad sündmuste piirid, on nii antud kui ka tõlgenduse poolt moodustatud. Et vaip on põrandal ja müristamine järgneb välgule, on samavõrra antud kui vaiba värvus või müristamise valjus. Aga see, et ma leian vaiba ja põranda eralduskohal olevat tähenduse, mida vaiba kortsudel ei ole, peegeldab minu varasemaid kogemusi vaipade tõstmisel ja põrandale asetamisel. Vaiba kognitiivselt tähendusrikas põrandalolemine nõuab nii nägemisväljas antud murdekohta kui ka selle tõlgendamist piirina manipuleeritava objekti ja toeka aluse vahel.

Isegi selles tähenduses, milles antu on alati tervik, ei ole meie teadmise analüüsi seisukohast oluline sel tervikklikkusel peatuda. Meie huvi on pigem antuse *element* selles, mida me argistel põhjustel märgime ära kui “kogemust” või “objekti”. Antuse element objekti üksikkogemisel on see, mida me peame silmas “esitusega”. Selline esitus on ilmselt sündmus ja ajalooliselt ainuline. Ent teadmise analüüsil on enamikul puhkudel üks konkreetne esitus pooledollarilisest, mida ei hoita vaateväljas just päris põiki, sama hea kui tema iga teinegi esitus. Kui ma niisiis räägin selle või tolle “esitusest” [*the presentation*], siis eeldan ma, et lugeja suudab tuua omapoolse näite. Ma ei pea silmas sündmuse enda samastamist korratava sisuga.

Mis tahes esituses on sisu kas spetsiifiline kvaal (nagu punasuse või valjuse vahetu kogemine) või midagi sellist, mis on analüüsitav kvaalide kompleksina. Sündmusena on esitus muidugi ainuline, ent teda moodustavad kvaalid seda ei ole. Nad on kogemusest kogemusse äratuntavad. Selliseid spetsiifilisi kvaale ja nende korratavaid komplekse nimetatakse tänapäeval mõnikord “olemus-teks” [*essences*]. Niisuguses tähenduses seda mõistet siinkohal

välditakse; seda sunnib tegema kalduvus sääraseid kvaale univerversaalmõistetega segamini ajada.

See, et “kriitiline realism” loogilised universaalid ja antud kvaalid segi ajab, nimetades mõlemaid “olemusteks”, lisab neile ühtaegu veenvust ja on nende saatuslik viga. Nagu ma hiljem näitan, on see, mida mis tahes mõiste tähistab — või adjektiiv nagu “punane” või “ümmargune” —, midagi kompleksemat kui tuvastatav aistingukvaal. Iseäranis peab objekti mõistel olema ajaline ulatus, mis ületab näiva oleviku piirid; see on mõistete kognitiivseks tähenduslikkuseks olemuslikult tähtis. Aistingukvaalidel kui millelgi antul pole loomu poolest sellist ajalist ulatust. Veelgi enam, sellistel kvaalidel, mis on küll kogemuses korratavad ja sisemiselt äratuntavad, ei ole nimesid. Nad erinevad fundamentaalselt loogika “universaalidest” ja nendega seotud traditsioonilistest probleemidest. Selle punkti täpsustamine peab järke ootama.

Mõistete *sensa* ja meelteandmete [*sense data*] ühesugune kasutamine võib samuti kahjuks tulla. Iseäranis on hr Broad* kasutanud neid mõisteid viisil, mis annab sellele, mida nad tähistavad, kahtlase metafüüsilise staatuse. Ta ütleb näiteks:⁸ “Me leppisime kokku, et kui nad (*sensa*) on üldse vaimuseisundid, peavad nad olema presentatsioonid. Kuid me ei leidnud ühtki põhjendust selle *kasuks*, et nad on vaimuseisundid, ja paljud neist põhjendustest, mis viisid meid seisukohale, et aistingud on analüüsivad tehtavaks ja *sensum*’iks, räägivad sellele *vastu*. [---]

*Charlie Dunbar Broad (1887–1971), inglise filosoof. Oma raamatus *Scientific Thought* (1923) selgitab ta mõistet *sensum* (mitmuses *sensa*) järgmiselt: “iga kord, kui penn paistab mulle elliptilisena, toimub tegelikult see, et ma olen teadlik objektist, mis on tõepoolest [*in fact*] elliptiline. See objekt on mingil erilisel sisimal [*intimate*] moel seotud ümmarguse füüsilise penniga ja sel põhjusel nimetatakse seda penni näivuseks [*appearance*]. See on tõesti [*really*] elliptiline ja sel põhjusel öeldakse, et penn paistab elliptilisena. Me võime seda aistitava näivuse teooriat üldistada järgmiselt: iga kord, kui ma tõetruult otsustan, et x -l paistab minu arvates olevat aistitav omadus q , toimub see, et ma olen vahetult teadlik teatud objektist y , millel (a) tõesti on omadus q ja mis (b) on mingis iseäralikus sisimas, veel selgitamist vajavas seoses x -ga. [---] Selliseid objekte nagu y nimetan ma edaspidi *sensum*’iteks.” *Toim.*

⁸*Scientific Thought*, lk 265.

Me ei leidnud ühtki olulist põhjendust, miks värvilaike või müra ei võiks ka tajumata kujul olemas olla.” Ja teisel:⁹ “Meelteandmetel, millega ma olen tuttav, võib väga hästi olla osasid, millega ma ei ole tuttav. Seega kui ma ütlen, et antud meelteandmetel ei ole osasid peale nende, mida ma olen märganud ja maininud, võin ma vabalt ka eksida. Samuti võivad olemas olla erinevused kvaliteedis, mida ma ei suuda kindlaks teha. Kui ma ütlen, et meelteandmed, millega ma tuttav olen, on üleni ühtmoodi punast värvi, siis võib see väide väär olla.”

Tõepoolest on ilmne, et ma võin esitada antu kohta ekslikult teate, sest ma ei saa üldse mingit sõnumit edastada ilma keele abita, mis toob sisse mõisted, mis *ei ole* antud. *Sensum*’i teooria nagu ka olemuste teooria ei suuda tungida piisavalt sügavale, et teha vahet tõeliselt antul ja tõlgenduse poolt lisatul. Tõlgendamine pole *sensumi* nimetamisel *ellipsikujuliseks* sugugi vähem kaasatud kui *penni* nimetamisel *ümmarguseks*. See tähendab näiteks väita midagi liigutuse kohta, mida tuleb näpuga teha, et järgemööda varjata eri osasid vaatevälja äärelt. Samuti on muidugi tõsi, et kui ma teatan antust kui “punasest”, siis võin ma edasi anda ekslikku muljet, sest olen värvustähenduste suhtes hooletu, ja teine vaateleja, kes kogeks kvalitatiivselt sedasama, võiks teatada “oranžist” või “lillast”. Samamoodi võin ma teatada “ümmargusest”, kui kunstnik teataks “elliptilisest”, sest ma ei ole harjunud asju tasandile projitseerima. Kõik need raskused, millega puutub kokku psühholoog introspektsiooniteadetega tegeldes, võivad olla vea allikaks mis tahes antust teatamisel. Kogemuse täieliku ja täpse kirjelduseni jõudmine võib nõuda hoolsat eneseküsitlust ja järelepärimist teiselt. Ent hr Broad näib siinkohal kinnitavat, et võimaliku vea alus on sootuks teistsugune. Ta näikse silmas pidavat, et ühe ja selle sama *sensum*’i korral võin ma seda näha ühel hetkel punasena ja pisut hiljem laigulisena või keskelt tumedamana jne.

Kui ma vaatan pingsalt kaarti ja näen seda esialgu ühetaolisena ja seejärel laigulisena, siis küllap ma teatan, ja õigustatult, et pinna värvusel on kvaliteet, mida ma esmapilgul ei märganud. Ent selle väite sisuks on *reaalse* kaardi *realne* värv ja väide ise ei ole mitte teade aistingu sisu, vaid *tõlgenduse* kohta, mille ma

⁹*Proceedings of the Aristotelian Society*, supp. vol. II, lk 218.

teen järjestikuste aistingute põhjal. See toob sisse eristuse subjektiivse ja objektiivse vahel, mis ei puutu asjasse *antuse* kui sellise korral. Kindlasti on olemas selline asi nagu penni kuju või kaardi värvus, mis võivad eksisteerida ilma, et neid märgataks, kui ma neid vaatan — või kui ma neid ei vaata. See on nii sellepärast, et penni kujul on sama *laadi* kestev reaalsus nagu pennil endal ja täiesti teist laadi reaalsus võrreldes penni katkendliku esitusega minu teadvuses. Kuid mina uskusin, et *sensum*'i teooria algne idee oli anda nimi — kui ka mitte asukoht — sellele, mida ma *näen*, vastandatuna sellele, *mida* ma näen, penni näivale elliptilisusele vastandatuna selle reaalsele ringikujulisusele. Kui nii, siis peaks aistitava olemuseks olema olla aistitud; *sensum*, mis pole ei reaalse penni reaalne kuju ega selle paistmine vaimus, pole ei liha, kala ega hea viis tähelepanu kõrvalejuhtimiseks. *Sensum*, mida ei tajuta, või meelteandmed, mis jäävad muutumatuks ka siis, kui teadvus nendest muutub, on vaid uut liiki *Ding an sich*, mida ei tee paremaks ka ebasobiv nimetus, mis peaks nagu viitama tema fenomenoloogilisele iseloomule.

Antu võib eksisteerida väljaspool vaimu — sellesse küsimusse ei tuleks suhtuda eelarvamuslikult. Ent selleks, et sellist eksistentsi tähenduslikult väita, on oluline, et oleksid vastused küsimustele: Mida see tähendaks, kui antul oleks säärane sõltumatu eksistents? Mille poolest oleks kogemus teistsugune, kui tal ei oleks säärast sõltumatut reaalsust? Mittetajutava *sensumi* korral on raske näha, millised võiksid olla nende küsimuste vastused.¹⁰

¹⁰Ma pole kunagi päris kindel, kas ma selles küsimuses hr Broadist mitte valesti aru ei saa. (Võiksin sedasama öelda hr Russelli “perspektiivide” kohta.) Võib-olla peab ta silmas üksnes seda, et kui ka ükski silm ei asu penni suhtes teatud nurga all, on ikkagi tõsi, et kui seal oleks normaalne vaatleja, siis ta vaatleks seda elliptilist paistvust, ja et paistvus on seal olenemata sellest, kas seal on vaatleja. Sellele saan ma anda reaalse tähenduse — väite viimane osa peab silmas esimest osa —, et paistvuse kohalolu, kui teda *ei* vaadelda, tähendab, et *kui* seal *oleks* mõni vaatleja, siis ta vaatleks seda. Või see tähendab, et seal on penni teised mõjud, nagu kaameraplaadile registreeritud pilt, ja et neid saab verifitseerida samade meetoditega nagu füüsilisi objekte, mida ei vaadelda. Aga kui hr Broad kavatseb juhtida meie tähelepanu asjaolule, et väite “Kui vaatleja oleks seal, siis ta vaatleks seda ja seda” tõesust ei saa kontrollida, kui vaatlejat

Peamine vastuväide *sensum*'i teooriale on see, et ta lahkub kohe kogemuse analüüsi juurest, et söösta metafüüsikasse. Ta seletab vahetut ja kaheldamatut millegi põhimõtteliselt verifitseerimatu ja kahtlase abil.

On oluline, et see, mida siin “antu” all silmas peetakse, peab olema *antud*. Me ei tarvitse öelda, et see, mis on antud, on “mentaalne seisund”, ega isegi seda, et ta on “vaimus” mingis eksplitsiitsemas tähenduses, kui selline antus ise implitseerib. Samuti ei tohiks eeldada, et see, mis on vaimus, on *eranditult* mentaalne. Tõlgenduse või konstruktsiooni loomus, mille abil me õpime objekte tundma, viitab sellele, et antu peab olema ühel või teisel viisil ka reaalsuse osa. Kõik sellised küsimused on lihtsalt *pärastised küsimused*. Kui ka peaks eksisteerima metafüüsilisi probleeme, mis puudutavad reaalsuse liiki, mis peaks olema sellel, mis on “vaimus”, ei ole tarvis neid eelnevalt lahendada enamal määral sellest, mida saab verifitseerida avastusena, et kogemussisu teatud punktid või aspektid rahuldavad antu kriteeriume. Milleks on esiteks, tema eripärane meeleline või tundmis-iseloom, ja teiseks see, et mõtlemise viis ei saa seda luua ega muuta — et ta jääb muutumatuks mentaalse hoiaku või huvi mis tahes muutumise korral.

pole seal; ja et aistimata aistitava olemasoluga peetakse seega silmas, et see on tõene ka verifitseerimata; siis olen ma sunnitud ütleva, et see hüpotees on vaid sõnaline mõttetud. Hüpotees, mis oma loomu poolest ei allu ühelegi mõeldavale kontrollile, on hüpotees mitte millegi kohta. See, mida *tavaliselt* silmas peetakse, öeldes “Kui vaatleja oleks seal, siis ta vaatleks seda ja seda”, on verifitseeritav sellega, et — teisi tingimusi suvaliselt muutes — kui vaatleja *on* seal, siis ta *näeb* seda. Nagu ma hiljem näitan, seisneb omaduste ja olemasolu omistamine objektidele tunnetuse seisukohast just nimelt selliste hüpoteetiliste propositsioonide tõesuses. Ja neid loetakse tõeseks, *kui* hüpotees ei vasta faktile. Kuid see, mida me selliste propositsioonide tõesuse all *silmas peame*, on just seda laadi asi nagu eespool öeldud: hüpoteetiline “Kui oleks *X*, siis oleks *Y*” tähendab “Muutugu tingimused, sealhulgas *X*, kuidas tahes, kui *X* on, siis *Y* on.” Kui parajasti mitte aistitava *sensumi* või paistvuse eksistents tähendab tema vaadeldavust, kui selleks soovi on, siis tähendab see tema eksisteerimist, *mil iganes* teda vaadeldakse. Ma ei suuda näha, mida muud mõistlikku võiks säärane eksistents tähendada. Siinkohal ma muidugi üksnes kaitsen Peirce'i ja Jamesi “pragmaatilise järeleproovimise” vältimatust tähenduse puhul.

Otsustav on teine neist kriteeriumidest; esimene üksinda ei ole piisav [---].

Eeldatavalt ei avastata seda antuse elementi mitte kunagi isoleerituna. Kui aistingusisu on esmalt antud ja hetk hiljem tõlgendatud, ei ole me sellest mõtte poolt täpsustamata esmaseisundist teadlikud, vaadelgu me pealegi antud sisu tõlgenduse *muutumist* ja *laienemist* psühholoogilise ajalise protsessina. Mõtte poolt täiesti täpsustamata kaemuse seisund on metafüüsilise kujutlusvõime loodud väljamõeldis, mis rahuldab vaid neid, kes tahavad teadmise analüüsimise — nii nagu me leiame selle teadmise olevat — asendada kahtlase hüpoteesiga. Me mööname, et antu on väljarebitud element või abstraktsioon; ainus, mida siin väidetakse, on see, et ta ei ole mitte “ebareaalne” abstraktsioon, vaid kogemuse tuvastatav koostisosa.

CLARENCE IRVING LEWIS (1883–1964) oli USA filosoof, lõpetas Harvardi ülikooli (PhD 1910), töötas 1911–1920 Los Angelesi California ülikoolis ning oli seejärel 1920–1953 Harvardi ülikooli filosoofia-professor. Lewise tähtsus filosoofina seisneb sümbolloogika ja pragmaatilise epistemoloogia ühendamises. 1929. a ilmunud raamatut *Mind and the World-Order*, kust pärineb ka käesolev tekst, peetakse tema pea-teoseks.

MAAILMA KOGEMINE

John McDowell

Tõlkinud Bruno Mölder

1. Alustuseks kavatsen ma rääkida sellest raamistusest, kuhu ma soovin asetada käsituse maailma hõlmavast [*taking in*] kogemusest.

Epistemoloogilisest vaatepunktist on selline idee ilmselgelt lummav ning see on oluline ka mulle. Kuid minu eesmärgiks ei ole mitte kinnitada, et empiiriline teadmine on võimalik, vaid pigem näidata, et meile ei valmistu raskusi meie vaimutegevuse võime üldse reaalsuse kohta käia, olgu tegu siis teadmise või mitte. Minu arvates saab uusaegse filosoofia üht põhitegevust vaadelda kui püüet saada aru soovist pärida: “Kuidas on empiiriline sisu võimalik?” See väljendaks ärevust selle pärast, kuidas saab meie intellektuaalne tegevus seada meid vastavusse¹ reaalsusega selles osas, kas me mõtleme õigesti või mitte — see on kindlasti tarvilik selleks, et üldse saaks olla tegu mõtlemisega. Küsimust, kas mingi osa meie mõtlemisest annab meile teadmisi, ei saaks isegi tekkida, kui poleks täidetud see eelnev tingimus, et meie mõtlemisel üldse on empiiriline sisu. Ma kasutan sõna “transsendentaalne” viisil,

---

Experiencing the World. — Marcus Willaschek (ed.). *John McDowell: Reason and Nature. Lecture and Colloquium in Münster 1999.* Münster: LIT, 2000, pp. 3–18. Avaldame autori loal. *Toim.*

See loeng on sissejuhatuseks kogemusekäsitusele, mida soovitab minu *Mind and World* (McDowell 1994). Olen samuti toetunud oma 1997. a Woodbridge'i loengutes esitatud mõtetele (McDowell 1998). *Autor.*

¹McDowell kasutab siin ja hiljemgi mõistet *answerability*, mis tähendab korraga nii millelegi vastamist kui millegi ees vastutav olemist või vastust andvat. *Tlk.*

mis on loodetavasti piisavalt lähedane Kanti kasutusviisile, ise-loomustamaks seda laadi pärimist mõtte objektiivsele maailmale suunatuse võimalikkuse enese kohta. Ning seesuguse transtsendentaalse ärevuse kontekstis tegelen ma peamiselt küsimusega, kuidas peaksime mõistma kogemust.

Minu väidet toetab asjaolu, et inimesed, kes kannatavad kirjeldatud ärevuse all, ei teadvusta endale tavaliselt kuigi selgelt, mis neid häirib. Selle ebamäärasuse üheks vormiks võib olla mainitud probleemi käsitlemine pigem epistemoloogilise kui transtsendentaalsena. Hägune arusaam sellest, mis on tegelikult transtsendentaalne raskus, ei pruugi võtta selgemat kuju ähmasest kahtlusest, et mõtte haakumine reaalsusega on küsitavaks muutunud. Ning kergesti võib tunduda, et kujutluspilt mõtte haakumisest reaalsusega vastab teadmisele, erinevalt näiteks äraarvamisest või tõepärasest oletusest. See tekitab väärarusaama raskusest, millega tuntakse end pörkuvat, ehkki *ex hypothesi* ainult algstaadiumis. Väärarusaamast kantuna tundub, et teadmised vajavad kindlat vundamenti — just nagu saaks empiirilise mõtlemise sisukust lihtsalt eeldada ning oleks tarvis end selle usaldatavuses üksnes veenda. Niiviisi saab see, mis selgemal keskendumisel ilmneks transtsendentaalse ärevusena, olla üksnes selle esialgset kuju haarava mõistmatu ebamäärasuse kaudu aluseks nii-öelda pelgale murele skeptitsismi pärast, mis vormib suurt osa uusaegsest filosoofiast. Seega ma arvan, et transtsendentaalse ärevuse mõistmine saab heita valgust suuremale osale uusaegsest filosoofiast, kui esmapilgul võidakse oletada.

See ärevus oma keskendumisel, eksplitsiitselt transtsendentaalsel kujul on ehk selgemini pinnale ujunud selles, mida Richard Rorty nimetab oma *Filosoofia ja looduse peegli* kuuendas peatükis “ebapuhtaks keelefilosoofiaks” (Rorty 1979). Seal esitab ta muret keele haakumise pärast reaalsusega kui hilist lisandust murele, kuidas mõte reaalsusega haakub, mis Rorty meelest on olnud uusaegse filosoofia peamiseks moondejõuks. Rorty ise peab moondavat ärevust siiski pigem pärisepistemoloogiliseks kui niisuguseks epistemoloogiliseks, mis ainult varjab vääriti mõistetud, tegelikult transtsendentaalset raskust, ning just sellisele suhtumisele ma vastu seisangi.

Minu arust väljendab soov esitada transtsendentaalset küsimust “Kuidas on empiirilise sisu võimalik?” lumma, mida kiirgavad kaks mõtet, millest üheskoos võetuna järeldub, et empiirilise sisu on võimatu. Need mõtted seavad tingimuse empiirilise sisu võimalikkusele, kuid hoolitsevad selle eest, et seda ei saaks täita.

Kõnealuseks tingimuseks on, et empiirilise mõtlemine peab aluma sellele, mida W. V. Quine (rabavalt kantiaanliku fraasiga) nimetab “kogemuse kohtumõistjaks” (Quine 1961: 41). Mõte on selles, et intellektuaalse tegevuse korrektsus või ebakorrektsus asjade maailmas olemise valgus on mõttekas üksnes siis, kui me saame seda vähemalt osalt pidada vastavaks muljetele [*impressions*], mida maailm avaldab meile, meelelisuse valdajaile. Kuid kergesti võib paista, et seda äratuntud nõuet on võimatu täita. Arusaam maailma poolt meelelisuse valdajaile avaldatud muljest on ilmselgelt arusaam teatud liiki loomulikust² sündmusest. Sellisena võib ta paista, vältimaks naturalistlikku eksimust, väljajätuna erilise loogilisest ruumist — mida Wilfrid Sellars kutsus “aluste loogiliseks ruumiks”³ —, millesse meil tuleks astuda, kui me asetame midagi kohtumõistja ja kostja suhtesse. Sellars toob aluste loogilise ruumi kujundi sisse kontekstis, kus ta just hoiatabki naturalistliku eksimuse eest, millega tema meelest on tegu, kui eeldatakse, et pelk loomulik sündmus saab kujutada endast kohtumõistjat. Quine ise paistab just sellesse kitsikusse sattuvat, üritades pidada kogemust kohtumõistjaks, mõistes samas kogemust sensoorsete närvilõpmete erutusena.

Nõnda võib tunduda, et mõtte vastamine muljetele on empiirilise sisu võimalikkuse tingimus, mida sellegipoolest täita ei õnnestu, sest mulje mõiste ei mahu aluste loogilisse ruumi. Sellest

²McDowell kasutab siin väljendit “*natural*”, mis teatavasti on mitmemõtteline loodusliku ja loomuliku vahel. Niisamuti on “*nature*” mitmemõtteline looduse ja loomuse vahel. Eeldusel, et looduslik on ühtaegu loomulik, ei ole mõningane tähenduse kõikumine otsustava tähtsusega. Kus eesti keel võimaldab, olen seda mitmemõttelisust püüdnud säilitada sõna “*naturaalne*” kasutades. Iseäranis oluliseks muutub see mitmemõttelisus McDowell'i mõiste “*second nature*” puhul, mis pole üheselt tõlgitav kui “teine loomus” ega ka “teine loodus”. *Tlk.*

³Sellars 1956. Aluste loogilise ruumi kujundit vt lk 298–299. [Ingl. *k the logical space of reasons.*]

tehakse uskumatu järeldus, et empiirilist sisu lihtsalt ei saa olla. See ei ole too arvatavasti ületatav raskus empiirilise sisu eksisteerimise juures — mil küsimus “Kuidas on empiiriline sisu võimalik?” võib saada vastuse, mis algaks järgmiselt: “Hea küsimus; laske ma ütlen teile, kuidas”. “Kuidas on empiiriline sisu võimalik?”, lausutuna mõtteraamistusest, mida ma kirjeldan, väljendab kiusatust uskuda argumendi eeldusi, mille järelduseks on, et empiiriline sisu pole võimalik. Kui oletada, et empiiriline sisu on võimalik, peab eeldustega midagi viltu olema. Ning kui me oleme süüdlase kindlaks teinud ja nurka ajanud, vabaneme mõtteraamistusest, mis paistis leidvat sobiva väljenduse kuidas-on-võimalik-küsimuse näol. Tulemuseks ei ole mitte vastus küsimusele, vaid vabanemine näilisest vajadusest seda küsida.

Sellegipoolest on kerge oletada, et kuidas-on-võimalik-küsimus, isegi kui selle esitamise soovil on seda liiki taust, nagu ma kirjeldasin, väljendab pigem raskust kui võimatust. Selles väärmõistmises arvatakse, et taustaeeldused võivad paika jääda ning ikkagi saab endale võtta kohustuse empiirilise sisu surumiseks oma käsitusse, justkui sellele esineks vastuseis. Siin kohtame süvitsi seda olukorda, millest ma rääkisin, kus inimesed on vaadeldud ärevuse küüsis ning neil puudub selge ülevaade sellest, mis neid häirib. Sellised inimesed ei võta mitte ainult transtsendentaalset ärevust sageli epistemoloogilise pähe. Sügavamaks väärarusaamaks on võimatu mõistelise ühenduse pidamine käsitletavaks intellektuaalseks probleemiks — millekski, mida saab hakata lahendama oma taustaeeldusi kõigutamata. Sellist kitsikust tabab ilusti märkus Wittgensteini *Nachlass*’is: “Sind valitseb ekstarvamus, et fil[osoofiline] probleem on *keeruline*, samas kui ta on lootusetu. Ma tahan, et sa saaksid kõigepealt aru, et sa oled loitsu lummuses.”⁴

2. Ma väljendasin arvamust, et loitsu on kiiranud kahe mõtte lummavus: esiteks, et empiiriline sisu sõltub vastavusest muljetele, ning teiseks, et mulje ei saa olla seda liiki asi, mille suhtes miski saaks vastust anda, sest mulje mõiste on naturaalse nähtuse mõiste. Kummagi lahtijuurimine võimaldaks põhimõtteliselt kõrvaldada ka loitsu. Näiteks Donald Davidson jätab alles teise mõtte, et mul-

jed ei või endast kujutada kohtumõistjat, ning heidab kõrvale esimese, et empiiriline sisu sõltub vastavusest muljetele (vt Davidson 1986: 307–319). See tähendab: ta heidab kõrvale empirismi ühes selle ilmses tähenduses. Davidsoni saab mõista nii, nagu ta esitaks implitsiitse *reductio*-argumendi, kus leppimise võimatus empiirilise sisu eitamisega keeratakse transtsendentaalse empirismi vastu, mis on üks eeldustest, millest sai selle võimatu järelduse tuletada viisil, mis sõltub teise eelduse säilitamisest.

Mina eelistan aga kõrvaldada lummavuse eelduselt, et muljed ei saa olla seda liiki asjad, millele miski saaks vastata. See võimaldaks jääda truuks mõttele, et empiiriline sisu sõltub vastavusest muljetele.

Mulje mõiste on tõesti teatud liiki loodussündmuse mõiste. Kuid ainult arusaamatus laseb paista, nagu järelduks sellest, et muljed ei või endast kujutada kohtumõistjat. Arusaam kohtumõistjale vastavast intellektuaalsest tegevusest kuulub aluste loogilisse ruumi, kui jääda truuks Sellarsi kujundile. Ning Sellarsil oli õigus, kui ta pidas aluste loogilist ruumi eriliseks võrreldes loogilise ruumiga, kus me teeme üsna teistsuguseid samme. Minu meelest parim viis selle loogiliste ruumide vastanduse mõistmiseks on vaadelda eristust kahe viisi vahel, kuidas asju arusaadavaks muuta: ühest küljest saab asjad asetada konteksti, kus nende poolt vastu esitatakse ratsionaalseid kaalutlusi (seda teeme näiteks siis, kui mõtestame käitumist ratsionaalse tegevusena), ning teisest küljest saab asju arusaadavaks loodusteaduste kombel, näiteks hõlmates neid seaduspäraste üldistuste alla. Selle vaate kohaselt on Sellarsil siis õigus eristada aluste loogilist ruumi talle vastanduvast loogilisest ruumist, ning eeldusel, et me võime vihjata vastanduva loogilise ruumi seesugusele identifitseerimisele, nagu mina praegu tegin loodusteadustele tuginedes, on peaaegu vastupandamatu ristida see “looduse loogiliseks ruumiks”. Siit kumab läbi Sellarsi hoiatus naturalistliku eksituse eest ja niiviisi hakkab tunduma, et arusaam muljest nagu ka arusaam loodussündmusest peab jääma väljapoole aluste loogilist ruumi. Kuid me saame seda sammu vältida, keeldudes identifitseerimast looduse loogilise ruumina seda loogilist ruumi, mille Sellars õigesti vastandab aluste loogilise ruumile.

⁴Käsikiri 158, 37–38 (viidatud Bakeri ja Hackeri 1983: 228 järgi).

Võib arvata, et sellele identifitseerimisele on raske vastu seista, eeldades, et loogiliste ruumide vastandust saab märkida naturaalteaduste toel, nagu ma just tegin. Kuid sellest sildist hoolimata ei pea tervet naturaalse nähtuste ideed andma nende distsipliinide valdusse. Arusaam muljest saab olla niihästi arusaam naturaalsest nähtusest kui ka arusaam, mis kuulub aluste loogilisse ruumi.

Muljed saavad aluste loogilisse ruumi sobida seetõttu, et nende puhul võib tegemist olla mõistelite võimete aktualiseerimisega. Sellars määratles aluste ruumi kui loogilise ruumi, kus “õigustatakse ja ollakse võimeline õigustama seda, mida öeldakse”.⁵ Järelduseks on, et aluste loogiline ruum asustatakse — hakatakse valdama mõistelisi võimeid vastavas mõttes — keeleoskuse omandamisega. Me võime möönda, et see võimaldab meie elus esineda juhtumustel, mis pälvivad kirjeldamist sel erilisel viisil, mida Sellars püüab hõlmata aluste loogilise ruumi kujundiga. Kuid sellest ei tule järeldada, nagu eemaldataks seeläbi need juhtumused naturaalse nähtuste sfäärist. Vallates keelt, mis tähendab aluste loogilise ruumi asustamist, omandatakse teine natuur [*second nature*]. Eeldades, et aluste ruum on Sellarsi rõhutatud viisil eriline, ei sobi ideed nähtustest, mis on koos keelega omandatud teise natuuri ilminguteks, sellistena loodusteadusliku arusaamise loogilisse ruumi. Kuid pole põhjust, miks see välistaks nende nähtuste pidamise natuuri ilminguteks, sest kõnealune natuur võib olla teine natuur. Mõistelite võimete aktualiseerimine, mis sellistena kuuluvad aluste loogilisse ruumi, võib olla naturaalne erinevas tähenduses sellest, mis esineb eeldatavalt põhjendatud vastanduses aluste loogilise ruumiga.

Seda mõttekäiku järgides võime tunnistada loogiliste ruumide eristuse õigsust, mis näis muutvat võimatuks muljete olemise kohtumõistjaks, ent pidada seda näivust lõppude lõpuks pelgaks näivuseks. Ei ole tarvidust järgida Davidsoni ega heita kõrvale teist mõtet kahest, mis üheskoos muudavad empiirilise sisu näiliselt võimatuks. Meil ei ole lõppude lõpuks vahendeid transtsendentaalse empirismi *reductio*’ks, nagu Davidson vaiki- misi arvab.

⁵*Loc. cit.*

Võib paista, et Davidsoni viis transtsendentaalse ärevuse vältimiseks on sümmeetriline selle vältimise viisiga, mida mina hakkasin visandama. Ta loobub ühest eeldusest eksitavas argumentis empiirilise sisu võimatuse kasuks, kusjuures mina loobun teisest. Nii et miks peaks keegi eelistama minu viisi Davidsoni omale? Minu arvates on arusaam, et empiiriline mõtlemine peab vastama muljetele, selleks et üldse sisukas olla, vaistlikult ligitõmbav ning Davidsoni lähenemine ei aita seda olematuks seletada. Selle asemel väidab Davidson, et kuna transtsendentaalne empirism ei ole kooskõlas muljete kui naturaalse nähtuste staatusega, siis peab transtsendentaalne empirism olema väär. Ta ei selgita, miks see siiski õige tundub, nii et selle lummavust saaks paljastada mõistetava illusioonina. Oletame, et kellelgi on tõepoolest kiusatus arvata ühtaegu, et empiiriline mõtlemine peab vastama muljetele ning et see ei ole võimalik. Davidson ei aita sellist inimest kuidagi. Sellele, kes on tõepoolest nendesse kütketesse mässitud, ei paku abi väide: “Kuna muljed on naturaalne nähtus ning kohtumõistjad peavad kuuluma sellele vastanduvasse aluste loogilisse ruumi, siis peab sind lummav transtsendentaalne empirism lõppude lõpuks väär olema.” Oletame, et kütete ohver saab lõpuks aimu nende kujust. Ta teab, et midagi tema mõtlemises peab olema ekslik. Tema abistamiseks tuleks talle näidata, kuidas saab mingi osa tema mõtlemisest väär olla, ning mitte käskida *ex cathedra* tal mõnd osa sellest alla suruda. Seejuures pakun mina omalt poolt seletuse, mille sihiks on tunnistada, kuid olematuks seletada ärevuse kahest allikast ühe lummavust, nimelt mõtet, et muljed ei saa endast kujutada kohtumõistjat. Nii et seal ikkagi on asümmeetria. Mina seletan kõrvaleheidetud eelduse lummapälvuse olematuks, samas kui Davidson heidab otsekui sunnitult teise eelduse lihtsalt kõrvale, ütle mata midagi, mis aitaks selle küüsi langenud isikut.

3. Nii palju üldisest raamistusest; lubage mul nüüd öelda midagi maailma hõlmava kogemusekäsituse spetsiifika kohta, millele mu raamiv samm pidi ruumi tegema.

Sobivat liiki kogemuses, kui kõik klappib, avaldab asjade kuidagiviisi olemine tajuvale subjektile muljet seetõttu, et talle on omane sobivat liiki meelelisus. Kogemus on vastuvõtlikkuse toimimine. Seesugune kantiaanliku vastuvõtlikkuse idee kasutamine

aitab lihtsalt täpsustada mulje ideed, juhindudes sõna “mulje” etimoloogiast.⁶ Iga mõiste, mida sellisel viisil seletatakse, peab tähistama teatud liiki naturaalselt sündmust või seisundit. Ning see toob teravalt välja näilise raskuse muljete pidamisel kohatumõistjaks, tunnustades samas Sellarsi tähelepanekut aluste loogilise ruumi erilisest iseloomust. Võib tunduda, et kui soovime õigustuse vallas leida kohta kogemusele, mida mõistetakse kui vastuvõtlikkuse toimimist, siis peame langema eksitusse, mida Sellars ründab kui “antuse müüti”. See, mida Sellars selle sildi all ründab, on muidugi midagi laiemat, kuid tema käsitletud müüdi peamine vorm on just see katse anda pelgalt loomulikule nähtusele koht õigustuse vallas. Tavaliselt tõlgendatakse Sellarsit nii, nagu väitnuks ta just nimelt, et niipea kui kogemuse mõistet hakatakse selgitama millegi vastuvõtlikkusesarnase kaudu, pole pääsu “antuse müüdi” ohvriks langemisest.

Jättes hetkeks kõrvale küsimuse, kas see on tõepoolest Sellarsi seisukoht, võin igal juhul öelda, et see tees tundub mulle lihtsalt ekslik. Alustades tajukogemuse idee avamist meelelise vastuvõtlikkuse kaudu, jääb meile alles üsna kooskõlaline võimalus tuua seejärel sisse mõistelised võimed. Meenutades, et natura võib olla teine natuur, saame end kaitsepookida idee vastu, et meelelise vastuvõtlikkuse poolt eeldatud naturaalsus peaks olema pinges asetsemisega aluste ruumis, mida eeldab jutt mõistelistest võimetest. See lubab meil käsitada tajukogemust millegi sellisena, mille me saame asetada õigustuse valda, tunnustades tähelepanekut, mille teeb Sellars, rõhutades aluste ruumi erilisust. Meil on tarvis ideed vastuvõtlikkuse toimimisest — ning see on meile ka kättesaadav —, mis aga sellegipoolest seisneb mõisteliste võimete ühtses aktualiseerimises, mille aktiivne rakendamine sellessamas ühtsuses oleks otsuse tegemine. See on idee vastuvõtlikkuse toimimisest, muljest, millel endal on mõisteline

⁶*Impression* on see sõna, mille etimoloogiale (millessegi sisse pressima) McDowell viitab. Mulje sobib siia niisama hästi, viidates muljumise tagajärjele. Maailm pressib end meisse ja see saab teoks tänu meie vastuvõtlikkusele. Niisamuti võib maailm meid muljuda, avaldades selle tulemusel meile muljet ning mulje meis saab võimalikuks, kuna me oleme sobival viisil vastuvõtlikud. Nõnda on mulje enam kui pelk muljutus. *Tlk.*

sisu, seejuures selline, mis on sisuks vastavale otsustusele — otsustusele, mida tehakse, kui rakendatakse aktiivselt neidsamu mõistelisi võimeid sellessamas ühtsuses. Sellise seisundi või sündmuse õigustuse valda paigutamine ei ole keerulisem kui vastava otsustuse paigutamine õigustuse valda. Iseäranis ei tule siin kõne allagi “antuse müüdile” omane lootusetu katse anda millelegi väljaspoolsele ratsionaalne või õigustav jõud mõisteliselt sisuka sfääri suhtes. Õigustaval üksusel — niiviisi mõistetud kogemusel — endal on juba sisu, mis on niisama kindlalt mõisteline nagu otsustuse sisu; tegelikult on ta võimaliku otsustuse sisu, mida ma olen nimetanud “teisikotsustuseks”.

Idee kohta otsustusest kui aktist, kus mitmed mõistelised võimed on rakendatud sobivas kokkukuuluvuses — sellise kogemuseidee mudeli kohta —, viitaksin kõigepealt säravale otsustusekäsitlusele, mille esitab P. T. Geach oma raamatus *Vaimsed aktid* (Geach 1957). Geach kasutab seal analoogiat ühest küljest mõisteliste võimete otsustusaktis kombineerimise — ühendatud rakenduse — ning teisest küljest alamlauseliste väljendite väitlauseesse järjestamise vahel. Üksikus otsustusaktis rakendatud mõistelistele võimetele on omane semantiline või loogiline kokkukuuluvus, mida Geachi järgi tuleb mõista analoogiliselt semantilise või loogilise kokkukuuluvusega, mis on vastavatel sõnadel otsustust väljendavas grammatiliselt struktureeritud sõnavormis. Teen siinkohal ettepaneku Geachi otsustusekäsitlust võimendada ning mõista kogemust analoogiat teistkordselt kasutades. Geach näitab, kuidas modelleerida otsustusakte deklaratiivsete lausungitena, ning meie võime modelleerida kogemusi otsustusaktidena.

Otsustusi keskmesse tuues loodan ma tagada, et siin rolli mängiv käsitlus mõistetest oleks käegakatsutavalt kantiaanlik. Meie tee mõiste idee juurde käib mõtte kaudu, et mõisteliste võimete iseloomulikuks avaldumisvormiks on nende rakendamine otsustusaktides. Geach näitas, kuidas me saame kodustada seda kantiaanlikku mõtteviisi mõistelistest võimetest postkantiaanlikus filosoofias, mille kirjeldamiseks kasutatakse nimetust “keeleline pööre”. Ent võidakse arvata, et samal määral peitus keelelist pööret implitsiitselt juba ka kantiaanlikus idees, et mõistelisi võimeid rakendatakse otsustusaktide loogilises ühtsuses, mis muidugi ei pea olema paratamatult keeles väljendatud.

Otsustuste kohtlemine vundamendina meie mõistete käsitluses toob esile vähemalt osa sellest, mida mõeldakse, kui öeldakse koos Kantiga, et mõistelised võimed kuuluvad spontaansuse valda. Otsustamine on seisukohale jõudmine selles, kuidas asjad on, nii nagu kavatsuse kujundamine on seisukohale jõudmine selle suhtes, mida teha. Otsustamine on nagu kavatsuse kujundamine, kuivõrd ta on vastutusrikka vabaduse rakenduseks. Ent ma määratlesin kantiaanliku mõiste idee tugipunkti, öeldes, et otsustusaktid on iseloomulikke liiki sündmused, milles on aktualiseeritud mõistelised võimed. See jätab ruumi võimalusele, et mõistelisi võimeid võiks sellesamas tähenduses aktualiseerida ka iseloomulikust erinevatel viisidel, ka otsustusaktidest erinevat laadi sündmustes.

Selle võimaluse kohta leidub ilmseid näiteid. Vaatleme näiteks oletustega mängimist. See polegi ehk nõnda kaugel sellest, mida ma kirjeldan iseloomuliku viisina. On ju selge, et me peaksime mõistma pelkade oletustega mängimise võimet esmajoonel seisukohale jõudmisele suunatud mõtlemise kontekstis ning tuletama sellest näiteks tagajärjete fantaseerimise võime. Ning igal juhul on isegi tagajärjetus fantaseerimises rakendatud mõistelisi võimeid. Kui öeldakse, et mingi tegevus on vastutustundetud, nagu näiteks unelemine, siis ei kista seda veel vastutustundliku vabaduse vallast välja, vaid kritiseeritakse seda kui oma mõisteliste võimete rakendamise vabaduse vastutustundetut rakendust.

Kui aga mõista kogemust minu soovitatud moel, lahkne me mõisteliste võimete aktualiseerimise iseloomulikust viisist märksa radikaalsemalt. Mõistelise võime aktualiseerimine ei pruugi olla veel selle võime rakendus, nii et ta ei pea ise asuma vastutustundliku vabaduse vallas, nagu asub isegi mõisteliste võimete rakendus uneledes. Iseloomulikest viisidest kõnelemise mõte oli selles, et seda liiki mõistelise võime aktualiseerimine, millele me peame esmajoonel keskenduma mõistmaks, millist liiki võime on mõisteline võime, on tõepoolest rakendus, element selles keerukat liiki aktis, milleks on otsustus. Ent kui me oleme kord seeläbi määratlenud vastavat liiki võime, siis võime lubada ka neid juhtumeid, mille korral just seda liiki võimeid pole rakendatud, kuid nad on siiski aktualiseeritud, väljaspool nende valdaja kontrolli,

maailma mõju kaudu tema meelelisusele. Just niiviisi ma soovitan kogemust mõista.

Ma loodan, et on ilmne, et on tähtis teha vahet “aktualiseerimise” ja “rakendamise” mõistel. Mõistelised võimed on spontaansuse võimed, kuid ühes silmanähtavas tähenduses puudub tajul igasugune spontaansus. Näiteks ei sõltu inimesest, kuidas asjad talle paistavad. See, kuidas asjad kellelegi paistavad, ei kuulu tema otsuse langetamise vastutusalasse. Kuid see on kooskõlas viisiga mõista kogemust kui spontaansusesse kuuluvate võimete aktualiseerimist, selles tähenduses, et mõistmaks, millised võimed need on, tuleb meil keskenduda nende rakendatavusele otsustuses. Tegemist pole lihtsalt seda laadi aktualiseerimisega, mida hõlmab kogemus.

Ma võtsin kasutusele mulje mõiste asjassepuutuvas mõttes, tähistamaks seda, *kuidas asjade olemine* end tajuvasse subjekti sisse pressib. Kasutuselevõetud sõnavara võimaldab meil anda sellele sõnastusele täie jõu. Me saame näha asjaomast juhtu sellest, kuidas asjad on, kätketuna mulje subjektsisse sissepressituse [*being impressed*] olukorras. Ilma nende mõisteteta võiksime käsitada mulje sissepressimist üksnes kui midagi sälgu omandamise sarnast vaimu vahatabletis. (Asja ei muudaks see, kui asendaksime selle kujutluse pildiga mingist keerukast füsioloogiast.) Ehk suudab teoreetik tuletada sälgu päritolu tema ülesehitusest, kuid ainult mõnes sellises tähenduses saab mulje kätke olulist viisi, kuidas asjad on, ning see tähendus ei teeks muljeid transsendentaalsele empirismile sobivaks. See on just Sellarsi idee; “antuse müüt” oma asjassepuutuval kujul on lootusetu katse teha pelgast sälgust vaimutabletis — mitte faktist sälgu kohta, vaid sälgust enesest — ratsionaalset kaalutlust. Kuid minu kasutuselevõetud sõnavara kohaselt saab ka vastuvõtlikkuse toiming ise kujutada endast teatavate mõisteliste võimete passiivset toimimist fakti mõju kaudu isiku meelelisusele. Nõnda saab sugeneda selle otsustuse mõistelise sisu valdamine, *et asjad on nii ja naa*, — otsustuse, mille isik teeks, kui ta rakendaks aktiivselt samu mõistelisi võimeid samas vahekorras. Kuid *et asjad on nii ja naa* saab olla *kuidas asjad on*. Nii võib mulje vastuvõtmine olla see, kuidas asjade olemine isikus sugeneb.

Siin on kaks aspekti. Esiteks näeme, kuidas muljeid pole raskem asetada õigustuse valda kui otsustusi, ka siis, kui me täielikult tunnustame Sellarsi seisukohta “antuse müüdist”. Teiseks ja täpsemalt, me näeme, kuidas saab pidada fakte endid tajuvale subjektile kättesaadavaks, ratsionaalseteks kaalutlusteks, mis on olulised tema otsustele jõudmisel. Seega nähes, kuidas transtsendentaalset raskust leevendada, me varustame end ideega, millel on otsesed epistemoloogilised tagajärjed.

4. Ma jätsin kõrvale küsimuse, kas Sellarsi enda meelest peaksid meelemuljed olema sälgud vaimutabletis. Varem tõlgendasin ma Sellarsit niimoodi, kuid nüüd arvan, et kui ta *Empirismis ja vaimufilosoofias* arendab kujundit kogemustest, mis “sisaldavad” väiteid, on kõige parem mõista seda osutavana seda laadi käsitusele kogemusest, mida olen siin visandanud: kogemusest kui sensoorse teadvuse episoodidest, mille konstitueerivad mõistelite võimete aktualiseerimised.

Mitte ainult selles mõttes pole ma enda meelest parem sellarsiaan, kui mõned inimesed arvavad. Oma raamatus *Vaim ja maailm* luban ma endal öelda, et kogemussisud on õigustuse järjekorras viimne instants. Minu raamatu *Kriitilises uuringus* peab Michael Williams (1996) seda tõendiks minu fundatsionalismi kohta selles mõttes, et ma pooldavat seisukohta, mida Sellars ründab näiteks sellistes lõikudes: “Üks “antuse müüdi” vormidest on idee, et on olemas või õigupoolest peab olemas olema konkreetse tõsiasja struktuur, mis on selline, et (a) iga fakti keh tivust mitte üksnes ei saa teada mittejärelaluslikult, vaid et see ei eelda ka mingisugust muud teadmist ei konkreetsest tõsiasjast ega üldistest tõdedest; ning (b) sellesse struktuuri kuuluvate faktide mittejärelaluslik teadmine kujutab endast kõigi maailma kohta käivate faktiväidete — konkreetsete ja üldiste — viimset koh tumõistjat” (Sellars 1956: 293). Ehk aitab minu arusaama kogemusest selgitada see, kui ma üritan öelda, miks see süüdistus märki ei taba.

Sellarsi enda suhtumine vundamendi ideesse on nüansirikas. Ta ei sea kahtluse alla arusaama teadmise kihist, mis “kujutab endast kõigi maailma kohta käivate faktiväidete viimset koh tumõistjat”. Vaatlusandmetes väljendatud teadmine mängib tema meelest just seda rolli. Sellars ei vaidle viidatud lõigus vastu

mitte sellele mõttele endale, vaid selle kombineerimisele millegi muuga: ideega, et viimset kohtumõistjat kujutav teadmine on sel line teadmine, mida võidaks omada üksi, ilma et sellele oleks isegi püstitatud maailmavaade. Seega ütleb Sellars (1956: 300): “‘Vundamendi’ metafoor on eksitav, kuivõrd see takistab meil nägemast, et kui on olemas üks loogiline mõõde, kus teised em piirilised väited toetuvad vaatlusteadetele, siis on olemas ka teine loogiline mõõde, kus viimane toetub esimesele.” See ei tähenda vastuväidet “loogilise mõõtmel” ideele, kus vaatlusteadet toetavad kõike ülejäänut, vaid üksnes hoiatust, et loomulik kujund selle idee väljendamiseks, vundamendi kujund, kipub panema meid unustama teist sõltuvuse suunda, kus vaatlusteadet sõltuvad maailma vaatest, mis neile toetub, nagu ehitis toetub oma vundamendile. Kui ma ütlen, et kogemused on õigustuse järjekorras viimsed, siis pean ma kõigest silmas, et nad on viimsed selles “loogilises mõõtmel”, milles Sellars laseb vaatlusteadetel olla viimsed. Ma panen lihtsalt kogemused sellesse epistemoloogilisse asupaika, kuhu Sellars asetab vaatlusteadet. Kogemusel on minu skeemis mõisteline sisu ning see tähendab, et mul on sama masinavärk mis Sellarsil — holism mõistelise suhtes —, tagamaks, et teine sõltuvuse mõõde kaotsi ei läheks. Seega pole ma fundatsionalist Williamsi tähenduses.

5. Tahaksin lõpetada uut, laia teemat alustades. Filosoofid kipuvad eeldama, et vaimsed sündmused kui sellised on iseenesest sisemised sellele isikule, kelle vaimuelus nad aset leiavad, kas siis peaaegu sõna-sõnalt sisemised (nagu Descartes’il, kelle arvates ruumiline kõnepruuk ei saa kehtida sõna-sõnalt) või lausa sõna-sõnalt sisemised (nagu paljude kaasaegsete meelest, kes peavad end vabanenuks kartesiaanlikest mõtteviisidest). Tajukogemused on vaimsed sündmused, seega langevad nad säärase eelduse alla. Selle tulemuseks on minu soovitatud kogemusekäsituse tühistumine.

See eeldus on tegus ka selles Robert Brandomi imestuse avalduses, et miks ma pean oma kogemusekäsitust nõnda veenvaks: “Meelekogemused on [vaatlusotsustuste] “taga” põhjuslikus mõttes ning *faktid* on nende taga normatiivses mõttes (ning soodsatel juhtudel põhjuslikus mõttes). Kust pärineb nõudmine, et peab leiduma *ka* mingi *sisemine* asi, kogemus, mis neid rolle kor-

raga mängib?” (Brandom 1996: 257). “Meelekogemuste” all peab Brandom siin silmas midagi Quine’i käsitluse sarnast: sensoorsete närvilõpmete ärritusi, asju, mida Sellarsi järgija eales ei püüaks kohtumõistjana käsitada.

Brandomi öeldut võiks täpsustada järgmisel moel. Kui kogemused, nagu mina neid käsitleda tahan, pole lihtsalt teine nimi sellele, mida Davidson kutsub “tajumuslikult omandatud uskumusteks” (nii et nende õigustusjõud on tagatud vastavalt Davidsoni hüüdlausele “miski ei või olla uskumuse aluseks peale teise uskumuse” (Davidson 1986: 310)), siis nende asetamine õigustuslikult tajuotsustuste või kogemuslikult omandatud uskumuste “taha” saab olla üksnes näide tuttavast epistemoloogilisest sündroomist, kus me asetame millegi sisemise tajujate ning nende poolt kehtivana tajutud faktide vahele. Selle vaate kohaselt kujutab minu toetumine kogemusele endast näidet sellest, mida Davidson (1989) kutsub “Subjektiiivse müüdiks”: see on lootusetu idee, et me saame alustada sellest, mis on *siin sees* (siinkohal peaksime mõlema käega osutama iseendale), ning pälvime [*entitle*] selle põhjal uskumusi selle kohta, mis on *seal väljas* (siinkohal tuleks viidata maailmale meie ümber). Ma vaidlen vastu: minu käsituses on (või vähemalt saab olla) mulje vastuvõtmine keskkondliku tõsiasja sugenemine isikus. See ongi juba uskumuse pälvimine “seal väljas” oleva kohta, mitte mõni sisemine sündmus, millelt võidakse loota liikuda pälvitusele välise kohta. Kuid eeldus, et vaimsed sündmused on sisemised, ähvardab muuta selle vastuvaidlemise hääletuks. Kui kogemine on vaimse sündmusena ise “siin sees”, siis isegi oletades, et me saame kogemise sündmust kirjeldada keskkondlike tõsiasjade kaudu kui selle tõsiasja sugenemist isikus, ei saa see kirjeldusviis haarata seda, mis see sündmus iseeneses on. Paistab, et oleme tagasi vaimutableti sälgju juures.

Minu jutt muljetest tagab, et võime näha vaatlusotsustuste ratsionaalset vastuvõtlikkust nende olukordade suhtes, mille kehtimist nad otsustavad. See võimaldab vaatlusel hõlmata peale epistemoloogilise rolli, mille kohta Sellars annab oma nüansirikka käsituse, veel ka transtsendentaalset rolli, mida olen üritanud kaitsta kui aspekti, millele keskendada oma tähelepanu nägemaks, et meie intellektuaalse tegevuse vastamine maailmale pole problemaatiline. See just pole nii, et muljed, nagu mina neid mõistan,

vahendaksid tajuvaid subjekte ning olukordi, mille kehtivust nad vaatlevad. Pigem kujutavad muljed oma parimal kujul endast faktide eneste kättesaadavust otsustavale subjektile, mida ta saab muljete põhjal kaasata oma maailmavaatesse — kas siis eksplitsiitse otsustuse abil või vähem reflektiivselt.

Ma leian, et tõeliseks kurja juureks on siin eeldus, nagu peaksid kogemused vaimse sündmusena ise olema oma subjektide sees. Davidsoni protest selle vastu, mida ta kutsub “subjektiiivse müüdiks”, on suunatud pigem sümptomi vastu, vahendajate postuleerimise kalduvuse vastu, kui selle aluseks oleva tõve vastu, mis Davidsoni ennastki nakatab, ehkki ta üritab oma mõtlemist sellest sümptomist vabastada. Põhieksimuseks on arusaam, et inimese vaimuelu leiab aset mingi *osa* sees temast. Descartes’i arvates peaks see olema immateriaalne osa ning selles mõttes on vähemalt osaliseks edusammuks inimese materiaalse osa pidamine vaimuelu asupaigaks (nii et “siin sees” koos osutava žestiga on võetav sõna-sõnalt). Davidsoni puhul implitseerib tema anomaalsesse monismi kuuluv monism (vt Davidson 1980b), et “siin sees”-žest, võetuna sõna-sõnalt, on korrektne. Kuid ma arvan, et meil on tarvis mõelda vaimsest viisil, kus maailma faktide sekkumise korral pole tegu pelgalt (laias laastus) suhteliste mõistetega kirjeldatavuses (nagu kellegi onuks olemine), vaid see kujutab endast vaimse olemust. Väljend “siin sees” ühes teda saatva žestiga on mõnes kontekstis sobiv, kuid seda tuleb võtta sümboolselt, samas vaimus, nagu peetakse loomulikuks öelda “Oma südames ma teadsin seda”, mida võib samuti saata sobiv žest. Kui anomaalne monism seda keelab, siis seda halvem talle endale.

Kui me mõistame kogemust nii, nagu mina soovitan, siis võib meie ettekujutus subjektidest, kes on võimelised jõudma vaatlusotsustustele, omandada ligitõmbava kuju. Me võime käsitada kõnealuseid fakte subjektidele kättesaadavana, kui ratsionaalseid kitsendusi nende otsustustele jõudmise teel. See tähendab: me võime näha fakte vaatlusotsustuste taga normatiivses mõttes, nagu seda esitab Brandom minu viidatud lõigus. Brandomit jahmatab, miks ma tahan panna midagi muud — midagi sisemist — normatiivselt otsustuste taha, mis oleks midagi enamat faktidest? See viib vahendajate-ideele, mis on Davidsoni vastuväite sihtmärgiks, kuid see ei taba asja tuuma. Mõistmaks, kuidas saavad faktid olla

normatiivselt otsustuste taga, peavad faktid olema kättesaadavad subjektidele, kes otsustustele jõuavad, kui ratsionaalsed kitsendused otsustusele, mida nad ka on. Kogemine, milles kõik läheb hästi, ongi minu käsituse kohaselt lihtsalt fakti kättesaadavus, nii et see saab olla normatiivselt otsustuse taga, millele võidakse jõuda. Davidson arvab, et subjektiivne kui selline on müüt, ning Brandom tegelikult järgneb talle, kuna ta ei oska subjektiivses näha muud kui sisemisi üksusi, mis ähvardavad asuda vahendaja rolli subjektide ja maailma vahel. Kuid kogemuse näol on meil minu arvates tegu millegi sellisega, mis peale selle, et ta on tarvilik faktide ja vaatluslausete vahelise normatiivse ühenduse arusaadavaks muutmisel, millega Brandom nõustub, on ühtlasi parim näide seda liiki subjektiivsest seisundist, mis on vahendajate-vastaste argumentide suhtes immuunne. Nii et kaitsmata seda, mida Davidson ründab, võime kasutada kogemuse ideed, alustamaks puhastatud subjektiivsuse idee tagasivõitmist. Kogemuse sellise mõistmise eelised, nagu mina soovitan, pole piiratud üksnes transtsendentaalse ärevuse tühistamise ning taju rahuldava epistemoloogia võimaldamisega, vaid need laienevad ka üldistele kaalutlustele vaimufilosoofias.

Kirjandus

- Baker, Gordon P., Peter M. S. Hacker 1983. *An Analytic Commentary on Wittgenstein's Philosophical Investigations*. Vol. 1. Oxford: Blackwell
- Brandom, Robert 1996. Perception and Rational Constraint: McDowell's *Mind and World*. — *Perception, Philosophical Issues*, vol. 7. Ed. by Enrique Villanueva. Atascadero: Ridgeview, pp. 241–259
- Davidson, Donald 1980. Mental Events. — *Essays on Actions and Events*. Oxford: Clarendon Press, pp. 207–225
- Davidson, Donald 1986. A Coherence Theory of Truth and Knowledge. — *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Ed. by Ernest LePore. Oxford: Blackwell, pp. 307–319. [Eesti k “Tõe ja teadmise koherentsusteooria”. — *Akadeemia*, 1995, nr 9, lk 1843–1867, tlk Anto Unt]
- Davidson, Donald 1989. The Myth of the Subjective. — *Relativism: Interpretation and Confrontation*. Ed. by Michael Krausz. Notre Dame: Notre Dame University Press, pp. 159–172

- Geach, Peter T. 1957. *Mental Acts*. London: Routledge and Kegan Paul
- McDowell, John 1994. *Mind and World*. Reissued with a new Introduction. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996
- McDowell, John 1998. The Woodbridge Lecture 1997: Having the World in View: Sellars, Kant and Intentionality. — *Journal of Philosophy*, vol. 95, pp. 431–491
- Quine, Willard Van Orman 1961. Two Dogmas of Empiricism. — *From a Logical Point of View*. Cambridge: Harvard University Press, pp. 20–46. [Eesti k “Empirismi kaks dogmat”. — *Tähendus, tõde ja meetod*. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk 194–219]
- Rorty, Richard 1980. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press
- Sellars, Wilfrid 1956. Empiricism and the Philosophy of Mind. — *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. 1. Ed. by Herbert Feigl and Michael Scriven. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 253–329
- Williams, Michael 1996. Exorcism and Enchantment. — *Philosophical Quarterly*, vol. 46, pp. 99–109

JOHN HENRY McDOWELL on üks meie kaasaja omanäolisemaid analüütilisi filosoofe, kelle vaadetel on kokkupuutepunkte nii filosoofia ajaloo kui kontinentaalse filosoofiaga. Ta on vastu vaadetele, mis peavad vaimu privaatselt ja lõikavad läbi selle seosed välismaailmaga, ning on arendanud eksternalismi, mida võib paiguti olla raske eristada objektiivsest idealismist.

McDowell on sündinud 7. märtsil 1942 Boksburgis Lõuna-Aafrika Vabariigis ning alustas õpinguid *University College of Rhodesia and Nyasaland*'is (praegu Zimbabwe ülikool). Seejärel siirdus ta paarikümneks aastaks Inglismaale, kus lõpetas 1969. a Oxfordi ülikooli MA-kraadiga ja õpetas seales University kolledžis. Alates 1986. aastast on ta Pittsburghi ülikooli filosoofiaprofessor ning on lühikest aega töötanud ka Harvardi, Princetoni ja Michigani ülikoolis ning UCLAs (*University of California, Los Angeles*). Ta on Briti Akadeemia ja Ameerika Kunstide ja Teaduste Akadeemia liige.

McDowell on toimetanud koos Gareth Evansiga kogumiku *Truth and Meaning: Essays in Semantics* (Tõde ja tähendus: Esseid semantikast, 1976) ning pärast viimase surma andnud välja Evansi põhiteose *The Varieties of Reference* (Osutuse mitmekesisus, 1982). Koos Philip Pettit'ga

Maailma kogemine

on ta veel koostanud kogumiku *Subject, Thought, and Context* (Subjekt, mõte ja kontekst, 1986) ning tõlkinud Platoni dialoogi *Theaitetos* (1973).

Tema 1991. aastal peetud John Locke'i loengud Oxfordi ülikoolis on ilmunud raamatuna *Mind and World* (Vaim ja maailm, 1994), mis on andnud palju kõneainet. Enamik McDowell'i artikleid on uuesti avaldatud kogutud teostena. Moraali- ja vaimufilosoofiaalased tööd ning Wittgensteini tõlgendused on koondatud raamatusse *Mind, Value and Reality* (Vaim, väärtus ja reaalsus, 1998). Teise köitesse, *Meaning, Knowledge and Reality* (Tähendus, teadmine ja reaalsus, 1998) on kogutud keelefilosoofia-, metafüüsika- ja epistemoloogiaalased artiklid.

Tõlkija

ALICE KASK (2005)

LUULET

Mathura

PALVELAUL

Puhu mul selgust, hea hommikutuul;
vala mul valgust, suur punane kuu.
Tule mu juurde, kuum keskpäeva päike.
Elu, torma must läbi — õrnus ja äike.

Pühi mind puhtaks, hea õhtune iil;
hoia mind terve, soe helluse kiir.
Tule, pean meeles su kollase läike.
Elu, torma must läbi — õrnus ja äike.

Võta mind endasse, vabastav maru,
lõhu kõik tõkked ja anna mul aru.
Tule, ja koos teeme mõõtmatud käike.
Elu, torma must läbi — õrnus ja äike.

Kanna mind kokku, aoaja puhang,
merelt ja metsast, aasalt ja luhalt.
Tule ja vaata, et olen nii väike.
Elu, torma must läbi — õrnus ja äike.

IDATUULES

Kaks valget merikajakat lendasid vastutuult;
nende kohale jäi sinine ava
helehalli taevakupli keskel.
Kaks valget merikajakat lendasid paigal, vastutuult,

siis kui lebasime varasuvisesel rannal;
ja sa ei näinud neid, sest vaatasid teisele poole,
lebedes mu kõrval, lebedes pea mu rinnal.
Mu hää! tõi nad sinuni;
mu hää! ja sinu vastusõnad
lendasid tuulde nagu nalja täis noodid
ja jõudsid üheskoos mu kõrvu
kui kõrgehääline katkendlik rütm.
Sel pilvisel päeval

puhus tugevnev idatuul
läbi me käte ja jalge; tundlik idatuul
puhus meist läbi, nii et alles jäid
ainult kaks tulipunaste süte
sooja hõõguvat kogu me südamete kohas,
siis kui lebasime üksteise kaisus
seal ürgselt valgel liival,
kuivanud adru ja rohu säbrude vahel,

kuni lõpuks võpatasid kehad külmast,
värskust saanud täis. Jah,
tundlik idatuul puhus meid hõõgujaid kokku
ning sealsamas sündisid maalid,
sarlapunased ja tumelillad;
sealsamas sündisid laulud,
kerged ja kõrged;
sealtsamast pääses puudutus,
puudutus, mis oli nii pehme
ja ulatus ometigi lõpuni välja.
Puudutus. . .

NEEMEL

Neemel,
 kus lepad kasvavad kivide keskel,
 mere äärel me istume,
 kuulates vee seitset sugust solinat,
 laugete lainete loksumist
 läänepäikse laulusid pidi.
 Me saartega silmapiir
 on tõmmanud taevasse
 pilvedest laia sinise joone
 ning see tumeneb üha;
 meri eristub üha,
 kujutlus kaugusest kahaneb üha.

Kuniks suundume tagasi külasse,
 koju ja sauna, õhtuhämaruses
 lihtsad linnud on lagistanud
 taaskohtumise-taastuleku
 kõlavat kära või mantrat.
 Kahel kaldal on
 täna süüdatud lõkkes
 ja üks neist on me eneste oma.

ISALT

Madalas valguses lasub üks maa —
 mida unustatum, seda kaunim.
 Need laaned, need rabad — saame
 peituda siia. Nii rääkisid haldjad.
 Need mered, need järved — saame
 puhata siin. Nii rääkisid hinged.

Need tuuled, need sajud on
 embuseks meile. Need ööd ja
 need päevad — saame nautida neid.
 Seda rääkisid inimesed.

Keegi läks teele, keegi jäi paika.
 Keegi laperdas linna, teine igatses hiide
 ja kusagil oli igaühele ase. Mu laps,
 pea vastu puud ja sammalt nüüd lase,
 nuusuta liivateed, madarat, käokeelt,
 hingata merikapsaste meerikkaid õisi;
 seisa tamme all, tuksle, selg vastu tüve,
 hoia tast kinni ja kõnele elust.
 Kuula lainete laulu ja usalda seda,
 istu allika veerde,
 korja kodinaid kokku.

Ma annan siin sulle nüüd väikese pesa,
 väikese kodu keset metsi ja aasi,
 et leiaksid üles kõige kaitstumad kingid
 ja teaksid kes oled ja kus on su soovid,
 kannaksid kaua kiirelt kattuvat rada.
 Kes lõhub ja laulab, kes vahetab vaene —
 aga sinu süda ei saa mitte kunagi otsa.

LOKSUDA VALGES

Loksuda valgese
 luitunud paadis,
 triivida rohekail
 madalail laineil
 pärast tunnitäit naeru,
 küljil kaks puhkavat aeru,
 ümber meid vesi

kahe poolsaare vahel,
päikesekiirtest
peenimad pitsmed
ja kaugenev maailma
diskode müra.

Siis ja seal tahan olla
unustatud koos sinuga

ses tuules, mis soodsaim
sõitmaks kuhu iganes
see meid kannab.

Kägu kukub korduvalt
kõigest sest läbi,
käealune kõigub
ja luuletused satuvad
ootamatult

üle parema parda.
Keskpäev kuivatab
piisad me ihult.

ARVUSTUS

MODERNNE MONUMENT

Janek Kraavi, *Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur*. Viljandi Kultuuriakadeemia, 2005. 243 lk.

Kes postmodernismi kritiseerib, on ise modernist! Kriitika eeldab kriiteeriumi, mingi mõistusliku struktuuri ja eesmärgi olemasolu. Kritiseerida saab teost, terviklikku narratiivi. Postmodernistlik kirjutis ei ole teos: narratiiv on lagunened, ei teki mõistuslikku korda ega äratundmisrõõmu. Postmodernistlikku kirjutist loetakse teisiti, afektide tasandil, see on kas mõnus või vastik, aga mitte loogiline/absurdne. Sellises kirjutises läheb lugeja koos autoriga kaotsi, subjekt haihtub. Seega peab kriitika siinkohal vakatama või vähemasti moonduma diskursusest impulsiivseks karnevaliks — niimoodi kirjutab kriitikat näiteks Kivisildnik. Kui postmodern on moderni lõpp, mitte mask, siis peaks ta libisema välja mis tahes teooriavõrkudest, jätma kõik kalendritegijad kimpu. Aga tundub, et ei jäta, sest postmodern(ism)ist vorbitakse üha uusi struktureeritud ülevaateid. Seega tundub, et “modernism on surnud, elagu modernism”.

Minu arvates on igasuguse postmodernistliku väljenduse kriitilis-ratsionaalne analüüs esiteks totaalne möödarääkimine ning teiseks salakaval modernismi jätkamine. Õnneks ei ole Janek Kraavi kirjapandu postmodernistlik kirjutis — tegu on hoopis õpikuga, mis on ju modernne teos *par excellence*. See annab kriitikale legitiimse pinna.

Ja milleks meile õpik postmodernsel ajal? Unustagem hetkeks, et postmodernismi õpik on apooria, ning võtkem kõnealust raamatut eneseküllasena, õppevahendina. Autor on staažikas koolipapa, mistõttu on näha, et õpikut kirjutades on tal olnud selge siht silme ees. Teose funktsioonidest ei tehta saladust, nendeks on anda postmodernismi probleematikale esmane sissejuhatus (lk 13), pakkuda eelteadmisi postmodernistide hämaratele tekstidele lähenemisel (lk 14), refereerida ja konkretiseerida (lk 14). Seega on tegu üldhuviõpikuga, mida peaks olema võimalik studeerida ka iseseisvalt, väljaspool akadeemilisi tsunft. Selleks, et üldhuviõpik läheks laiemasse ringlusse, peab ta olema kaunit kujundatud, lihtne ja huvitav.

Kui hinnata õpikut autori taotlusest lähtudes, siis tuleb teda ja kujundajat (Andres Rõhu) ülivõrdes epiteetidega kiita. Õpik on kirjutatud lihtsalt (see, et lihtsus tähendab lihtsustamist, ei tule praegu arvesse) ning kujundatud-illustreeritud parimal tänapäevasel tasemel. Kui siinmail on üldiseks kombeks üllitada ülikoolide toimetisi kahvatu te kirbukirjas brošüüridena, siis *Postmodernismi teooria* kõrgub gigantina üldise halluse foonil. Tuleb isegi öelda, et õpik ületab lugejasõbralikkuse ja paeluvuse poolest enamikku ingliskeelseid ülikooliõpikuid, mida lehitsenud olen, ning meenutab pigem tippasemel nüüdisaegset gümnaasiumiõpikut. On näha, et Kraavi eesmärgiks pole olnud üksnes kohustusliku abimaterjali loomine oma tudengitele, vaid laiema lugejaskonna vallutamine. Võib ennustada, et see tal ka õnnestub, on ju postmodernism paeluv moesõna. Olgu selle tõestuseks kas või tõik, et kõik kõnealuse õpikuga sarnased sissejuhatavad ingliskeelsed teosed, mida võrdluseks lehitseda plaanisin, olid Tartu ülikooli raamatukogust pikaks ajaks välja laenutatud või sootuks ära varastatud.

Postmodernism on see, mida temast räägitakse (Epp Annus). Võib julgelt oletada, et Kraavi suurepärase väljanägemisega raamat leiab laialdast kasutust paljude (üli)koolide sissejuhatavatel kursustel. Pole tal ju eestikeelses kirjasõnas õigupoolest konkurentegi. Peale Stanley Grenzi evangeelse alatooniga ning ilma piltideta raamatu (Grenz 2003) võime leida vaid mõningaid artikleid ning alapeatükke kultuuriloo õpikutes. Seega langeb Kraavile tahes-tahtmata teerajaja roll, tema õpik jääb vähemalt mõneks ajaks mõõduandvaks, see kujundab paljude inimeste arusaama postmodernismist. Milliste kriteeriumide alusel tuleks säärast monumenti hinnata? Laseme veelgi püsida paradoksil ning üritame vaadelda õpikut modernse teatmetekstina, kus on nõutav materjali autentne ja tasakaalustatud esitus, olulise esiletoomine, lugeja ärgitamine kaasamõtlemisele. Loodan, et selline eeldus — mis on sügavamas mõttes ka ratsionaalse kriitika eelduseks — ei tee autorile ülekohut. Lisaks juba ülalmainitud selgesõnalistele eesmärkidele viitab üldise mõistetavuse ja loetavuse taotlusele ka raamatu väljapeetud stiil ja kindel struktuur: konkreetne liigendus, lühikesed nummerdatud alapeatükid. Sisulises plaanis jaguneb raamat laias laastus kaheks, nagu juba pealkirjastki oletada võib. Veidi üle poole mahust võtavad enda alla postmodernismi mõiste ja määratlemisega seotud üldteoreetilised küsimused ning postmodernismi klassikuteks peetud mõtlejate refereeringud. Teine pool õpikust tutvustab postmodernistliku kultuuri valdkondi ja käsitlusi. Kraavi ei originaalitse: ta on üritanud anda ülevaate kõigest postmodernismi “esimese suurusjärgu tähtedest” ning visandada modernsusejärge kultuuri ja mõtteviisi põhilisi kujunemiskäike. On

igati mõistlik, et selle ajaloo-loogika ketramist alustatakse modernsuse olemuse tutvustamisega (2. ptk) ning peatatakse pikemalt ka “postmodernismi” mõiste arengulool (3. ptk). Kord määratletud mõistetest peetakse tekstis korrektselt kinni, erilist kiitust väärib see, et tuuakse esile modernistliku kunsti anti-modernne põhihoiak (lk 30). See tõik vajanuks minu arvates isegi suuremat rõhutamist (nt paksu kirjaga), sest algaja lugeja intuitsioon paigutab mõisted “modernne” ja “modernistlik” pigem ühte patta.

Järgnevalt keskendun õpiku esimese poole, postmodernismi teooria vaatlusele. Etteruttavalt ütlesin, et klassikaliselt õpikult oleksin oodanud veelgi süstemaatilisemat, mitmel puhul ka rohkem süvenevat käsitluslaadi. Tuleb muidugi mõista, et postmodernismi on süstemaatiliselt ülliraste käsitleda, materjal ise tõrgub säärase käsitluse vastu. Tervitaksin kahe käega vormi ja sisu ühtsust ehk õpiku vormist loobumist essee vabamängu kasuks, nagu seda pakub nt Hassan (1987).¹ Ka Kraavi tekstist võib leida mängulisi elemente — häid näiteid popkultuuri alalt, harva ka materjali seostamist Eestiga. Siiski tundub mulle, et Kraavi on kaugel hoiakust, nagu olekski postmodernism lihtsalt see, millest ta kirjutada võtab.

Lüngad teose ühtsuses. 1. Mõttelooline hõredus. Esimene kriitiline märkus puudutab Kraavi modernsuse käsitlust. Loomulikult on väga põnev sukelduda postmodernismi lainetesse, ekselda deltas (John Cage'i metafoor, vt lk 5, lk 230). Kuid selle kümblyuse nautimiseks tuleb minu arvates tunda ka modernsuse pinnast, millest eemale triivitakse. Paraku jääb Kraavi õpikus modernsuse tutvustus marginaalseks ja märksõnaliseks, hõlmates vaid mõned leheküljed (vt 2. ptk). Ei avata piisavalt Descartes'i ja Kanti rolli n-ö mõistuseusu tekkimises. Asi ei saa olla mahu puudumises, nt Grenz on nappidel lehekülgedel modernsuse filosoofilised eeldused rahuldavalt avanud (Grenz 2003: 67–87). On igati vahva, et Kraavi tutvustab postmodernsete prantsuse mõtlejate mõjutajaid de Sade'i, Bataille'd ja Artaud'd (4. ptk), kuid lünk modernsuses paistab säärase põhjalikkuse taustal seda naljakam.

2. Mõtlejate valiku hõredus. Kui tulla postmodernistlike mõtlejate vaatluse juurde, siis tundub, et autor on siin võtnud tõsiselt ütlust “kes vana asja meenutab, sel silm peast välja”. Kraavile ei meeldi eelmäng, ta asub kohe asja kallale. Üleminek toimub teise peatüki viimases osas, kus hakatakse tutvustama modernsuse kriitikat — kohemaid Adorno

¹Lehekülg sellest mängulisest teosest on võtnud Kraavi õpikus illustratsiooni kuju (lk 43), sellega on autor ennast Hassani kirjutamisviisist distantseerinud.

ja Horkheimeri kaudu. Nietzschet tutvustatakse kaude ja mõne sõnaga, Heideggerist ei räägita üldse. Tõele au andes tuleb küll toonitada, et Kraavi rõhuasetused ei olegi filosoofilised, ta üritab käsitleda teemat interdistsiplinaarselt ning filosoofidesse süvenemisele eelneb “postmodernismi” mõiste arengulugu (3. ptk). Kuid minu arvates pole võimalik käsitleda 20. sajandi alguse avangardistlikku kunsti ilma filosoofide, eriti Nietzsche mõjusid avamata. Siin pole tegu interdistsiplinaarsusega, vaid filosoofia vältimisega. Tuleb võrdluse korras taas mainida, et Grenzi raamatus on postmodernismi filosoofilised eeldused 19.–20. sajandi vahetusel (Nietzsche, Heidegger, hermeneutika) välja toodud (Grenz 2003: 89–124).

Millised filosoofid pälvivad Kraavi õpikus trükiruumi? Viendas peatükis tutvustatakse pikemalt postmodernismi mõiste kallal töötavaid mõtlejaid Lyotard'i, Baudrillard'i ja Jamesoni. Selle peatüki olulisus on väljaspool kahtlust. Ometi oleks võinud Lyotard'i puhul pikemalt peatuda tema vaidlusel Habermasiga ning tutvustada ka viimase arusaama modernsuse jätkumisest — seda enam, et vastavad artiklid on eesti keeles olemas (Habermas 1996, Lyotard 2000). Teiseks oleksin oodanud lisaks kolmele klassikule lühikest alapeatükki, kus tutvustataks ka teisi olulisi, kuigi vähem kuulsaid postmodernismi määratlevaid/tõlgendavaid mõtlejaid. Näiteks ei mainita Kraavi õpikus sõnagagi Gianni Vattimot, kelle tihedast käsitlusest postmodernsuse filosoofilisest tähendusest võib eesti keelegi vahendusel aimu saada (Vattimo 1995). Samuti vajaksid mainimist postmodernistlik eetika, teadusfilosoofia, miks mitte ka sotsioloogia. Mulle tundub, et need distsipliinid on postmodernismi mõistmise seisukohalt olulisemad kui näiteks feminism või postkolonialism, millele on õpikus pühendatud eraldi peatükid (7, 8).

Siiski ei piirdu Kraavi esitus postmodernismi mõiste määratlejatega. 6. peatükis tutvustatakse postmodernistlikku filosoofiat — poststruktuurismi (Derrida, Foucault, Lacan, Deleuze ja Guattari). On väljaspool kahtlust, et poststrukturealistide tööd on olulised modernsusejärgse eksistentsi ja teksti mõtestamisel. Kuid Kraavi teosest jääb mulje, nagu oleks poststrukturealism see üks ja ainus postmodernistlik filosoofia — teistest ei kõnelda. Nimesid võiks puistata palju, kuid vähemalt Richard Rorty käsitus post-filosoofilisest kultuurist tulnuks õpikusse kaasata. Kraavi piirdumine prantsuse filosoofiaga vajaks eraldi põhjendust, kuid kuenda peatüki algusest võime lugeda vaid, et “Traditsiooniliselt arvatakse postmodernistlike käsitluste hulka ka paljude prantsuse poststrukturealistlike teoreetikute tööd” (lk 105). Kraavi vaikib maha, et mitmed poststrukturealistid (Derrida, Foucault) on avalikult tauninud enda sildistamist postmodernismiga.

Filosoofia valdkonna kokkuvõtteks tuleb öelda, et *Postmodernismi teooria* on küll aktsepteeritav ülevaade mitmete filosoofide seisukohtadest, kuid eelkirjeldatud lünklikkuse tõttu jääb vajaka süstemaatilisusest. Mul polnud võimalik sirvida neid sissejuhatavaid teoseid, mida Kraavi sageli tsiteerib, kuid mõne teose põhjal veendusin, et säärane käsitlus on võimalik (Sheenan 2004). Kes soovib seda puudujääki kiiresti korvata, sellel soovitaksin lugeda kõrvale Grenzi *Postmodernismi aabitsat*.

Virisemist vormi poole pealt. Raamatu teist poolt, mis tutvustab postmodernistlikku kultuuri, tuleb pidada õnnestunumaks. Kõik olulised kultuurivaldkonnad (arhitektuur, kirjandus, kunst, muusika) on kaetud, juttu tehakse ka küberpungist ning massikultuurist. Autor üritab võrtsitada kuiva teooriat konkreetsete objektide analüüsiga. Võiks küll norida, et õpiku teeks veelgi huvitavamaks Eesti kultuurinähtuste haaramine analüüsi, kuid see on autori eelistuse küsimus. Teatri puhul on siiski lisatud näide ka Eestist (lk 196). Lugejale annaks palju sellesarnaste näidete leidmine ka kirjanduse ja kunsti peatükkidest.

Küll aga võiks tõsisemalt nuriseda soovitatava kirjanduse nimestike kallal. Sissejuhatava õpiku üheks põhieesmärgiks peaks olema juhatada inimesi sügavamale, allikatekstide ja tõsisemate käsitluste manu. Olgugi et küllap väike osa lugejaid kasutab seda võimalust, ei tohiks siin hinnaalandust teha. Poleks palju nõutud, et Kraavi õpik sisaldaks kogu eesti keeles avaldatud bibliograafiat postmodernismi kohta. Juhul kui autor tahtis iga alapeatüki lõpul tuua esile vaid tema arvates kõige olulisemad lugemissoovitused, tulnuks koondnimestik panna eraldi teose lõppu. Kummastavalt mõjub, et postmodernistlikku kultuuri käsitlevate peatükkide puhul viidatakse nõnda vähe eesti teadlasteliteraatide töödele. Näiteks kirjanduse alapeatükis pole neid üldse. Ometi on just kirjandusteadlased kirjutanud mitmeid huvitavaid artikleid postmodernismi ja eesti kirjanduse seostest, nt Epp Annuse “Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo” (Annus 2000). Viiteline hõredus ei puuduta ainult eesti autoreid, seega ei saa oletada, nagu oleks Kraavi nad lihtsalt välja praakinud. Ka paljud olulised tõlkeartiklid ei leia kordagi mainimist. Olgu esile toodud veel üks vormiline puudujääk — teosel pole nimeregistrit.

Need märkused ei tähenda, nagu tuleks lugejal Kraavi õpikust eemale hoida. Vastupidi, kas või juba kujunduse tase teeb trükisest Õpiku suure algustähega, modernse monumendi. Seda, et ülikooli õppejõud kirjutab artiklifetišismi ajastul suurtele huviliste massidele mõeldud õpiku, tuleb pidada hinnaliseks kingituseks. Loodan, et esitatud sõbralik kriitika aitab Janek Kraavil täiustada oma õpiku kordustrükki, mille järele juba peagi vajadus võib tekkida.

Kirjandus

- Annus, E. 2000. Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo-
ka. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 769–780
- Grenz, S. J. 2003. *Postmodernismi aabits*. Tallinn: Logos
- Habermas, J. 1996. Modernsus — lõpetamata projekt. — *Akadeemia*, nr 1, lk 75–93
- Hassan, I. 1987. *The Postmodern Turn: Essays in Postmodern Theory and Culture*. Ohio State University Press
- Liotard, J.-F. 2000. Vastus küsimusele: Mis on postmodernsus? — *Akadeemia*, nr 7, lk 1419–1430
- Sheenan, P. 2004. Postmodernism and philosophy. — *The Cambridge Companion to Philosophy*. Ed. by Steven Connor. Cambridge University Press, pp. 20–42
- Vattimo, Gianni 1995. Nihilism ja postmodernsus filosoofias. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1445–1460

Leo Luks

LEO LUKS (sünd. 1976) on lõpetanud 1999. a Tartu ülikooli filosoofia erialal; filosoofiamagister (2002). Eesti Maaülikooli ja Eesti Kunstiakadeemia filosoofiaõppejõud. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Nihilismi “hea uus ilm”: Gianni Vattimo filosoofia kriitiline vaatlus” (2003, nr 7, lk 1464–1484) ning arvustused Hans-Georg Gadameri tõlkevalimiku *Hermeneutika universaalsus: Valik esseid ja intervjuusid* (2003, nr 2, lk 403–408), kogumiku *Kaasaegne poliitiline filosoofia: Valik esseid* (2003, nr 6, lk 1302–1307) ja Michel Foucault’ raamatu *Hullus ja arutus: Hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul* (2004, nr 3, lk 648–654) kohta.

MARILASTE IDAHAJALAST

Juri Anduganovi (1949–2005)
mälestuseks

Seppo Lallukka. *From Fugitive Peasants to Diaspora: The Eastern Mari in Tsarist and Federal Russia.* (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia. Humaniora 328.) Helsinki: The Finnish Academy of Science and Letters, 2003. 473 pp.

Kui pöörata pilk meist itta jäävate soome-ugri hõimurahvaste poole, siis võib märgata nende asualade äärmist hajutatust. Nii võikski väita, et kõik nad elavad hajalas ehk diasporaas. Tegelikult mõistetakse hajala all teatava rahva hajutatust *võõrsil*, pärast sunnitud või vabatahtlikku väljarännet oma kodumaalt. Kui varem peeti diasporaaks vaid väljaspool oma ajaloolist kodumaad asunud juutide rühmi, siis tänapäeval käsitatakse selle all ka muid hajali paiknevaid kultuurirühmi. Nii et kuigi Venemaa soome-ugri rahvad elavad hajali nii oma ajaloolisel kodumaal, kus nad on jäänud vähemusse, kui ka väljaspool seda, tuleb hajala all mõista ikkagi nende asumist väljaspool põlist asuala.

Halduspoliitilise korralduse järgi on tänapäeva Venemaa (veel) föderatsioon, kus arviliselt suurematel mittevene rahvastel on kas oma vabariik või autonoomne ringkond. Soome-ugri ja samojeedi rahvastest on oma vabariik mordvalastel, udmurtidel, marilastel, komilastel ja karjalastel ning autonoomne ringkond hantidel, mansidel ja neenetsitel. Vepslastel, saamidel, sõlkuppidel, nganassaanidel ja eenetsitel praegu oma autonoomset territooriumi pole. Üldiselt on aga territoriaalaunoomiate olukord ebastabiilne. Nii liideti 2004. aastal Permi oblastiga Venemaa vanim (aastast 1925) rahvuslikul põhimõttel moodustatud territoriaallüksus — Permikomi autonoomne ringkond. Seda ei põhjendanud permikomilaste hajali asumine, sest nad moodustasid üle 60% ringkonna enamasti maal elavast rahvastikust, vaid muud kaalutlused, mille allakirjutanu praegu ei peatu. Märgiksin vaid seda, et peetakse läbirääkimisi ka Jamali Neenetsi ja Handi-Mansi autonoomse ringkonna Jugra liitmiseks Tümeni (vn Тюмень) oblastiga.

Soomeugrilaste ja samojeedide rahvaarv Venemaal on kahe viimase rahvaloenduse (1989–2002) vahemikus vähenenud 13,7% (Pusztay

---

Käsitlus liitub arvustuse autori uurimisteamaga “Põlisrahvastiku sotsiaalelu suundumusi kultuurirajal”, millel nüüd on Eesti Teadusfondi toetus.

2004). Vähenemine ei sõltu territoriaalaautonoomia olemasolust, vaid muist tegureist, eriti rahva hajutatusest. Nii ongi kõige enam taandunud hajali elavad rahvad — vepslased 33%, karjalased 26% ja mordvalased 21%. Marilaste vähenemine on olnud väikseim, “vaid” 6%. Viimase (2002) rahvaloenduse alusel elab Venemaal ümmarguselt 605 000 marilast, kellest 488 000 ehk 81% kasutab kodus mari keelt — nende emakeelsus on seega langenud 1%. Mari vabariigis on mari keel jäänud õpetamise keeleks vaid üksikuis maa-alkkoolides. Lõppenud on õpikute koostamine ja kirjastamine. Üle 30% mari lastest räägib kodus vene keelt ning marikeelsed raamatud neid ei huvita (Pusztay 2004).

Üks esimesi teadlasi, kes hakkas uurima Venemaa soomeugrilaste sotsiaalseid ja kultuurilisi probleeme, on 1944. aastal Viiburis — just enne linna vallutamist punaväe poolt — sündinud Seppo Lallukka. Tema esimesi sellekohaseid uurimusi olen käsitlenud varem (Kurs 1991), hilisemaist suuremaid teostest nimetaksin siin monograafiat permikomilastest (Lallukka 1995) ning uut väljaannet idapoolsete soomeugrilaste etnodemograafilistest protsessidest (Lallukka 1997). Lisaks on tema artikleid Tveri karjalastest ja teistest Venemaa soome-ugri rahvastest ilmunud rahvusvahelistes väljaannetes. Lallukka viimane suurem uurimus hõlmab idamarilasi; selle koostamisel on kasutatud nii Lääne teoreetilist kirjandust kui ka Venemaal avaldatud empiirilisi uurimusi. Andmestik tugineb 1989. aasta rahvaloenduse ja autori enda välitöödel kogutud materjalidel.

Lallukka monograafia koosneb sissejuhatausest, kaheksast peatükist ja kokkuvõttest. Teksti aitavad selgitada ja ilmestada üheksa kaarti ning kaheksa joonist. Viimased 70 lehekülge on mitmesuguste märkuste ja selgituste, bibliograafia ning indeksite päralt. Järgnev ülevaade ongi üles ehitatud autori enda liigenduse alusel.

Sissejuhatuses (autoril on see esimene peatükk, lk 15–28) selgitatakse marilaste asustuse ja identiteediga seotud probleemistikku ning sellest lähtuvat teose ülesehitust. Autor näitab marilaste asualade kujunemise üldist käiku, tuues esile rahva haritlaskonna järkjärgulise koondumise Mari vabariigi pealinna Joškar-Olasse. Ta osutab muu seas sellele, et *idamari* mõiste on liikvele läinud just teadlaste, kultuuritegelaste ja ajakirjanike ringkondadest ning alles seejärel hakanud mõningal määral levima rühma kuuluvate marilaste endi hulgas.

Tõeline esimene peatükk (lk 29–65) on pühendatud rahvaste riigisisesele hajumisele ja etnilise eneseteadvuse käivitumisele. Selgitatakse, kuidas postkommunistlikul Venemaal käsitatakse põlisrahvaste vabariike, põhiasualasid ja hajalaid. Riikidevaheliste ja riigisiseste hajalate käsitlemisel jõutakse välja idamari hajalani. Marilaste poliitilisi sümpaatiid ja kultuurilisi orientatsioone uurides selgub, et Mari vaba-

riigis väljendatud mõtteavaldustes suhtutakse positiivselt irredentismi ja kaasmarilaste naasmisse, kuid diasporaamarilasi huvitavad need asjad väga harva. Nii ei paku Kirovi oblastis elavaile marilastele mingit huvi halduspoliitilise piiri muutmine nii, et nad hakkaksid kuuluma Mari vabariigi koosseisu. Kusjuures sealsed marilased pole väljarändajate järglased, vaid kuuluvad põliselanike hulka, olles umbes samasuguses seisundis kui Eesti praegusest piirist (kontrolljoonest) väljapoole jäävad setud. Säärasest ükskõiksest suhtumisest erineb siiski 1990. aastate alguses Baškiiria marilaste ettepanek Mari autonoomse ringkonna moodustamiseks selles vabariigis. Ümberasumisest Mari vabariiki on huvitatud vaid haritlased või haritlaseks pürgivad inimesed. Valitsevaks protsessiks on hajalal elavate marilaste venestumine.

Järgmised kaks peatükki (lk 67–135) käsitlevad marilaste idasuunalise väljarändamise algust 16. sajandi teisel poolel, mil “Vene karu” neelas alla “Tatari hundi”, s.t Venemaa vallutas Kaasani khaaniriigi, kuhu marilaste asualad kuulusid (skeemkaart lk 70). Marilaste lõplik allutamine uutele võimudele sai teoks alles pärast “tšeremissi sõdu” ehk marilaste ulatusliku sissivõitluse lõppu. Esimene selline sõda toimus 1552.–1557., teine 1571.–1574. ning kolmas 1582.–1584. a. Mõningat vastupanu avaldati veel 1590. aastail. Moskva võimude alustatud loodususulistele marilaste ristimine õigeusk, kirikute ja kindluslinnade ehitamine põhjustas marilaste siirdumise vabadele aladele idas. Teose autor toob esile Vjatka jõest ida poole suundunud väljarännu põhilised teed ning näitab, millised alad hõlvati kahe järgmise sajandi jooksul. Erijoonis (lk 101) toob esile piki Kamat ja selle lisajõgesid kulgenud põhilised väljarännuteed. Pärast Kaasani khaaniriigi langemist sai Volga-Uurali aladest esmalt liikuv asustusraja (ingl. *frontier*), seejärel Venemaa piirivöönd (*borderland*) ning lõpuks hiidimpeeriumi siseala. Venemaa eesmärgiks oli põllumajandusliku püsiasustuse kujundamine seni vormiliselt liidendatud karjakasvatajate baškiiride rändealadele, et lõimendada niiviisi kogu Lõuna-Uural riigiga. Seejuures kasutati oskuslikult ära juba varem alanud marilaste itta siirdumist. Protsess ei kulgenud valutult, sest uute võimude vastu tõusid üles nii põlisrahvas baškiirid kui ka sisserännanud talupojad, nende hulgas marilasedki. Lõpuks hakkas Vene riik 18. sajandil ise korraldama sisserännet neile aladele. Selle hõlbustamiseks moodustati neli territoriaalset haldusüksust — Kaasani, Osa, Siberi ja Nogai *daruga*, mille maa-alasid kujutatakse omaette skeemkaardil (lk 132).

Neljäs peatükk (lk 137–200) käsitleb rahvuslikku liikumist ja territoriaalseid ümberkorraldusi kuni 1930. aastate lõpuni. Tuginedes Andreas Kappeleri tuntud uurimusele (Kappeler 1982: 179–202) rahvusliku liikumise viiest kategooriast 20. sajandi algul, väidab Lallukka, et talupoeglikud marilased sarnanesid kujunevate rahvustega Baltikumis, Valgevenes

ja Ukrainas. Kuid läänepoolsete servaaladega võrreldes jäi Vene impeeriumi sisemuses rahvusidee areng siiski vaid embrüonaalsesse seisundisse. 20. sajandi algul peeti Volga-Uurali piirkonna mitte-islamiusulisi vähemusi loodusrahvaks (sks *Naturvölker*), kelle rahvuslik ärkamine oli alles algstaadiumis. Aastail 1905–1917 hakkasid aga sealsed maainimesed seostama end juba kodukülalt suurema kooskonna osana. Piirkonnas hakkasid levima Kaasani ülikooli kasvandiku Nikolai Ilminski (1822–1891) ideed mitteislami vähemuste integreerimiseks Vene ühiskonda hariduse andmise kaudu. Mäemarilaste hulgast võrsunud Sergei Nurminskist (1839–1914) sai pärast Kaasani vaimuliku seminari lõpetamist koolide inspektor Vjatka kubermangus. Tema seisukoht oli, et mittevene lapsed peaksid koolis alul õppima lugema ja kirjutama ning arvutama emakeeles ning alles seejärel vene keeles. Kohalikule kultuurikeskusele Kaasani suhteliselt lähedastest Mägi-Marist olid enamjaolt pärit ka teised tollased haritlased, nagu Mihhail Gerassimov, Pjotr Jeruslanov, Gavril Jakovlev, Vassili Lukjanov, Ivan Moljarov ja Mihhail Vassiljev. Kaasani kõrval oli teiseks piirkondlikuks kultuurikeskuseks Ufa, kus alates 1870. aastast toimis mari kool. 1882. aastal avati Birskis Ufa kubermangus õpetajaid koolitav nn mari-tšuvaši kool. Aastail 1901–1912 töötas samas kubermangus ka Nikolo-Berjozovka misjonikool, mille õpilaste hulka kuulus samuti marilasi. Põhiliseks mari hariduselaua keskuseks jäi siiski Kaasan. Aastail 1903–1906 Kaasani õpetajate seminaris õppinud Pjotr Kunajev avaldas esimest korda mõtte, et marilased vajavad autonoomiat. Teine Kaasani seminarist — mari kirjakeele rajajaks osutunud Sergei Tšavain — on märkinud, et 1905. aasta revolutsiooniga tõusis esile ka mari haritlaste rahvuslik eneseteadvus. Varsti (1907) hakkas Kaasani ilmuma *Marla kalendar*, mille väljaandmises osalesid ka Ufa kubermangu marilased Valerian Vassiljev, Pavel Glezdenev ja Guri Karmazin. Vassiljev oli varem õppinud Kaasani, Karmazin, samuti mõnevõrra noorem Leonid Mendijarov (1881–1956) aga Birskis. Lisaks niidu- ja mäemari murdele oli hakanud ilmuma kirjutisi ka idamari murdes. Mari kalendri toimetajad aga taotlesid kõikidele rühmadele ühise mari kirjakeele arendamist. Pärast teist Vene revolutsiooni ning sellele järgnenud bolševike võimuhääramist hakkasid 1918. aasta märtsis organiseeruma ka idamarilased, kogunedes esmalt Birski maakonna Miškinno külla. Samal kuul kirjutasiid Stalin ja muslimi komissariaadi kolm ametnikku alla Tatars-Baškiiri vabariigi moodustamise aktile Venemaa föderatsiooni koosseisus. Selle koosseisu pidid minema kõik idamarilastega asustatud alad. Juunis 1918 Kaasani õpetajate seminaris peetud Ülevenemaaline mari rahva kongress ei kiitnud aga sellist otsust heaks. Enamasti talupoegade ja kooliõpetajate hulgast pärit 118 delegaadist oli 33 marilast ka Ufa kubermangust. Märtsis 1919 moodustati rahvuspõhimõttel auto-

noomne Baškiiri vabariik, nn Väike-Baškiiria, mille koosseisu esialgu jäi vaid vähesel hulgal idamarilasi. Hiljem, Baškiiria territooriumi laienedes, hakkas aga sellesse autonoomsesse üksusse kuuluma üha enam marilasi. Novembris 1920 anti välja seadus Mari autonoomse oblasti moodustamiseks keskusega Krasnokokšaiskis (hilisema nimega Joškar-Ola). Üksus hakkas toimima 1921. aasta märtsis. Selle aktiga pandi alus marilaste jaotatusele nn emamaa ja hajala vahel. Oma asutuste — eriti koolide — korraldamine osutus võimalikuks ka hajalas, sh idamarilaste rühmadel Tatarimaal ja Baškiirias. Mari ANSV moodustamisega 1936. aastal tõsteti küll marilaste emamaa sotsiaalset staatust, kuid samas käivitati nähtus, mida nüüd tuntakse nimetuse all *Suur terror*. Kuni 1930. aastate lõpuni tapeti 15 000 marilast, sealhulgas kõik kirjanikud.

Omaette peatükis (lk 201–233) kirjeldatud idamarilaste tänapäevast asustust ning etnilist keskkonda aitavad ilmestada kuus tabelit ja sama palju kaarte. Nende abil jõuavad lugejani autori töödeldud 1959.–1989. aasta rahvaloenduste andmed marilastest üldse ning nende rühmadest. 1989. aastal elasid idamarilased 401 maa-asulas, kusjuures puht mari külasid oli 299, kõige enam Baškiirias (vastavalt 291 ja 223). Edasi iseloomustatakse idamarilaste põhilisi rühmi Kama, Iki ja Süni ning Belaja (bašk. *Agizel, Agidel*) jõe ääres, samuti kaugemal Uuralis. Torkab silma maa-asulate erinev suurus piirkonniti. Kui Baškiiria 291 marilastega asustatud külast oli 30,9% alla 100 elanikuga ja 56,8% elanike arvuga 101–500 ning 12,3% üle 501 elanikuga, siis Uurali piirkonna 32 maa-asula vastavais suurusrühmis elas neid 12,5%, 43,7% ja 43,8%. Marilaste kohalike rühmade kirjeldamisele asudes märgib Lallukka, et 1959. aastal moodustasid idamarilased üle 1/4 kõikide marilaste arvust ehk umbkaudu oli neid kokku 140 000 inimest. Kirovi oblasti, Udmurtia ja Tatarstani piiresse jäävate Kama marilaste üldarv oli 1970. aastal umbes 15 000 ning 1989. aastal umbes 13 500. Kaks kolmandikku neist koondus 58 küllasse; omavaheline suhtlemine on võimalik Vjatka ja Kama jõge pidi. Umbes 4000 Kama piirkonna marilast elas aga väljaspool seda põhiala, valdavalt Iževskis ja Sarapulis Udmurtias, Naberežnõje Tšelnõs (tat. *Tšallõ*) ja Nižnekamskis (*Tüben Kama*) Tatarstani, kuhu nad koondusid alates 1960. aastaist. Nii on neile kõige suuremat mõju avaldanud venelased, kes moodustavad suure osa linnarahvastikust. Tatari mõju on märgata vaid Agrõzi ja Karakulino rajoonis ning vähest udmurdi mõju Alnaši rajoonis. Asustusvööndi äärmine lääneosa kuulub Kirovi oblasti Kilmezi ja Malmõži rajooni, kus marilased moodustasid vastavalt 12 ja 16% rahvastikust. Neil marilastel on otsese naabruse tõttu hea võimalus suhelda Mari vabariigiga. Teine suurem, Iki-Süni marilaste rühm jääb Tatarimaa ja Baškiiria piirivöändisse, olles jaotatud kokku seitsme — kolme Tatarimaa (Aktanõši, Menzelinski, Muslümovo) ja nel-

ja Baškiiria (Bakalõ, Belebei, Iliševo ja Šarani) rajooni vahel. Lisaks Iki ja Süni jõe kaldavööndile elab neid ka Süni lisajõgede Šaltõki ja Šarani ääres. Sealsete marilaste põhilisteks naabriteks on islamiusulised tatarlased ja baškiirid, mõnel määral ka tšuvašid ja mordvalased. Nii polegi see rühm mitte vene, vaid hoopis turgi (tatari-baškiiri) ja islami mõju all. 1989. aastal elas sealset ligi 13 000 marilasest üle 7000 maal, valdavalt Baškiirias, sh 4826 Šarani rajoonis, moodustades 20% rahvastikust. Suurim idamarilaste rühm asub Belaja ja selle lisajõgede Ufa (Öfö), Biri ja Tanõpi ääres. 1970. aastal elas seal ligi 95 000 marilast ning ka 1989. aastal loendati piirkonnas 82 280 marilast. Koos 10 352 Ufa linnas elanud marilasega ületas nende arv niisiis 92 000 piiri. Kõige suurem oli marilaste osatähtsus (69%) Miškinõ rajoonis. Sellest loode poole jäävas Kaltasõ rajoonis moodustasid nad poole rahvastikust. Nendes rajoonides elaski kokku ligi pool (47%) Belaja vööndi marilastest. Muud suuremad koondumiskohad on Birski ja Krasnokamski rajoon ning Neftekamski linn. Viimati nimetatud on suurim linnamaride koondumiskoht väljaspool Mari vabariiki. Kõige venelikumas keskkonnas elab idapoolseim, Uurali marilaste rühm. Kokku elas 1989. aastal Sverdlovski oblasti neljas (Atšiti, Arti, Krasnoufimski, Nižnije Sergi) ning Permi oblasti neljas (Tšernuška, Kišerti, Oktjabrski, Suksuni) rajoonis üle 17 000 marilase. Suurim oli nende osatähtsus Sverdlovski oblasti Krasnoufimski (14,8%) ja Arti rajoonis (14,3%). Koos Permi, Jekaterinburgi ja Nižni Tagili linnaga oli idapoolseimate marilaste arv 27 120. Et selle rahvarühma eneseteadvus on seotud maa ja külaga, kiirendab elanike järjest suurenev linnadesse siirdumine nende traditsioonilise ühiskonna lagunemist. Peatüki kokkuvõtteks konstateerib autor idamarilaste olemasolu 41 rajoonis. Rohkem kui 122 000 idamarilasest elas maal ligikaudu 89 000. Nende 160 kunagisest maakogukonnast 65-s moodustasid marilased üle poole rahvastikust, kusjuures üheteistkümmes ületas nende osatähtsus 80%. Just need ongi mariluse tugevaimad kolded, millele on pühendatud järgmine peatükk (lk 235–260).

Idamari asustuskoldeid on murendanud pärast 1950. aastaid alanud pidev väljaränne. Üheks väljarännu põhjuseks on olnud see, et nõukogude plaaniorganid jagasid maa-asulad perspektiivseteks ja perspektiivituiks. Et viimati nimetatuis ei arendatud sotsiaalset infrastruktuuri, hakkas neist inimesi hulgaliselt lahkuma. Kuigi 1980. aastate alguses 114 suurema idamari maa-asula elanike koguarv mõnevõrra kasvas, vähenes ajavahemikus 1979–1997 nende asulate elanikkond siiski kiiremini kui idamarilaste asukohaalade — Permi ja Sverdlovski oblasti ning Udmurtia ja Baškortostani — maarahvastik tervikuna. Väljaränd asendus korraks veel sisserännuga aastail 1992–1994 ning kulges siis endistele radadele. Idamarilaste etnilisuse säilimiseks on siiski lootust, eriti

Baškiirias. 1989. aastal oli selles vabariigis 172 sellist maa-asulat, mille elanikest moodustasid marilased vähemalt 70%. Kümne aasta pärast oli nende asulate elanike arv suurenenud 3,9%. Samal ajal suurenes selle vabariigi muu (mittemari) rahvastik aga 8%. Viimases väljendub Baškiiria tatarlaste ja baškiiride suur elujõud ning maakogukonna tugevus. Baškiiria islamiusuliste rahvaste naabruse tõttu on ka sealsete marilaste sündivus kõrgem kui Udmurtia, Sverdlovski oblasti ja Marimaa marilastel. Eri rahvaste demograafilisi näitajaid võrreldes jõuab Lallukka järeldusele, et idamarilased asuvad keskmisel kohal, slaavlaste ja turkide vahel.

Põhjalikult on käsitletud (lk 261–324) idamarilaste siirdeaega, mil hakati läbi viima demokraatlikke reforme. Selle ajajärgu alguse (1990–1993) langevad ka Venemaa Föderatsiooni ametlike etniliste piirkondade (autonoomsete vabariikide, oblastite ja ringkondade) suveräänsuse deklaratsioonid. Selle käigus muutus Baškiiria Baškortostaniks ja Tatari(ma) Tatarstaniks. Nendel nafta- ja gaasivabariikidel õnnestus välja kaubelda ka kõige suuremad õigused. 2000. aasta mais moodustatud ja keskusele allutatud superregioonides — ametlikult föderaalringkondades — hakati 21 rahvuspiirkonna suveräänsust aga jälle piirama. Multietnilise Baškortostani kolmel suuremal ja kahel väiksemal rahvusrühmal on erinevad võimalused oma kultuuri arendamiseks. Nii on baškiiridel, venelastel ja tatarlastel 11-klassilised emakeelsed koolid, kuna tšuvaši ja mari lastel piirdub emakeelne haridus algklassidega. Tšuvaššidel ja marilastel on kummalgi oma vabariiklik (Baškortostani) ajaleht ning kaks rajoonilehte. Sterlitamakis töötab tšuvaši ja Neftekamskis mari filharmoonia. Erinevalt marilastest on tšuvaššidel ka emakeelsed raadio- ja telesaated ning alates 1999. aastast ka oma teater. Tšuvaššide näitel ilmneb, et turgi rahvad suudavad ka oma hajalarühmade kultuurivajadusi paremini teenindada kui soomeugrilased. Küsitluse andmeil selgub, et marilased on alati olnud tugevasti sõltuvad asukohavabariigi juhtidest ja tiitelrahvast. Alles 1990. aastatel Mari vabariigis alanud rahvuslik liikumine tõi kaasa uue huvi oma rahva hajala vastu. Et sama aastakümne teisel poolel sai Marimaa presidendiks umbvenelane, siis vaibus ametlik huvi ning koos sellega toetus diasporaale.

Mari idahajala ja kodumaa omavahelistele suhetele pühendatud peatükk (lk 325–387) tugineb aastail 1998–2000 läbiviidud 2132 usutlusele. Baškortostani, Tatarstani ja Udmurtia vabariigi ning Permi ja Sverdlovski oblasti 103 mari asulas küsitleti üle 16-aastasi inimesi, kelle vanemaist vähemalt üks oli marilane. Vastanuiust 86,1% elas maal ja 13,9% linnas. Vene keeles koostatud küsimustikele vastasid paremini nooremad ja haritumad inimesed. Kakskeelsed marilased pidasid ve-

nekeelset küsitlust täiesti loomulikuks, vaid üks Baškortostani Dürtüli rajooni vanem mees tundis huvi: “Miks küsite mari asju vene, mitte aga mari keeles?” Küsitletuist 31,9% pidas end marilaseks, 29,2% asukohala (Baškortostani, Tatarstani, Permi oblasti jne) marilaseks, 13,4% idaja 12,8% niidumarilaseks. Osa inimesi (7,6%) ei osanudki ennast selles suhtes määratleda. Muudest enesemääratlustest (5,1%) toodi esile selliseid väiksemaid ajaloolisi etnoüksusi nagu *šungo*, *köngür*, *üpönõš* ja *denonõš*. Idamarilaste sidemed Marimaaga on kaunis nõrgad. Vaid harva kuulatakse Joškar-Ola raadiosaateid. Keskmiselt 64,7% küsitletud idamarilast polnud kunagi käinud Marimaal. Tihedamad sidemed Marimaaga on haritlastel, kellest 30,3% polnud seal aga samuti kunagi käinud. Kuid ka Mari vabariiki külastanu pole saanud tuge oma rahvuslusele, sest kogu asjaajamine Marimaal toimub ju vene keeles. Ometigi saadakse — eriti Tatarstanis ja Baškortostanis — tuge Marimaalt tellitud ajalehtedest *Marii El*, *Kugarnja* ja *Jamde lii!* ning ajakirjadest *Ontšoko*, *Patšemõš/Oca* ja *Ketše*. Kohalikest marikeelseist ajalehtedest on vabariiklik (Baškortostani) 1991. aastal mari intelligentsi rajatud *Tšolman (Kama)*, mida trükitakse Neftekamskis. Selle neljaleheküljese nädalalalehe trükiarv on 5000. Alates 1930. aastaist ilmub kaks rajoonilehte, mida tänapäeval trükitakse mari ja vene keeles. Kahe- kuni neljaleheküljeseid Miškino rajooni *Дружба* ilmub alates 1992. aastast kaks ning Kaltasõ rajooni *Üžara/Заря* kolm korda nädalas.

Kokkuvõttes (lk 389–402) võrdleb autor idamarilaste eri rühmade olukorda ning toob esile rea üldistusi ja järeldusi. *Emamaa* majandusliku ja etnilise nõrkuse tõttu pakub Marimaa hajalale vaid sümboolset tuge. Konkreetne tugi väljendub eelkõige marikeelsete väljaannete levikus, mis näiteks Baškortostanis on ühe marilase kohta suurem kui Mari vabariigis endas. Baškortostani ning ka Tatarstani marilased on kolmkeelsed, kasutades peale emakeele veel vene ja baškiiri/tatari keelt. Seda tuleb emakeele säilimise seisukohalt pidada paremaks kui mari-vene kakskeelsust, mis valitseb Mari vabariigis ning Permi ja Sverdlovski oblastis, kus toimub tugevam venestumine. Et Seppo Lallukka kasutas väliuurimistel ja küsitlustel vene keelt, on selles keeles antud ka kohanimed, millele ta mõnikord on lisanud rahvusliku kuju. Küll on Lallukka ära toonud mitmeid muid marikeelseid nimesid ja väljendeid koos ingliskeelsete tõlgetega.

Academia Scientiarum Fennica Humaniora sarjas avaldatud Seppo Lallukka teos on tõsine uurimus, mis selgitab ja analüüsib mari idadiasporaa senist arengut ning annab rohkesti võrdlevat materjali Venemaa idapoolsete soomeugrilaste edaspidiseks käsitlemiseks. Et raamatu ilmumise ajal polnud veel teada Venemaa viimase rahvaloenduse tulemusi (vt www.perepis2002.ru), peatun lõpetuseks neilgi. Loendatud

604 298 marilasest elas Mari Eli nimelises vabariigis 312 178. Niisiis koondab Marimaa territoriaalüksus nimirahvast endasse vaid pisut üle poole (51,7%). Marimaal elas loenduse ajal aga kokku 727 979 inimest, kellest vaid 42,9% kuulus marilaste hulka. Arvestades venelaste ülekaalu vabariigis ning nende koondumist linnadesse, kus elab üle 63% rahvastikust, ei ole marilaste olukord oma vabariigis kuigi roosiline, ent siiski tunduvalt parem kui udmurtidel ja mordvalastel (ersadel ja mokšadel), kelle osakaal nimivabariikides on tunduvalt väiksem. Marilasi elab Venemaa kõigis föderaalringkondes, kuid enamasti ikkagi oma põliskodumaa naabruses Volgamaal (511 919) ning Uurali ringkonna Sverdlovski (27 863) ja Tšeljabinski oblastis (3695 marilast). Neil aladel asub ligikaudu 90% kõikidest marilastest. Territoriaalüksuste järgi on marilasi kõige arvukamalt Baškortostanis (105 829), Kirovi oblastis (38 530), Tatarstanis (18 787), Udmurtias (8985), Nižni Novgorodi (7757), Permi (5395), Saratovi (3983) ja Samara oblastis (3889) ning Tšuvaššias (3542 marilast). Väljaspool seda regiooni on neid rohkesti veel Tümeni (11 023) ja Volgogradi oblastis (6028), Krasnojarski krais (5104), Komis (3202), Krasnodari krais (2733), Moskva oblastis (2554) ja linnas (1979 elanikku).

Kirjandus

- K a p p e l e r, Andreas 1982. *Russlands erste Nationalitäten: Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert*. (Beiträge zur Geschichte Osteuropas 14.) Köln–Wien: Böhlau
- K u r s, Ott 1991. Uurimus idapoolsetest soome-ugri rahvastest. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1759–1764
- L a l l u k k a, Seppo 1995. *Komipermjakit — perämaan kansa: Syryjytyminen, sulautuminen ja postkommunistinen murros*. Helsinki: Venäjän ja Itä-Euroopan instituutti
- L a l l u k k a 1997 = Лаллукка Сеппо. *Восточно-финские народы России: Анализ этнодемографических процессов*. Санкт-Петербург: Европейский дом
- P u s z t a y, János 2004. Soome-ugri rahvastel on veel lootust. — *Diplomaatia*, nr 12 (september), lk 2–5

Ott Kurs

OTT KURS (sünd. 1939) on lõpetanud Tartu ülikooli geograafiaosakonna 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Tartu ülikooli inimgeograafia erakorraline professor, Helsingi ülikooli audoktor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimise” (1990, nr 6, lk 1252–1259), “Ingeri põliselanike saatus” (1990, nr 7,

lk 1484–1499), “Krimmitatarlased” (1991, nr 2, lk 321–344), “Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas” (1992, nr 1, lk 120–136), “Edgar Kanti teaduspärand” (1992, nr 3, lk 578–606), “Euroopa ruumiline taassünd” (1992, nr 5, lk 899–911), “Halduspoliitilised ruumid” (1992, nr 12, lk 2613–2630), “Eesti piirid Euroopa riikide taustal” (1993, nr 3, lk 451–468), “Sakslased Venemaal” (1993, nr 7, lk 1452–1483), “Poliit-geograafia arengulugu” (1993, nr 12, lk 2640–2666), “August Tamme-kann teaduses ja kultuuris” (1994, nr 8, lk 1720–1737), “Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis” (koos Eiki Bergiga, 1995, nr 2, lk 260–275), “Johannes Gabriel Granö Eestis” (1995, nr 5, lk 1057–1077), “Poliitgeograafia Eestis” (1996, nr 1, lk 137–151), “Marid ja Marimaa” (1996, nr 7, lk 1408–1424), “Tartu teadlased ja Vene Geograafia Selts” (koos Linda Kongoga, 1996, nr 11, lk 2284–2296), “Kakskeelne Lotring” (1997, nr 10, lk 2045–2062), “Turgi riikide kohanimed” (1998, nr 5, lk 1036–1051), “Endel Varep asulastiku uurijana” (2000, nr 8, lk 1711–1729), “Krimmitatarlaste tänane päev” (2002, nr 1, lk 78–88), “Salme Nõmmik: Aeg, ruum, ideed” (2002, nr 3, lk 497–508), “Afganistan ja afgaanid” (2002, nr 8, lk 1699–1711), “Kreekelased Krimmis” (2004, nr 7, lk 1473–1495), “Maajamaa muutumisi” (2005, nr 12, lk 2557–2627); lisaks 15 arvustust ning järelsõnu ja tõlkeid.

UUS KOGUMIK HURDA KÕNEDEST, JUTLUSTEST JA KIRJUTISTEST

Jakob Hurt. *Looja ees*. (Eesti mõttelugu; 66.) Koostaja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005. 463 lk.

Jakob Hurt kuulub nende ärkamisaegsete suurmeeste hulka, kelle vaimne pärand alles pikkamisi uuesti laiema avalikkuse ette hakkab jõudma. Hurda ideed on avaldanud eestluse arengule väga olulist mõju. Seda olulisem on Hurdal lasta tänapäeva eestlastega otse kõnelda.

Esimest korda jõudis osa Hurda vaimsest pärandist rahva ette 1930. aastate lõpul Hans Kruusi vahendusel, kes ühtlasi teadvustas esimesena Hurda kandva rolli rahvusliku ideoloogia kujunemisel. Eesti riigi iseseisvumisest oli selleks ajaks möödas üle kahekümne aasta.

Eesti taasiseisvumise järel kulus esimese Hurda kirjutisi sisaldava kogumiku ilmumiseks veidi vähem kui viisteist aastat. Raske on öelda, kas selle mõnes mõttes kiirema arengu põhjuseks on ajaloo üldine kiirenemine või õppimine oma aja vigadest. Kuid olgu põhjused millised

tahes, kirjastus Ilmamaa “Eesti mõtteloo” sarjas 66. raamatuna ilmunud Jakob Hurda kirjade, kõnede, jutluste ja kirjutiste kogumikku *Looja ees* võib igal juhul tervitada.

Arvustada sellist kogumikku pole lihtne. Üsna mõttetu on arutleda selle üle, mida Hurt kirjutas 19. sajandi teisel poolel inimese füsioloogiast, või vaielda tema ülevaatega rahvaluulekogumiskampaaniast. Küll saab aga üht-teist öelda kogumiku koostamise põhimõtete kohta. Koostaja Hando Runneli lühikesest saatesõnast paistab läbi tema soov keskenduda usulise loomuga tekstidele. Seetõttu on siin esimest korda avaldatud mitmed seni käsikirjas püsinud jutlused ning kalendrites avaldatud piiblikõned. Samal eesmärgil on ära toodud ka lisamaterjalid Hurda ja Jakobsoni 1878. aastal puhkenud poleemika juurde.

Paraku pole koostaja sellest printsibiist täielikult kinni pidanud. Seetõttu on kogumikku lisatud ka teisi, seda teemat vaid kaudselt puudutavaid kirjutisi ja kõnesid, nagu näiteks populaarteaduslikud ülevaated “Inemisest” ja “Heering” ning “Kiri Eesti Kirjameeste Seltsi esimesele koosolekule”. Sellist valikut võiks mõista, kui neid tekste poleks varem publitseeritud, kuid nii see pole. Seetõttu oleks vahest olnud mõttekam need vaadeldavast kogumikust välja jätta, asendades nad mõne Hurda usulisi küsimusi käsitleva kirjutisega. Hurda rahvaluulekogumise juures oleks näiteks väga huvitav olnud tutvuda tema poleemikaga sõber Rudolf Kallasega selle üle, kas rahvaluulekogumine on ikka kristlik ettevõtmine või mitte. Sama puudutab ka Hurda Peterburi-perioodi kõnesid ja kirjutisi Eesti kirikuolude ning nende uuendamise möödapääsmatuse teemal. Loomulikult on need allakirjutatu märkused subjektiivse iseloomuga, tõde peitub antud juhul tõepoolest vaataja silmades.

Hando Runnel nimetab sissejuhatuses kogumiku keskseks kirjutiseks Hurda ülevaadet usuisa Martin Lutheri ühest elupäevast. Luther on Hurdale mitmes mõttes eeskujuks olnud ning ta kasutab tema mõtteid oma kirjutistes sageli. Selles 1875.–1876. aastal avaldatud, seega Otepää pastoraadis kirjutatud kalendrijutu teeb aga eriti huvitavaks võrdlus Hurda enda eluga Otepääl, mida on suure kaasaelamisega oma mälestustes kirjeldanud tema tulevane väimees Aleksander Mohrfeldt. Selles on sedavõrd palju kokkupuutepunkte Hurda poolt kirja pandud Lutheri eluga, et tegelikult tundub, nagu oleks Hurt selle kaudu oma eluideaali püüdnud kujutada.

Nii nagu Luther, ärkas ka Hurt Otepääl enne teisi varahommikul. Järgnes hommikupalvus koos perega, seejärel jooksvate asjade ajamine ning hommikusöök. Sellele järgnesid leeritunnid (Lutheril “suurkooli” tunnid), seejärel tegelemine koguduse probleemidega ning posti läbivaatamine. Nii nagu Lutheril, tuli ka Hurdal lahendada inimeste igapäevaprobleeme, kirjutada nende eest palvekirju jne. Järgnes

lõunasöök, mille järel Hurt valmistas ette posti ärasaatmiseks ning tegeles siis kihelkonna asjadega — koolide katsumine, seltside asutamine jms. Järgnes nii nagu Lutheril aeg pere seltsis, lastega jalutamine ning seltskondlikud mängud — Luther mängis Hurda jutus keeglit. Pärast lastega tegelemist Hurt puhkas tunnikese raamatut või lehti lugedes. Järgnes suhtlemine rahvuslike tegelastega, Aleksandrikooli ja Kirjameeste Seltsi asjade ajamine. Lutheri eluloos paigutab Hurt päeva sellesse ossa suhtlemise “kõrgkooli tudengitega ehk deponeerimise”. Vaevast et need lõigud juhuslikult Hurdal kirjutisse sattusid. Hurt oli seisnud esimese üliõpilaste kooskämise ehk “Kalevipoja õhtute” sünni juures ning toetanud hiljem igati eesti üliõpilaste koonduse tegevust. Hurda kodust Otepääl sai eesti üliõpilastele meeldiv kooskämiskoht, kus nad rõõmsal meelel aega veetsid. Siin tutvuti, armuti ja sõlmiti vahel sidemeid kogu eluks. Tollane eesti üliõpilaste koonduse esimees Johannes Kerg (1849–1926) abiellus näiteks Hurda naiseõe Mathildega. Ilmselt kõlas Otepäa pastoraadis nii nagu Lutherile ka “Olgem meie rõõmsa nüüd” (*Gaudeamus igitur*), mida Hurda kinnituse kohaselt “nüüdgi sagedasti Tarton kuuldas”. Vahepeal kiskusid endale taas tähelepanu lapsed, kellega Hurt Lutheri kombel aias loodusvaatlusi teostas ning neid väikeste lindude eest hoolitsemata õpetas. Kõige selle kõrval leidis Hurt veel aega vaikselt oma kirjatöödega tegeleda, nii nagu Luthergi aeg-ajalt külaliste juurest eemale tõmbudes “aid-majakeiste, kon tal alati tint, sulg ja paper valmis olliva pantu, et kui tarvis jala päält kirjutada”.

Lutheri eluloos toodud hea kirikuõpetaja kirjeldus annab võtme ka Hurda jutluste mõistmiseks. Neis on muu seas peidus teisigi Lutheri mõtteid, nagu näiteks ausa võitlemise tähendusest. “Siin ma seisn ja teisiti ma ei saa”-paatos on Hurta tegelikult läbi kogu elu kandnud. 1870. aasta “Kontserdikõnes” räägib Hurt ausa võitlemise tähendusest (“see ei saa meile ealgi häpi tegema, enge avvu andma ja tullo tooma”), peaaegu samade sõnadega tõstab ta võitlemise tähendust esile ka oma elu viimastes kõnedes.

Martin Lutherile vihjab Hurt otse ja kaudselt ka oma avalikus kirjas Carl Robert Jakobsonile, mis pani aluse rahvusliku liikumise nn suurlõhele. Hurt oli Jakobsoniga usuküsimustes varemgi kokku põrganud ning omal ajal temaga kokkuleppe sõlminud, et Jakobson usuausus enam sõna ei võta. *Sakala* ilmumise eel jäi see kokkulepe aga uuendamata, mistõttu Jakobsoni osavalt peidetud rünnakud mitte enam baltisaksa kirikuõpetajate, vaid kiriku vastu laiemalt Hurta ootamatult tabasid. Hurda meelest oli kirik aga rahva moraali ning seega püsimise alus, selle mõju nõrgestamine avas tee teistele eetilistele mõõdalaskmistele, kaasa arvatud ümberrahvastumisele.

Hurda motiivide mõistmiseks tuleks meele pidada ka teist tema seisukohavõttu mõjutanud tegurit — vene õigeusu kiriku kasvavat aktiivsust Eestis ning selle lähenemiskatseid Jakobsonile. Hurt pidas igati õigustatult vene õigeusu kirikut venestuse tööriistaks ning nägi selle imbumises rahvuslikku liikumisse Eesti tulevikule tõsist ohtu. Rünnates sedavõrd teravalt nüüd juba luteri kirikut üldse, avas Jakobson Hurda meelest lisaks rahva hingeõnnistuse hävitamisele ukse ka venestusele. Seda ei saanud Hurt avalikult loomulikult välja ütelda, küll kumab see aga läbi tema vihjest, et just Öhtumaa kiriku kaudu eestlased Euroopaga seotuks jäävad.

Sama motiiv kordub ka Hurda väitluses oma baltisaksa ametivendadega kiriku missiooni üle Eestis, kus Hurt pakub baltisakslastele toetust võitluses “igasuguste kultuurivaenuliste mõjude ja sissetungide vastu, tulgu nemad kust tahes”. Hurt tugines seejuures Soome kogemusele, kus rootslased ja soomlased mitmel alal ühiselt ähvardava venestuse vastu välja astusid. Need ettepanekud kõlasid aga kurtidele kõrvadele. Kuigi eelärkamisaja aktiiv oli enamikus koosnenud baltisaksa kirikuõpetajatest ning ka ärkamisaja alguses olid paljud neist eestlaste rahvuslikku emantsipatsiooni toetanud, toimus siin 1850.–1860. aastatel oluline muutus. Eestlased kuulutati väikerahvana eluvõimetuks, nende ainsaks võimaluseks peeti ähvardava venestuse ees kiiret saksastumist. Ümberrahvastumise vastu võitlevad eesti kirikuõpetajad kuulutati seetõttu kiriku vaenlasteks. Hurt nägi sellises hoiakus põhjendatult ohtu kogu kiriku autoriteedile, kritiseerides oma teises aruandes Aleksandrikooli rahakogumisest ennenägematu teravusega baltisaksa kirikutegehlasi. See kriitika viis tegelikult Hurda väljaheitmiseni kirikust. Tekkinud raevukas konflikt, kus Hurt sammugi tagasi ei astunud, aitas kaasa tema lahkumisele kodumaalt. Oma Otepäa-perioodi kirjelduses jätab Hurt kõik need heitlused, nagu ka tülid rahvuslikus liikumises, paraku mainimata.

Hurda võitlemisi jälgides võib nõustuda Jakobsoni hinnanguga, et Hurt oli vilets poliitik. Ausa ja põhimõttekindla inimesena tegutsedes ajastas Hurt Jakobsonist lahtiütlemise valesti. See võimaldas Jakobsonil Hurta demagoogiliselt rünnata. On kurbnaljakas lugeda Hurda kirjast eesti üliõpilaste kurtumist, miks Jakobson temaga ausalt vaielda ei taha, vaid oma tegelikke vaateid peidab ning keerutab. Hurt oli sedavõrd aus inimene, et ta ei hoolinud ka liitlaste otsimisest. *Sakalast* eemaldumise järel võinuks näiteks eeldada, et Hurt läheneb oma saksa ametivendadele. Tegelikult toimus vastupidine protsess, nüüd alles Hurt nendega õieti tülli läks. *Sakala* ei toetanud Hurta selles võitluses mingil kombel, jättes Hurda tagakiusamise ametivendade poolt lehes kajastamata. Küll jätkas *Sakala* Hurda süüdistamist oma “seisuse” huvide eelistamises rahvusli-

kele püüdlustele. Et baltisaksa kirikuhärrades nähti nii seisuslikult kui rahvuslikult vastasjõudu rahvuslikule liikumisele, oli selline süüdistus Hurdale eriti valus, töötades rahva seas samal ajal suure tõhususega ning aidates kaasa Hurda autoriteedi langusele.

Hurda rahvuslikku tegevust ei suutnud poliitilised lüüasaamised siiski kuigivõrd häirida. Väsimatu töömehena jätkas ta tegevust talle jäetud väljadel, unustamata rahvast manitseda oma rahvusele truuks jääma. Seetõttu oleks olnud ilmselt mõttekas lisada kogumikku mõni Hurda “neljanda käsu töötusele” pühendatud kirjutis, kus Hurt Schleiermacheri eeskujul tõlgendab kohustust oma ema ja isa austada kohustuse-na austada nende emakeelt, järelikult ka rahvust. Tollases saksa keelele tuginevas keskkonnas polnud see kerge ülesanne. Ka Hurda enda kodus oli keeleks saksa keel, tema kirjavahetus armsamaga — nii nagu teistelgi rahvuslikel tegelastel, kaasa arvatud C. R. Jakobsonil — toimus saksa keeles. Siiski üritas Hurt omaenda õpetust järgida, pannes vastavalt kalendrikirjutisele “Nimedest” lastele eestipärased nimed ning kasvatades neid ka muidu eestlasteks. Olulist toetust osutas Hurdale seejuures tema abikaasa Eugenie, kes saksa-prantsuse päritolust hoolimata mehe rahvuslikke püüdeid täiel määral toetas.

Seda huvitavam on jälgida Eugenie lastelastele nimepaneku teemal miniaga tekkinud teravat konflikti. Poeg Rudolfi abikaasa Helmi oli küll tuntud rahvusliku tegelase Martin Lipu tütar, kes laialdastele kultuurihuvidele vaatamata — või tänu nendele — oli aga täiesti saksastunud. Kui noorpaari esiklapsele pandi naise nõudel nimeks võõrapärane Gunnar, kuigi Jakob Hurt oli soovitanud mitut eesti nime, puhkes äge tüli. Eugenie Hurt süüdistas miniat kõikvõimalikes pattudes, arvates, et minia “vihkab kõike, mis võiks eestipäraselt kõlada või nime kanda”. Nagu näha, võis armastus oma mehe vastu muuta sakslase eesti päritolu kadast tunduvalt rahvuslikumalt mõtleavaks.

Kõiki seda laadi märkusi arvestades oleks ilmselt olnud mõttekam lisada vaadeldavale kogumikule kas pikem ja põhjalikum ees- või järelsõna või varustada siis tekstid kommentaaridega. Rahvuslikku ärkamisaega ning üldse tollaseid olusid mittetundvale lugejale võib Hurda sõnum praegu kergesti kaotsi minna.

Teisalt on see aga lugeja enda mure. Oluline on, et selline kogumik üldse ilmavalgust nägi. Tahaks ka loota, et tegemist on vaid esimese Hurda pärandit tutvustava kogumikuga “Eesti mõtteloo” sarjas. Toimetaja vihjab saatesõnas kavatsusele anda peagi välja kogumik Hurda keeleteaduslikest kirjutistest. Seda võib südamest tervitada. Kindlasti oleks oluline aga uuesti välja anda ka Hurda arvukad ajaloolased kirjutised, eeskätt *Pildid isamaa sünninud asjust* (1871; raamatuna 1879), millel ei olnud omas ajas sugugi väiksem mõju kui Jakobsoni hiljem üles kiide-

tud *Kolmel isamaa kõnel* (1870). Samuti ootavad tervikliku kogumikuna väljaandmist Hurda Peterburi-perioodi rahvuspoliitilised kõned ja kirjutised. Vaid seejärel võiksime hakata tõsiselt rääkima sellest, et Hurda vaimne pärand on tema rahvani jõudnud samas ulatuses nagu tema suure kaasaegse ja oponendi Jakobsoni oma.

Mart Laar

MART LAAR (sünd. 1960) lõpetas Tartu ülikooli ajalooeaduskonna 1983, filosoofiamagister 1995. Olnud ajalooõpetaja 1983–1986, Kultuuriministeeriumi ajaloomälestiste osakonna juhataja 1986–1990, Eesti Kongressi ja Eesti Komitee liige 1990–1992, ülemnõukogu liige 1990–1992, Põhiseaduse Assamblee liige 1992, Riigikogu VII, VIII, IX ja X koosseisu liige, Eesti Vabariigi peaminister 1992–1994 ja 1999–2002. *Akadeemias* on temalt ilmunud kõne “Meie ise ja meie enda lähiajalugu” (1999, nr 11, lk 2323–2327), artikkel ““Jäe igas riides ja iga nime all eestimeheks. . . : Rahvusluse avaldumisvormidest rahvuslikul ärkamisajal” (2003, nr 8, lk 1571–1589) ning raamatu *Kogumik MRP-AEG Infobulletään 1987–1988* arvustus (1999, nr 1, lk 173–176).

ABSTRACTS

KALEV KATUS, ALLAN PUUR. Demography and turning points in Estonia's demographic development. II

The second part of the article (continued from Akadeemia 2, 2006) describes the demographic development of Estonia in comparison with Europe, explains the significance of the Baltoscandian region and discusses the peculiarities of Estonia. Because of demographic crises, the number of indigenous population in Estonia today is smaller than before World War I or World War II, which is in contrast to the situation of European peoples excluding the Latvians. As a result of World War II, Estonia lost four of its five ethnic minorities, but conditions turned favourable for immigration. Present-day Estonia, similarly to Luxembourg, is characterized by a very high proportion of foreign-born people (36%). Among the EU member states, Estonia has the highest percentage of immigrants from the so-called third countries. In order to understand Estonia's demographic development, Estonian- and Russian-speaking communities should be discussed separately, as there is a gap of nearly half a century in their development. Finding a solution to the demographic problems that are similar to the rest of Europe but more acute is hindered by the weak economy, which is a legacy of the Soviet occupation. (Auth.)

INDREK JÄÄTS. Censuses and ethnic policy: Finno-Ugrians of Russia in 2002

The article describes the situation of Finno-Ugric peoples in Russia according to the data of recent censuses and studies the relations between censuses and ethnic policy.

The central authorities of Russia and part of academic circles seem to wish to transform the multiethnic population of Russia into one Russian political nation. They would like to decrease the role of ethnicity in society and to abolish the system of ethnic territorial autonomies inherited from the Soviet system. Non-Russian elites rightfully fear that in the long term

this would mean linguistic and cultural Russification of non-Russian ethnic groups. None-Russians are supported by part of the Russian elite who find that Russia should continue as a multiethnic country.

The controversies described here also found their expression during the 2002 census. If the census studies the ethnic composition of population, as it was done in the Soviet Union and is done in Russia, then, to some extent, the census is also a means for influencing the population's ethnic composition. Obviously, the advocates of the Russian political nation attempted to use the last census in their own interests, although without much success, as the inertia of Soviet ethnic policy and census tradition is strong and protests of non-Russian elites also had to be taken into account.

A few examples. Defining one's ethnic identity was considerably freer than in the Soviet times. The last census recognized ethnic groups whom the Soviet ethnic policy considered to have assimilated among their "own" peoples (e.g. Bessermen among Udmurts, Izhma-Komi among Komi). Non-Russian elites saw this liberalization as a plan to fragment the non-Russian peoples and to diminish their influence. If so, then the advocates of the Russian political nation were unable to defend their positions to the end. During data analysis, the responses to the question about ethnic origin were arranged into 142 ethnicities and 40 ethnic groups within them. Although the Izhma-Komi were also shown separately, they were still counted among the Komi. Only a few ethnic groups who were counted among another ethnicity during the previous censuses were now recognized as separate ethnic units (e.g. Bessermen were separated from Udmurts).

The question about the mother tongue also caused much controversy. During the preparation for the census the question, "What is your mother tongue?" was replaced with a question about the command of Russian and other languages. The explanation was that the responses to the earlier question reflected people's linguistic identity rather than their real command of the language. As non-Russians protested strongly, the question about the mother tongue was still included at the last moment. Such inconsistency created great confusion and had a negative influence on the quality of census data.

The picture the census gave about the Finno-Ugric peoples of Russia is far from optimistic. The population number

and mother tongue command of most Finno-Ugric peoples has dropped considerably from 1989–2002. The exceptions are the Khants, Mansi and Sami who have been given the status of “small indigenous peoples of the Northern areas”. Their number has grown as inclusion in this group gives them advantages in managing local natural resources. The percentage of mother-tongue speakers among them has, however, dropped more drastically than in other peoples. Assimilation of Finno-Ugrians is particularly rapid outside their autonomous territories. Thus, the system of ethnic territorial autonomics dating back to the Soviet times should not be abolished, as it is conducive to preserving non-Russian ethnic groups. (Auth.)

MARIS SAAGPAKK. “We and they” in Baltic Germans’ unpublished memoirs

The article discusses changes in Baltic Germans’ attitudes to Estonians and Latvians in the revolutionary years of the early 20th century. The author relies on texts unknown to the wider public — Baltic Germans’ unpublished autobiographies that are preserved at Herder Institute in Marburg and the archives of Carl Schirren Society in Lüneburg, Germany. Most of the texts under discussion were written after World War II. When analysing Baltic Germans’ texts, we can find attitudes and mindsets characteristic of their era and personalities, which contain information essential from the viewpoint of the history of mentality.

When studying the depiction of Estonians and Latvians in Baltic German autobiographies, we have to consider whether the times depicted in the texts are comparable and whether the moments when the text were written are comparable. It is clear that Baltic Germans’ relation to indigenous peoples at the beginning of the 20th century was different from what it was like after the events of the 1905 revolution and later — during World War I, in the Republic of Estonia or at the time of their resettlement. In the Baltic German texts of the 19th century and the turn of the 20th century, Estonians and Latvians take the role of minor characters who are only introduced in order to provide contrasts or show the peculiarities of local life. They get a somewhat more central role in a few examples describing the fears and uncertainties that Baltic Germans felt towards Estonians and Germans. The following motifs can repeatedly be found: diligent and striving students

from simple Estonian families whose attitudes are contrasted to the decadent and debaucherous lifestyle of Baltic German students; peasants’ strength and suppressed blind wrath that Baltic Germans witnessed in the revolutionary year of 1905; factory workers, propagating the spectre of Communism, who were considered the root of all evil.

When writing about the time after World War I and proclamation of independence by Estonia and Latvia, Baltic German authors’ tone changes. Baltic Germans’ self-image as mentors and fatherly supporters of the indigenous peoples received a blow when Estonians and Latvians, becoming mentally independent, ceased to need Baltic Germans’ protection and even opposed themselves to it. Among Baltic Germans, these processes caused embitterment. They seem to have assumed a defensive position when depicting not only the contemporary situation but also the past.

From the present-day viewpoint, it is essential that most probably Baltic Germans’ accommodation to new circumstances greatly depended on the character of a concrete person and on the people they contacted. Although the treatment by authors may be relatively different, I would argue that certain changes that took place in the depiction of Estonians and Latvians were a natural result of new relations between these peoples and Baltic Germans. (Auth.)

HELLAR GRABBI. A visit to Estonia in 1988

The émigré Estonian author residing in the US describes his journey to Estonia in the revolutionary period when the tools meant for saving the Soviet empire — perestroika and glasnost — were used by nationalist circles in Estonia for political organization of the people. The Popular Front founded in spring had chosen the path of reforms and set its aim as sovereignty within a confederation based on a union agreement. The radical trend in the national liberation movement was represented by the Estonian National Independence Party. Founded in August, it supported the idea of legal continuity of Estonian independent statehood. Initially it had fewer supporters than the Popular Front. To oppose the nationalist movement of Estonians, the International Movement of the Workers of the ESSR emerged. Supported by Moscow old-timers and under the pretext of defending socialism, they opposed giving Estonian the status of the official language and

the institution of Estonian citizenship, and demanded for non-Estonian immigrants the right of veto in Estonian affairs.

In this turbulent atmosphere, Grabbi sets out to travel around Estonia. He leaves the capital Tallinn for the seaside resort of Pärnu. On his way he visits Kurgja in Pärnu County, which was the home C. R. Jakobson (1841–1882), one of the leaders of national awakening in the 19th century and the first Estonian politician in the modern sense of the word. In Pärnu he attends a meeting of Estonian heritage clubs. The Estonian Heritage Society, which had been founded a year earlier as a non-governmental organization, had already become clearly politicized and the presentations at the conference — mostly on the themes of the past, e.g. on the fate of cadre officers of the Republic of Estonia — clearly hinted at strivings for independence. The author's father, Colonel Herbert Grabbi, had also died in Norilsk prison camp in Russia. Simultaneously another remarkable event took place in Pärnu — a propaganda rally of the Popular Front. The Estonian Heritage Society and the Popular Front were two competing organizations — innovators and restorers, the former transforming Estonia and the Soviet Union, the latter — bringing back the Republic of Estonia. Both of them were strongly Estonian-minded. The author also meets representatives of the Estonian National Independence Party and participates in unveiling a memorial tablet on the pedestal of the monument to Konstantin Päts (1874–1956), President of the Republic of Estonia. The monument itself had been demolished by Communists.

In the university town of Tartu, meeting the alumni of Rotalia student fraternity, he proposes that the student organizations banned by the Soviets should be restored. In the South-Estonian town of Põlva he meets Ain Saar, leader of the Free Independent Youth Column No. 1. The young people of Võru were the first to display the Estonian blue-black-and-white flag in public in those years of national upsurge. In Tallinn he visits the editorial offices of the cultural journals *Looming*, *Vikerkaar* and *Keel ja Kirjandus*, which continue to be published at present, and the newspaper *Sirp ja Vasar* (now *Sirp*). He also meets Arnold Rüütel, then Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Estonian SSR, now President of the Republic of Estonia.

On 16 November 1988, three weeks after Grabbi's departure from Estonia, the Supreme Soviet of the Estonian SSR

adopted the sovereignty declaration of the Estonian SSR, by which the Supreme Soviet proclaimed itself the highest authority in Estonia and declared the supremacy of Estonian laws over the laws of the Soviet Union. The status of Estonia in the Soviet Union was to be defined by a union agreement. This sensational act attracted attention everywhere in the world and marked the beginning of the disintegration of the Soviet Union. (Edit.)

MIHKEL VEIDERMA. **The Estonian Academy of Sciences as a publisher of university textbooks 1938–1940**

After the University of Tartu became the Estonia national university in 1919, the need arose for university textbooks in Estonian. First they were published by Loodus, who launched the series Academic Textbooks and Manuals (*Teaduslikud õppe- ja käsiraamatud*), later by Akadeemiline Kooperatiiv. More than 80 textbooks were published before 1940. The publishers, however, ran into difficulties as sales revenues and bank loans did not cover the expenses. Books piled up in warehouses; debts to the banks were growing. In order to improve the situation, the government started supporting publication of university textbooks in 1938, directing the arrangement of their publishing to the newly founded Estonian Academy of Sciences. To that end, the Academy of Sciences established a committee for publishing university textbooks. The committee collected proposals from universities, arranged reviewing of manuscripts, decided whether they should be approved or rejected and found underbidders who would publish them. In less than a year (until the annexation of Estonia), the committee managed to publish five textbooks under the header Publications of the University Textbooks Committee at the Academy of Sciences. The committee prepared five more textbooks for publication, which were already issued by Teaduslik Kirjastus (Science Publishers), a publishing house founded by the new regime. Publishing of university textbooks in Estonian is still a topical issue — it should guarantee the availability of literature for students and contribute to the development of Estonian scientific terminology. (Auth.)

MARIKA MIKKOR. Placenta eating in present-day Estonia and the world tradition: Taboos in research and life

For twenty years, the author has been collecting data on birth rites from Estonia, Estonians living in the Caucasus, Erza Mordvinians, Izhorians and Ingrian Finns.

Eating of the placenta was remembered by Erza Mordvinian interviewees in the late 1980s as a custom of the recent past; placenta pie was eaten as a cure against childlessness. The custom that then seemed a curiosity to the author had parallels in old medical literature. The author grasped the real meaning of the phenomenon when she watched the behaviour of guinea pigs — these vegetarian animals turned out to always eat their placentas. In the late 1990s the author heard in casual conversation with a friend that placenta eating had spread as a marginal trend in Europe. The supposition that the custom could also be spread in Estonia was a taboo in Estonian academic literature and an object of ridicule in the media. In conversations people revealed that they were embarrassed when even using medicines produced from the placenta.

In 2001, having learned about the home birth movement, the author found that placenta eating in its different forms was quite well known in some circles. Without exception, the data were gathered in the course of informal conversations. Some material was also collected by e-mail from friends in several countries.

The custom of placenta eating revived in the West among some people who practised alternative natural lifestyles in the 1970s–1980s and it is rather well known there, although not widely spread.

When questioning women from the Caucasian Black Sea coast to Estonia, the author met women who, when giving birth in hospital, did not even know what placenta is, women who remembered placenta eating from the recent past as an old custom and finally people among whom it had spread as a fashionable trend. In Mordvinia it was remembered in the 1980s as a custom of the recent past, but in the West it was spreading at the same time as a scandalous modern trend, which somewhat later reached Estonia.

Most of the helpful material was obtained from informal conversations; questionnaires were used only in the final phase of the study. Pressure from the public makes people hide their

convictions and ways of behaviour. It also became evident that academic research gives a rather flattened picture of real life. (Auth.)

CLARENCE IRVING LEWIS. The given element in experience

In a chapter from Mind and the World-Order (1929) Lewis proceeds from the following ideas:

1. The two elements to be distinguished in knowledge are the concept, which is the product of activity of thought, and the sensuously given, which is independent of such activity.

2. The concept gives rise to the a priori; all a priori truth is definitive, or explicative of concepts.

3. The pure concept and the content of the given are mutually independent; neither limits the other.

4. Empirical truth, or knowledge of the objective, arises through conceptual interpretation of the given.

5. The empirical object, denoted by a concept is never a momentarily given as such, but is some temporally-extended pattern of actual and possible experience.

6. Hence the assignment of any concept to the momentarily given (which is characteristic of perceptual knowledge) is essentially predictive and only partially verified. There is no knowledge merely by direct awareness.

7. Actual experience can never be exhaustive of that pattern, projected in the interpretation of the given, which constitutes the real object. Hence all empirical knowledge is probable only.

8. The mutual independence of the concept and the given, and the merely probable character of empirical truth, are entirely compatible with the validity of cognition. The problem of the “deduction of the categories” can be met without any metaphysical assumption of a pre-established amenability to categorical order in what is independent of the mind.

9. More explicitly, any conceivable experience will be such that it can be subsumed under concepts, and also such that predictive judgments which are genuinely probable will hold of it.

This chapter is devoted to the distinction of the two elements in experience, and to the defence of this distinction from various common misinterpretations. (Edit.)

JOHN McDOWELL. Experiencing the world

In the author's opinion, the wish to ask the transcendental question, "How is empirical content possible?" expresses an attraction to a pair of thoughts whose implication, if taken together, is that empirical thought is impossible. The thoughts impose a requirement for there to be empirical content, but ensure that it cannot be met. He considers it necessary to rid oneself of the concept that gave rise to the question, stating that the idea of an impression can be both the idea of a kind of natural happening and an idea that belongs in the logical space of reasons (Sellars' image). Impressions can fit in the logical space of reasons because impressions can be actualizations of conceptual capacities.

When explaining the specifics of the conception of experience, McDowell employs the Kantian idea of receptivity in operation, an impression that itself has conceptual content, the conceptual content that would be the content of the counterpart judgement — the judgement one would be making if one actively exercised the same conceptual capacities with the same togetherness.

Identification of a relevant kind of capacity can allow for cases in which capacities of that very kind are not exercised, but are nevertheless actualized, outside the control of their possessor, by the world's impacts on her sensibility. That is how McDowell recommends conceiving experience. (Edit.)

MATHURA. Poetry**Review****LEO LUKS. A modern monument**

Janek Kraavi. Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur. [Theory of Postmodernism and Postmodernist Culture.] Viljandi Culture Academy, 2005. 243 pp.

OTT KURS. On the eastern diaspora of the Mari

Seppo Lallukka. From Fugitive Peasants to Diaspora: The Eastern Mari in Tsarist and Federal Russia. (Suomalaisen

Tiedeakatemia Toimituksia. Humaniora 328.) Helsinki: The Finnish Academy of Science and Letters, 2003. 473 pp.

MART LAAR. A new collection of Jakob Hurt's speeches, sermons and writings

Jakob Hurt. Looja ees. [Before the Creator.] (Eesti mõtte-lugu, 66.) Compiled by Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005. 463 pp.

Serial**Minutes of the foreign affairs and national defence committee of the Riigivolikogu in 1938–1940**

According to the new constitution of the Republic of Estonia that took effect on 1 January 1938, the Estonian Parliament (Riigikogu) was to consist of two chambers — Riigivolikogu and Riiginõukogu. The elections of the Riigivolikogu were held on 24–25 February 1938, and its first session was on 21 April. On 5 May, the Riigivolikogu elected a nine-member foreign affairs and national defence committee that included eight members supporting the government (M. Hansen, A. Jürima, V.-G. Kadarik, A. Karineel, J. Nyman, O. Pukk, R. Riivik, L. Vahter) and the former foreign minister A. Piip as a representative of the opposition. When issues of greater significance were discussed, leading statesmen, including the opposition leader J. Tõnisson, participated at the meetings of the committee.

In March 1940, when the Soviet occupation of Estonia was impending, the minutes of the foreign affairs and national defence committee were sent to the Estonian embassy in Sweden. The last of the minutes were returned to Estonia in 2002, but the fate of some of them is still unknown.

The minutes differ in how detailed they are. In some cases, particularly after the conclusion of the mutual assistance pact between Estonia and the Soviet Union, the information shared at the meeting was considered so sensitive that the content of the discussion was not recorded in the minutes.

The most essential historical sources are the minutes that have recorded leading Estonian public officials' and opposition representatives' views of on Estonia's security. These explain the transition from the policy of collective security to the policy of neutrality and shed light on the circumstances that led to the conclusion of the Estonian-German non-aggression pact and the Estonian-Soviet mutual assistance pact.

From spring 1939, the committee's assessment of international situation in Europe turned increasingly pessimistic, and on 13 April, Foreign Minister K. Selter stated that war could start in the nearest future. The government and the army general staff were of the opinion that the main threat to Estonia was the Soviet Union; the opposition, particularly J. Tõnisson, found that the main threat was Germany.

The minutes of the joint meeting of the foreign affairs and national defence committees of both houses of the parliament of 8 June and 20 September 1938 reflect the considerations why Estonia abandoned the obligation to impose sanctions against the aggressor as stipulated by Article 16 of the League of Nations Pact and adopted the policy of neutrality.

On 25 May 1939, a heated discussion took place about concluding the Estonian-German non-aggression pact. Foreign Minister K. Selter substantiated the need for concluding the pact; J. Tõnisson and A. Piip, however, argued against it. J. Tõnisson warned against the threat coming from Germany and claimed that Estonia had nothing to fear from the Soviet Union. He also insisted on close cooperation with Britain and the Nordic countries.

The most tragic question for the parliament, the government, the military leadership and the whole nation was the conclusion of the Estonian-Soviet mutual assistance pact. V. Molotov had proposed it to K. Selter in the evening of 24 September. On 26 September the government decided to start negotiations about the conclusion of the pact, trying to achieve as favourable conditions as possible. The same issue was discussed in the afternoon of 26 September at the joint meeting of the foreign affairs and national defence committees of both houses of the parliament. A number of leading public officials and higher military officers were present; all the speakers at the meeting considered the conclusion of the

pact inevitable. Later it has been revealed that their considerations — refusal would mean war, while no help could be expected — were justified.

The ratification of the pact concluded on 28 September was discussed on 2 October. The participants expressed intriguing opinions about Estonia's situation and future prospects and demanded government's resignation. The minutes of the following meetings (the last meeting was held on 10 April 1940) are of less interest for researchers.

It is obvious that the information presented to the committee by the foreign minister and some other officials was one-sided, and the committee was not informed about all the considerations of the government and about some foreign political measures taken by it. (Comp.)

AUTHORS

HELLAR GRABBI MA (b. 1929), Estonian critic, editor, columnist and publisher residing in the US

INDREK JÄÄTS PhD (b. 1971), researcher at the Chair of Ethnology, Faculty of Philosophy, University of Tartu; researcher at the Estonian National Museum

ALICE KASK (b. 1976), Estonian artist

KALEV KATUS PhD (b. 1955), researcher and director of the Estonian Interuniversity Population Research Centre

OTT KURS PhD (b. 1939), extraordinary professor of human geography at the University of Tartu

MART LAAR PhD (b. 1960), member of the Estonian Parliament, historian

CLARENCE IRVING LEWIS (1883–1964), US philosopher

LEO LUKS MA (b. 1976), lecturer in philosophy at the Estonian University of Life Sciences and the Estonian Academy of Arts

MATHURA (b. 1973), Estonian poet

JOHN HENRY McDOWELL PhD (b. 1942), professor of philosophy at Pittsburgh University

Abstracts

MARIKA MIKKOR MA (b. 1963), senior researcher at the Estonian Agricultural Museum

ALLAN PUUR PhD (b. 1963), researcher at the Estonian Interuniversity Population Research Centre

MARIS SAAGPAKK MA (b. 1973), lecturer at the Chair of German, Tallinn University

MIHKEL VEIDERMA ScD (b. 1929), professor emeritus of Tallinn University of Technology

---

RIIGIVOLIKOGU
VÄLIS- JA RIIGIKAITSEKOMISJONI
PROTOKOLLID 1938–1940

*Koostanud ja
kommenteerinud
Heino Arumäe*

VII

Algus 2005. aasta 9. numbris.

Protokoll nr 32

Riigivolikogu Välis- ja riigikaitse komisjoni koosolek 26. oktoobril 1939 kell 14.40 Riigivolikogu ruumes, toas nr. 11.

K o o s : komisjoni liikmed A. Anderkopp, O. Gustavson, M. Hansen, V. Kadarik, J. Nyman, R. Riives, J. Tõnisson, L. Vahter.

Koosolekut juhatab komisjoni abiesimees M. Hansen.

Protokollib komisjonide toimkonna juhataja A. Kits.

S i s u :

Välis- ja riigikaitse komisjoni esimehe valimine.

I.

Välis- ja riigikaitse komisjoni esimehe valimine.

Juhataja M. Hansen: Uue Vabariigi Valitsuse kujundamisega lahkusid Välis- ja riigikaitse komisjoni koosseisust ministrikohtadele komisjoni esimees r[iigi]v[oli]k[ogu]l[iige] A. Jürima (T[artumaa]) ja teine abiesimees r[iigi]v[oli]k[ogu]l[iige] A. Piip. Vastavalt sellele on meie tänaseks ülesandeks valida komisjonile uus esimees ja vajaduse korral ka teine abiesimees.

Välis- ja riigikaitse komisjoni esimeheks valitakse r[iigi]v[oli]k[ogu]l[iige] A. Anderkopp.

Otsustatakse Välis- ja riigikaitse komisjoni II abiesimehe koht täitmata jätta, kuna II abiesimehe järgi tarvidust ei ole.

Juhataja M. Hansen: Päevakord on läbi. Lõpetan koosoleku.

Koosolek lõpeb kell 14.50.

Koosoleku juhataja M. Hansen

Protokollija Aug. Kits

Protokoll nr 33

Riigivolikogu Välis- ja riigikaitsekomisjoni koosolek 8. novembril 1939 kell 13 Riigivolikogu ruumes, toas nr. 24.

Koos komisjoni liikmed: O. Gustavson, M. Hansen, V. Kadarik, A. Karineel, J. Nyman, R. Riives, L. Vahter.

Koosolekust võtavad osa Vabariigi Valitsuse esindajad Välisminister A. Piip, Välisministeeriumi Väliskaubanduse osakonna direktor G. Meri ja Riigivolikogu majanduskomisjoni aruandja J. Põdra.

Koosolekut juhatab komisjoni abiesimees M. Hansen.

Protokollib komisjonide toimkonna juhataja A. Kits.

S i s u :

1. Käiguandmine Kolmandale lisakokkuleppele Kaubanduse- ja laevanduselepingule Eesti Vabariigi ja Saksa Riigi vahel ja Eesti—Saksa vastastikuse kaubavahetuse kokkuleppele.

2. Seisukohavõtmine Kolmanda lisakokkuleppe kohta Kaubanduse- ja laevanduselepingule Eesti Vabariigi ja Saksa Riigi vahel ja Eesti—Saksa vastastikuse kaubavahetuse kokkuleppele.

I.

Käiguandmine Kolmandale lisakokkuleppele Kaubanduse- ja laevanduselepingule Eesti Vabariigi ja Saksa Riigi vahel ja Eesti—Saksa vastastikuse kaubavahetuse kokkuleppele.

Juhataja M. Hansen: Vastavalt Riigivolikogu juhatuse resolutsioonile 26. oktoobrist 1939. a. Majanduskomisjon on meie komisjonile edasi andnud seisukohavõtmiseks Kolmanda lisakokkuleppe Kaubanduse- ja laevanduselepingule Eesti Vabariigi ja Saksa Riigi vahel ja Eesti—Saksa vastastikuse kaubavahetuse kokkuleppele. Tähen-datud kokkuleppe arutuselevõtmiseks tuleb meil valida aruandja.

Aruandjaks valitakse riigi volikogu liige A. Karineel.

II.

Kolmas lisakokkulepe Kaubanduse- ja laevanduselepingule Eesti Vabariigi ja Saksa Riigi vahel ja Eesti—Saksa vastastikuse kaubavahetuse kokkuleppele.

(Vabariigi Valitsuse ettepanek 20. X 1939 — vaata lisa protokollijuures.)

Aruandja A. Karineel.

Aruandja A. Karineel: Kolmas lisakokkulepe Kaubanduse- ja laevanduselepingule Eesti Vabariigi ja Saksa Riigi vahel ja Eesti—Saksa vastastikuse kaubavahetuse kokkuleppele oli varem arutusel Riigivolikogu Majanduskomisjonis, kus sõnavõttudel kahtlust avaldati, kas lisakokkulepe Eesti Vabariigile peale ei pane liiga palju kohustusi. Seda eriti seetõttu, et lisakokkuleppe alusel oleme sunnitud ettenähtud ulatuses oma ekspordi Saksamaale juhtima, kus meie riigi juba suur clearing-arve aina kasvab, milles teadlik on ka Vabariigi Valitsus. Clearing-arve vähendamise võimalusena arutas Majanduskomisjon Saksamaalt raudteede ehitamise ja veereva koosseisu täiendamiseks materjalide saamist, milleks sealt ka soodne nõusolek on, eriti hinna suhtes, mille kohta pole ette nähtud sõjaaegset kõrgendamist. Neil kaalutlustel ja kuna lisakokkulepe välispoliitiliselt erilist tähtsust ei oma, otsustas Majanduskomisjon lisakokkuleppe kinnitada.

Teen ettepaneku, et Välis- ja riigikaitse komisjon ühineks Majanduskomisjoni poolt vastuvõetud pooldava seisukohaga tähen-datud kolmanda lisakokkuleppe suhtes Kaubanduse- ja laevanduselepingule Eesti Vabariigi ja Saksa Riigi vahel ja Eesti—Saksa vastastikuse kaubavahetuse kokkuleppele.

Välisminister A. Piip: Välispoliitiliselt ei oma kõne all olev kaubanduslik lisakokkulepe erilist tähtsust ning ühinen seepärast aruandja poolt tehtud ettepanekuga.

Otsustatakse asuda pooldavale seisukohale Majanduskomisjoni poolt läbi vaadatud ja Välis- ja riigikaitse komisjonile seisukohavõtmiseks esitatud Kolmanda lisakokkuleppe suhtes Kaubanduse- ja laevanduselepingule Eesti Vabariigi ja Saksa Riigi vahel ja Eesti—Saksa vastastikuse kaubavahetuse kokkuleppele. Otsusest teatada Majanduskomisjonile.

Juhataja M. Hansen: Päevakord on läbi, lõpetan koosoleku.

Koosolek lõpeb kell 13.25.

Koosoleku juhataja M. Hansen

Protokollija Aug. Kits

Protokoll nr 34

Riigivolikogu Välis- ja riigikaitse komisjoni koosolek kesknädalal, 29. novembril 1939 kell 12 Riigivolikogu ruumes, toas nr. 22.

K o o s komisjoni liikmed: A. Anderkopp, O. Gustavson, V. Kadarik, A. Karineel, R. Riives, L. Vahter.

Koosolekust võtavad osa: Välisminister A. Piip, Sõjavägede Ülemjuhataja kindral J. Laidoner, Sõjainminister kindral N. Reek, Riigivolikogu esimees O. Pukk, Sõjavägede staabi ülem kolonel A. Jaakson.

Koosolekut juhatab komisjoni esimees A. Anderkopp.

Protokollib Riigivolikogu sekretär P. Malvet.

P ä e v a k o r r a s :

Välisministri informatsioon.

Juhataja A. Anderkopp avab koosoleku ja tema ettepanekul võetakse päevakord vastu.

Välisministri nõudmisel peetakse kinnine koosolek.

Sõna võtab informatsiooniks Välisminister A. Piip.

Sõna võtab Sõjavägede Ülemjuhataja kindral J. Laidoner.

Sõna võtab k[o]m[isjoni][iige] O. Gustavson.

Sõna võtab Sõjavägede Ülemjuhataja kindral J. Laidoner.

Sõna võtab komisjoni esimees A. Anderkopp küsimuseks.

Sõna võtab k[o]m[isjoni][iige] L. Vahter küsimuseks.

Sõna võtab k[o]m[isjoni][iige] R. Riives küsimuseks.

Sõna võtab Sõjavägede Ülemjuhataja kindral J. Laidoner vastuseks.

Sõna võtab Sõjainminister kindral N. Reek vastuseks.

Sõna võtab Välisminister A. Piip vastuseks.

Sõna võtab Sõjavägede Ülemjuhataja kindral J. Laidoner.

Sõna võtab k[o]m[isjoni][iige] O. Gustavson.

Sõna võtab Välisminister A. Piip.

Otsustatakse Välisministri informatsioon teatavaks võtta.

Juhataja A. Anderkopp tänab komisjoni liikmeid osavõtu eest.

Koosolek lõpeb kell 15.20.

Koosoleku juhataja A. Anderkopp

Protokollija P. Malvet

Protokoll nr 35

Salajane.

Riigivolikogu ja Riiginõukogu Välis- ja riigikaitse komisjonide ühine koosolek 16. detsembril 1939 kell 12 Riigivolikogu ruumes, toas nr. 11.

K o o s : Riigivolikogu liikmed: A. Anderkopp, K. Eenpalu, O. Gustavson, M. Hansen, V. Kadarik, O. Köster, J. Nyman, R. Riives, J. Tõnisson.⁴⁹

Riiginõukogu liikmed: F. Akel, J. Puhk, V. Päts, J. Soots.

Koosolekust võtavad osa: Riigivolikogu Esimees O. Pukk, Riiginõukogu Esimees M. Pung, Peaminister J. Uluots, Välisminister A. Piip, Sõjainminister N. Reek.

Koosolekut juhatab Riigivolikogu Välis- ja riigikaitse komisjoni esimees A. Anderkopp.

Protokollib Riigivolikogu sekretär P. Malvet.

P ä e v a k o r r a s :

Vabariigi Valitsuse informatsioon.

Juhataja A. Anderkopp avab koosoleku ja kannab ette Vabariigi Presidendi otsuse nr. 250, 15. detsembrist 1939.⁵⁰

Päevakord võetakse vastu.

Välisministri nõudmisel otsustatakse pidada kinnine koosolek.

Välisminister A. Piip võtab sõna informatsiooniks.

⁴⁹Riigivolikogu 129. koosolekul 13. XII 1939 pani M. Hansen ette suurendada välis- ja riigikaitse komisjoni kahe liikme võrra ning valida selle liikmeks K. Eenpalu ja O. Köster. Mõlema ettepanekuga nõustuti. Vt ERA, f 84, n 1, s 1048, l 2.

⁵⁰Otsuse sisuks oli välis- ja riigikaitse komisjoni kokkukutsumine Riigivolikogu istungjärgu vaheajal. Vt ERA, f 989, n 1, s 706, l 14.

F. Akel: Kust tuli a[uru]l[ae]v “Kassari” ja mis otstarbel ta käis välismaal?⁵¹

Sõna võtab vastuseks Välisminister A. Piip.

F. Akel: Kuidas suhtub meie valitsus uude Poola valitsusse?

Sõna võtab vastuseks Välisminister A. Piip.

Sõna võtab J. Puhk.

Sõna võtab Välisminister A. Piip.

O. Gustavson: Kuidas on arenenud kaubandus N.S.V. Liiduga?

Kas kuulujutud, mis on Norras, Rootsis, Soomes jne. levitatud, on ka dementeeritud?

Kuidas on vahekorrad Soomega? Kas on ka küllaldaselt protestitud Soome poolt esitatud teadete vastu?

J. Tõnisson: Kuidas on meie vahekorrad Saksamaaga ühenduses Saksa—N.S.V. Liidu vahekorraga?

O. Gustavson: Kuidas on meie Välisministeeriumi arvamine praeguse konflikti suhtes, — kas see veel laieneb?

Sõna vastusteks võtab Välisminister A. Piip.

Sõna võtab J. Puhk.

Sõna võtab Välisminister A. Piip.

Otsustatakse Vabariigi Valitsuse informatsioon võtta teadmiseks.

Juhataja A. Anderkopp tänab komisjoni liikmeid osavõtu eest.

Koosolek lõpeb kell 13.56.

Koosoleku juhataja A. Anderkopp

Protokollija P. Malvet

Protokoll nr 36

S a l a j a n e.

Riigivolikogu ja Riiginõukogu Välis- ja riigikaitse komisjonide ühine koosolek 21. veebruaril 1940 kell 12 Riigivolikogu ruumes, toas nr. 11.

⁵¹Eesti kaubalaev “Kassari” oli uputatud 10. detsembril 1939 Nõukogude Liidu allveelaeva poolt.

K o o s: Riigivolikogu liikmed: M. Hansen, V. Kadarik, A. Kari-
neel, J. Nyman, O. Gustavson, A. Anderkopp, R. Riives, L. Vahter,
O. Köster;

Riiginõukogu liikmed: Fr. Akel, J. Soots, J. Puhk, J. Laidoner,
V. Päts.

Koosolekust võtavad osa: Riigivolikogu Esimees O. Pukk, Riiginõukogu Esimees M. Pung, Välisminister A. Piip, Sõjaminister N. Reek, Sõjavägede staabi ülem kol[onel] A. Jaakson, Välisministeeriumi Poliitilise osakonna direktor N. Kaasik.

Koosolekut juhatab Riigivolikogu Välis- ja riigikaitse komisjoni esimees A. Anderkopp.

Protokollib Riigivolikogu sekretär P. Malvet.

P ä e v a k o r r a s:

Vabariigi Valitsuse informatsioon.⁵²

*

Koosoleku juhataja A. Anderkopp avab koosoleku ja tema ettepanekul võetakse päevakord vastu.

Otsustatakse pidada salajane koosolek.

Sõna võtab informatsiooniks Välisminister A. Piip.

Sõna võtab Sõjavägede Ülemjuhataja kindral J. Laidoner.

Juhataja A. Anderkopp tänab Välisministrit, Sõjavägede Ülemjuhatajat ja komisjoni liikmeid osavõtu eest.

Järgmise koosoleku määramine.

Otsustatakse pidada järgmine ühine koosolek kolmapäeval, 28. veebruaril s.a. kell 11, võttes päevakorda: Läbirääkimised antud informatsiooni kohta.

J. Puhk (korra kohta): Kas ei saaks täna esitada küsimusi?

Otsustatakse koosolek lõpetada ja ka küsimuste esitamine jätta järgmiseks koosolekuks.

Koosolek lõpeb kell 14.20.

Koosoleku juhataja A. Anderkopp

Protokollija P. Malvet

⁵²Vt käesoleva protokolliga lisa.

Lisa

Salajane.Kõikidele Saadikutele teadmiseks.

Välisministri kokkuvõte välispoliitilise seisundi üle Välis- ja Riigikaitsekomisjoni koosolekul.

21. veebruaril 1940.

Tänase koosoleku sihiks ei ole üksikute küsimuste arutamine, vaid aegajaline vajadus anda välispoliitilise seisuga üldinformatsiooni rahvasaadikutele. Tänuväärset viisil Riigikogu üldvaidlustel seni välispoliitilisi küsimusi ei ole üksikasjalikumalt, vaid ettevaatlikult käsitatud.

Mis puutub üldist seisukorda, siis teame, et praegu valitseb teatud vaikus läänerindel. Aga see iseenesest ei tähenda, et seal sõda ei käiks. Sõda teostatakse praegu totaalset meresõja näol, mis viimasel ajal läheb ikka enam teravamaks. Selle juures hakatakse kõrvale kalduma senistest viisidest. Selles mõttes lisaks endistele totaalsetele blokaadidele ja merekaubanduse takistamisele tuli hiljuti juurde asetleidnud Altmarki vahejuhtum Norras, kus Briti valitsuse käsul Briti sõjalaevad tungisid kallale Saksa valitsuslaevale Norra territoriaalvetes, vabastades seal, umbes 300 Briti kaubalaevade kaaperdamisel vangivõetud mehi, keda kavatseti viia sõjavangi Saksamaale. See nähe on esmakordne rahvusvahelises ajaloos, kus üks sõdija riik katsub, ilma et ta seda katsuks varjata, erapooletu riigi vetesse oma sõda edasi kanda. Vabanduseks tuuakse ette, et siin Norra ei täitnud oma erapooletuse kohuseid, kuna ta ei otsinud küllalt hoolikalt läbi seda Saksa laeva, et avastada seal vangistatud inglasi, nii et inglane ise oli sunnitud õiguse oma kätte võtma. Teiseks saame aru samuti Norra välisministrist Kohtist ja ka Saksa protestist säärase erapooletuse rikkumise vastu. Nähtavasti on sisuliselt algamas uus vool totaalmeresõjas, nimelt sõja tegevuse viimine erapooletute territoriaalvetesse. Varem Saksa juba tegi selles mõttes esimese sammu, kui ta mineeris Rootsi territoriaalvett ühe miili võrra, vastavalt Saksa ja üldisele arusaamisele, et territoriaalmeres ulatus on vaid 3 meremiili. Praegu minnakse aga veel kaugemale, nähtavasti soovitakse saksa laevu Rootsi rauamaagiga kaaperdada ka Norra territoriaalvetes. Altmarki juht[um] oli selles mõttes propaganda

seisukohalt efektne ja hea pretekst. Muidugi läheb merekaubandus tulevikus igal pool raskemaks ning Saksa selles piirkonnas, kus ta teostab kontrolli, nõuab kontrolli õigust erapooletute laevade suhtes ja katsub isegi saada õigust määrata, missuguste maadega ja kaupadega erapooletud riigid võivad kaubelda Balti merd kaudu. Teiselt poolt inglased kõvendavad oma kontrolli ja ei lase edasi, nagu meilgi on mõni juhus ette tulnud, neid kaubalaevu, mis otse või kaudselt veavad vaenulistele või sõdivatele riikidele minna võivad ained või neid kaupu endid. Selles suhtes on merekaubandus erapooletutele väga raske ja ei ole näha piiri, mis ulatuses saab võimalik ka meil olema erapooletutega kaubelda. Esialgul see küsimus ei ole aga veel mitte nii katastroofiline.

Mis puutub sõja või rahu väljavaadetes Lääne Euroopas, siis näikse, et üldisel arvamisel praegu rahu väljavaateid ei ole, kuigi mõnelt poolt arvatakse, et enne Lääne Euroopa suure sõja algust ei ole rahu saavutamine mitte päris võimatu. Meie ei looda palju ka USA aktsioonist ega Wellesi reisist.⁵³ Igatahes meie ei saa peatse rahuga mitte arvestada, vaid peame valmistuma selleks, et Lääne Euroopa sõda kestab edasi, mis paneb meile peale suured raskused peale [*sic!*] esialgul majanduslikult, kuid teataval määral ka poliitiliselt.

Sest meie lähemaks naabriks on Nõukogude Liit. Praegu tema suhted Inglismaaga on küll püsimas, aga seal ilmnevad tundemärgid, et see vahekord on väga pinev, ja N. Liit näib tõsiselt arvestavat konfliktivõimalusega Suur-Britanniaga. Üheks niisuguseks võimalikuks kokkupõrke maa-alaks on praegusel ajal Soome, kellega N. Liidul konflikt ja kus Prantsuse ja Briti valitsus on deklareerinud, et nad tahavad Soomet abistada, mis teiselt poolt N. Liidus välja kutsub teravat meelepaha.

Teine küsimus, mis üldpoliitiliselt meid puudutab, on Saksa ja N. Liidu suhted. On väga tõenäoline, et sõjalist kokkulepet algul N. Liidu ja Saksa vahel ei olnud ja et seda praegugi veel ei ole. Aga sõjakäik, eriti Soome sõda, on mitmel viisil N. Liidu ja Saksa koostööd muutnud tihedamaks, kui seda esialgul arvati,

⁵³Veebruaris 1940 sõitis USA asevälisminister Sumner Welles president Franklin D. Roosevelti korraldusel Euroopasse, et sondeerida kokpromissrahu saavutamise võimalusi.

kus Saksa näikse olevat saavutanud juhtiva osa. Seda näitab ühelt poolt N. Liidu isoleerumine Lääne riikidest ning teiselt poolt senised Moskva—Berliini ettevalmistused hoogsamaks koostööks. See koostöö on meie teada peamiselt majandusliku ilmega, mille süvendamist taotleb ka uus majanduskokkulepe N. Liidu ja Saksa vahel. Kuivõrd see tegelikult sünnib, seda meie ei tea ja raske on seda ette näha. Sest senine majanduslik koostöö ei ole üldiselt andnud niisuguseid suuri resultaate, nagu Saksas alguses loodeti. Selles Saksa arvates on süüdi ka N. Liidu konflikt Soomega.

Üldpoliitiliselt väärrib tähelepanu Balkani ja lähis-ida-küsimus, meie seisukohalt muidugi ühenduses sõja käiguga. Siin peab tähendama, et Balkani riikide omavahelise koostöö tagajärjel juba teataval määral on tekkimas riikide grupp, kes nagu oleks reguleerinud oma erapooletuse kaitse. Kuid kuidas see kaitse tegelikult kujuneb, seda on raske öelda. Igatahes Balkanis ja lähis-idas on teravasti kokku pörkumas sakslaste ja liitlaste huvid, teiselt poolt ka Itaalia ja N. Liidu omad. Kuid Balkan on alati olnud säärase riikide mõjutuste tulipunktiks ja jääb ka selleks. Viimasel ajal on lehtedes kõneldud võimalikult sõjateatri peatselt levimisest Väike Aasiasse, kallale tungi näol liitlaste poolt Baku õliväljadele. Kuid see näikse olevat bluff, mida tõeliselt ei saa arvesse võtta. Siiski tähelepanu väärrib Türgi seisukoht, kes on ennast liitlastega võrdlemisi tugevasti sidunud, kuigi türklastele omase kombe järele otsib ka teisi sidemeid, kaudselt ka sakslastega.

Itaalia ja Türgi vahekorrad näikse olevat võrdlemisi teravad. Mis puutub sõja levimisse Mustamere rajooni, millest omal ajal räägiti, siis praegu näivad eeldused selleks vähenenud. Selles mõttes vististi ei ole reaalne arvata, et seal vähemalt ligemal ajal Vene agressiivseks muutub. Mis puutub Saksa agressiivsust Balkani[l], siis selle kohta on raske midagi öelda. Omal ajal arvati, et seal Saksa otsib uut sõjavälja liitlastega, kuid viimasel ajal saadud teated, eriti Balkani saadikute kaudu, ütlevad, et siin Saksa sõjaline tung ei ole nii akuutne, sest Saksa majandus on seal oma domineerivust saavutanud.

Mis puutub Skandinaaviasse, siis Skandinaavia seisukord on juba enamvähem välja kujunenud ja nimelt selles mõttes, nagu ka tänased lehed teatavad, et kuningas Gustav ise on deklareerinud, et Rootsi ei sõdi[,] kuid ei ole ka erapooletu oma hoiakus. Sellest

on muuseas ka Moskvas juttu olnud, ja seal Rootsi esindaja on otse öelnud, et nemad ei saa pidada absoluutset neutraliteeti, sest valitsus seda küll tahaks, aga avalik arvamine seda ei luba ja selle teostamise korral pühiks valitsus[e] ära. Igatahes on arusaadav, et Skandinaavia on äärmiselt huvitatud Soome saatusest, nad toetavad väga tugevalt Soomet materjaalselt, rahaliselt ja vabatahtlikudega ning sõjamaterjalidega. Vabatahtlikega vast vähem kui algul loodeti. Lõpuks on nüüd selgunud, et Rootsi siiski erapooletuks jääb, otsekohe kaasa ei löö, kuigi mõnel pool arvatakse, et plahvatus võib ka seal sündida. Rootsi[l] on kahtlemata väga raske seisukord, sest liitriigid sooviksid, et ta rohkem abistaks Soomet. Kuivõrd nende surve Rootsi[t] aktiivsusele mõjutab, ei ole teada. Teiselt poolt aga Saksa hoiatab, et Rootsi mitte ei läheks aktiivselt sõtta N. Liiduga, sest säärasel korral oleks tema kaubandus ohustatud ja ta ei jätaks vististi mitte vahele löömata. Peale selle Rootsis tuleb arvesse võtta, et ta ei ole sõjaks ette valmistatud. Muidugi, sada aastat rahu pidanud maal ei ole sõjavägi lõõgivalmiks korraldatud. Edasi tuleb veel arvestada ka sisemist võitlust kommunistliku liikumise näol, mis Rootsis õige tugeva pinna leidnud. Öeldakse, et rootslane oma sisevaenlasegi vastu ei oska võidelda, kavatsitavaist sammudest ette teatades lehtede arutuste näol.

Mis puutub meie ja Rootsi vahekordi, siis meil püsivad need endiselt korrektsetena. Rootsi seltskond ei vaata meie peale just väga hästi. Eriti on seltskonda häirinud jutud, et meie maalt lendavad praegu N. Liidu lennukid Soomet pommitama ja nagu oleks meie maa teatud määral Vene tegevuse baasiks. See mõjutab siis ka seltskonna arvamist soomesõbralikus Rootsi rahva osas. Aga üldiselt seltskond ei ole otsekohe vaenulik ja meie ei ka forseerinud, et seltskonna arvamist muuta, sest esiteks on see väga vähese reaalse väärtusega meie seisukohast ja teiseks, eks ajad ise näita, kuivõrd oleme õieti või valesti talitanud.

Läti ja Leedu kohta olgu tähendatud, et suhetes nende riikidega vahepeal mingit erilist muudatust ei ole olnud. Tegelikult on suhted rahuldavad. Mis puutub 10. Välisministrite konverentsil üllesseatud põhimõtteisse majanduslikul alal, siis katsutakse neid teostada küllaldase eduga. Seisukord üldiselt on stabiilne. Mõningaid arusaamatusi välismaal tekitas Ulmanise kõne, millest üksikud laused anti üle välismaale ja millest nagu häirivat

seisukorda Lätis välja loeti. Tegelikult aga Ulmanis kutsus ainult rahvast üles juba varakult tegema ettevalmistusi, et võimalikke raskusi kergemini üle elada. Siseelu näikse Lätis minevat ka normaalselt, kuigi mõningatest häiretest kõneldakse, mis ei ole aga leidnud kinnitust. Leedus läheb sama teed. Eesti, Läti ja Leedu koostöö nii majanduslikul kui ka poliitilisel alal on koordineeritud niihästi suhetes lääne kui ida naabriga, muu seas vastustes N. Liidu ettepanekutele vägede siinviibimise asjus.

Meie läbirääkimised sakslastega puudutavad mitte ainult ümberasustamisega seoses olevaid küsimusi, vaid puudutavad ka meie kaubandust otse Saksaga ja meresõja reeglite rakendamist Eesti kaubandusele. Need kaks viimast küsimust on meie seisukohalt põhipaneva tähendusega. Kuigi sakslased siit lahkunud, nende äramineku likvideerimine on üksikasjalik ja väga igav töö, loeme seda juba vähema tähtsusega küsimuseks. Millise põhjalikkusega sakslased läbirääkimisi peavad, näitab see, et meie kaubanduse jätkamiseks meresõja reguleerimise juures osutus vajaliseks selgitada, kuivõrd meie vajame oma tööstuse jaoks välistoorained. Siin sakslased võtavad tollitariifi 1500 nomenklatuuri punkti läbi ja üksikute punktide juures on pikemaid arutusi. Meil pole võimalust neid läbirääkimisi forsseerida, kuigi meie oleme siin ainult andja osas. Igatahes ühel või teisel viisil võidakse meile avaldada survet, kas või laevade kinni hoidmisega, ja seega meie ainuke relv on argumentatsioon. Mis puutub üksikasjalikult ümberasustamise küsimusi, siis on mõningates küsimustes saadud juba selgus, küll vähemates küsimustes, nagu ümberasujate personaalne ulatus. Meie oleme kategoorilise vormelina ümberasustamise suhtes ütelnud: ekspatrieerimine peab toimuma 1. märtsiks. Saksa saadik on siin mitmel korral küsinud, kas ei saaks pikendust kümme päeva või nädal. Kuid meie oleme selles küsimuses kindlad. Praegustelgi läbirääkimistel oleme sakslastele öelnud, et see tähtaeg on preklusiivne. Tegelikult jääb ärasõitmine jääolude tõttu siiski hilisemaks, kuna kõiki veel minejaid ei saa raudteel välja viia. Meie selleks oleme oma nõusoleku ka andnud. Kuid meie loodame, et 1. märtsiks juriidiliselt on ümberasustamine läbi viidud. Selle juures selgus, et ühele väiksele grupile inimestele meie oleme sunnitud lubama ümberasustamist vaid riikkondsuse vahetamise teel ilma tegeliku ärasõiduta, ja nimelt grupile inimestele, kes määratluks ajaks Eestisse teatud ärilistesse ettevõtetesse jäävad. Niisugu-

seid inimesi on vastavas nimekirjas märgitud 24. Teine grupp, nimekirjas 23 isikut, jäävad lühemaks ajaks, ühed üheks kuuks, teised 2–3 kuuks, kuid aga mitte üle ühe aasta. Kolmas grupp, umbes 70 inimest, astuvad usaldusvalitsuse teenistusse. Sest usaldusvalitsuse tegevus Eestis on ühelt poolt Saksa huvides, teiselt poolt aga ka meie huvides, eriti üldvastutuse küsimuse tõttu ja võibolla ka varanduste normaalsel teel likvideerimise küsimuses. Usaldusvalitsus ütleb, et Saksamaalt olevat praegu võimatu saada vastav arv inimesi, teiseks ei tunne nad keelt ja olusid. Nii meie arvasime, et selles mõttes võib vastu tulla. Vastavad noodid vahetati eile, seega on see küsimus lõplikult otsustatud. Peale selle on väike grupp inimesi, kes elavad juba Saksamaal ja kellele võimaldatakse kodakondsusest lahkumine ümberasustamise korras, kuna nende varanduste valitsemine aluks usaldusvalitsuse korraldamisele. Nende arv on umbes sada. Algul nõudsim, et nad peaksid tulema Tallinna, kuid praeguste transportolude juures ei hakatud seda küsimust eriti rõhutama, vaid lubasime, et saatkond lahkumise sooviavaldusi vastu võtaks ja nimelt enne 1. märtsi. Nii näikse olevat lahendatud küsimus personaalses osas.

Mis puutub varanduste kompleksi, siis on siin võrdlemisi selged normid üles seatud ja selles suhtes oli ka pikemaid seletusi Riigikogus Usaldusvalitsuse seisundi seaduse arutamisel. Seadus on küll vastu võetud, kuid veel välja andmata. Sest Majandusminister on lubanud, et seda ei rakendataks enne kui Eesti usaldusmehe kohta käivad noodid ei ole vahetatud. Vastavate nootide teksti kohta on Berliinis juba kokku lepitud ja nootide vahetus peaks toime tulema lähemal ajal, nii et siis ka seadus hakkaks maksma.

Edasi on lahtised terve rida küsimusi, mõned seoses transferdiga, teised puutuvad vähemaid küsimusi, kuid meie oludes väga tähtsaid, nimelt seltside varandusi, ühes sellega ka kultuurvarasid. Meie rõhutame n.n. Saksa seltside edasikestmine olenegu nende seltside peakoosoleku otsusest, mis põhimõtte pole sakslaste poolt veel mitte vastu võetud. Likvideeruvate seltside valdasvarad soovitakse üle anda Danzigis Balti Abiseltsile, kes oleks nagu eriline Balti-Saksa mälestusasutus, kuna aga kinnisvarad antakse Usaldusvalitsusele selleks, et katta ümberasustamise kulusid. Nendes küsimustes on meil õige suured lahkuminekud. Esiteks seltside nimestikus. Saksa poolt on ette pandud 31 nime,

meie oleme nõus 8 seltsiga. Peab otsekohe ütlema, et mul ei ole väga suurt usku, et meie oma seisukoha siin saaksime läbi viia puhtalt, vaid tuleb teha järeleandmisi. Kuidas ja millises ulatuses, ei tea veel öelda. Edasi on lahti n.n. kultuurvarade küsimus. Nendest pea vaidlusobjektiks on Estländische Literärische Gesellschaft. Meie seisukoht põhimõtteliselt oli, et selle kogusi ei tohiks poolitada ega välja viia. Kuid meie oleme sunnitud olnud siin veidi teise seisukoha võtma: selles mõttes on juba teatud osades kokku lepitud, näiteks loodusteaduse osad jäävad Eestisse, raamatukogu, mis soetatud pärast 1850. a. jääb Eestisse ja vanematest raamatutest jääks teatud esinduskogud. Suuremad lahkuminekud on tulnud selle seltsi "Revalensia" kogude suhtes. Saksa esindajad on sellest tegemas prestiiži küsimust. Näikse, et siin on tegemist nagu nats[ionaal]-sots[ialistliku] partei sooviga, et sakslased ei tuleks mitte paljalt üle, et nad tooksid kaasa peale maiste varandus[t]e ka kultuurseid, näidates, et sakslased siin maal on olnud kultuuri kandjad. Kuidas seegi küsimus laheneb, ei tea. Muidu ütlesin Saksa saadikule, et meil on kaks vaadet: ühed ütlevad, et kõik saksa kolu mingu minema, et mingit õhkugi sellest järele ei jääks, teised aga ütlevad, et sakslaste töö on osa meie maa ajaloost. Saksa saadikul siin palju öelda ei ole, küll toonitas ta, et niiviisi ikka vaadata ei saavat, et kõik visaku ära; ka suur osa materjaale jääb meie arhiividesse. Nii lahendatakse sakslastega igat üksikut küsimust, osalt kaubanduspoliitilisi küsimusi, osalt ka merekaubanduse küsimusi, kus meie tendents on meresõjas alal hoida erapooletut hoiakut ja et seda vähemalt juriidiliselt ei kahjustataks.

Läbirääkimistel sakslastega eriküsimusena esines ka maade küsimus. Meie pakkusime teatud paušaal hinna kogu maade eest, aga jaotusega, et erihind on kõlbmatul maal. Sakslased küsisid, kui palju on kõlbmatut maad. Selgus, et meie säärast statistikat ei saa anda, kuna meil vastavaid andmeid endal ei ole. Põllutöoministerium teeb nüüd teatud valiku, mille kohta siis paušaalselt kokku katsutakse leppida.

Mis puutub V e n e küsimustesse, siis on pearõhk muidugi meie pakti teostamises. Ja siin on küsimuste hulk äärmiselt suur ning nendest tahtsingi anda ülevaadet, et näha, missuguste raskustega meil on tegemist. Olgu tähendatud, et need andmed ja küsimused on valitsuste vahelises läbirääkimiste staadiumis,

ning on soovitatav neid oma teada hoida. Aga valitsus arvab, et Riigikogu väliskomisjoni liikmed peaksid olema teadlikud suurtest ja väga rasketest probleemidest, millega meil iga päev tegemist.

Kõige pealt arvu küsimus. Meie arusaamise järele N. Liidu vägede arv, kes meil olla võivad, on määratud 25.000 peale, nagu ka näeb ette konfidentsiaalne protokoll. N. Liidu kohapealsed inimesed on aga arvamisel, et see 25.000 käib erilise maagrupi kohta, mis sõja ajal siia tuuakse ja mis korpuse komandöri käsutada. Kuid sellele arvule tulevad lisaks need, kes protokollis kohaselt antud baasides viibivad, alludes Balti laevastiku juhatusel, kellele arv polevat piiratud. Meie aga interpreteerime kokkulepet teisiti, nii, et ka baasides asuvate sõjavägede arv peab olema täpselt määratud ning vastama paktile. Kuna mingisugust teist kokkulepet ei ole, nii tuleb võtta, et arv 25.000 on lubatud praeguse sõja ajaks, kaasa arvatud kõik maa ja merejõududele alluvad väed. Tõeliselt on lugu nii, et kui võtame ainult maa väed, siis on neid alla 25.000, kui võtame aga ka need väed, kes Paldiskis ja Papisaares, siis kogu arv tõuseb üle 25.000. Meie oleme selle küsimuse Moskvas üles tõstnud, et kogu-arv saaks piiratud 25.000 peale. Moskva välisministeriumis Potjemkin on öelnud esimesel rääkimisel, et muidugi maa ja merevägi kokku võib ka üle 25.000 olla. Kuidas suudame lõppeks kokkuleppele jõuda, ei tea. Meie kindel tõlgitsemine on, et vägesid kogusummas ei tohiks üle 25.000 olla.

Teine küsimus on perekondade ja tööliste sissetoomise küsimus. N. Liit juba detsembri kuus andis nimekirja, mille järele taheti sisse tuua umbes 5000 perekonnaliiget, nendest umbes 3000 naist ja 2000 last ja nende jaoks taheti Paldiskis, Haapsalus, Sinalepas, Kuressaares jne. umbes 70.000 ruutmeetrit korterite pinda — nende hulgas 7 kooli ja 7 laste varjupaiga jaoks. Meie oleme sellest ära öelnud, rõhutades, et meil ruumi ei ole ja perekonna liikmete juriidiline staatus ei ole selge, kas nad käivad sõjaväe arvu hulka või on väljaspool sõjaväge. Ettepanekust sõjavägede liikumise kohta selgus, et N. Liit arvab, et need perekonna liikmed oleksid väljaspool sõjaväe koosseisu. Nad oleksid tulnud välispasidiega, kuid tegelikult oleksid aga jäänud väljaspool[e] politseilist kontrolli. Küsimus on praegu lahtine. Kolmas küsimus on, et N. Liit on ette pannud anda neile sõjaväeliste ehituste tegemiseks paarisaja tuhande ruutmeetri pinna ulatuses luba Haapsalus ja mujal.

Sellel maa[-]jalal kavatsetakse ehitada monumentaalsed hooned, parkümmend kivist kasarmut, perekondade elamud, koolid — kõik väljaspool baase, n.n. vägede ajutise asumise piirkonnas. Esialgu oleme sellest loost ära ütelnud, soovitudes neid ehitusi teha Paldiskis. N. Liit nõudis meie käest luba sisse tuua ešelonide kaupa töölisi umbes piiramata arvul, et töötada nendega vägede ajutise paigutamise maa[-]jaladel ja baasides, põhjendades, et Eestis töölisi ei ole. Meie oleme ka selle ära ütelnud põhjendusel, et meil on küllalt töölisi ja et meie võime tuleval ehituse hooajal nendele anda 10.000 ehitustöölist, vastavalt kitsendades oma ehitustöid — tarbekorral veel rohkemgi. Sest ehitustööline ei ole põllutööline ja puudus on meil vaid põllutöölistest. Vene tööliste sissetoomine võiks olla mõeldav vaid täiesti salajaste sõjaliste tööde jaoks baasides Paldiskis. Oleme arvanud, et kui need töölisel kuuluvad sõjaväe arvu hulka, siis meil midagi öelda ei ole. Aga seni ka selles selgust ei ole. Kui kaua ja kas suudame seda oma seisukohta läbi viia, seda ei tea.

Kasarmute asjus tuleks tähendada, et siin on tegemist suure põhimõtteliku küsimusega. Sest tahetakse ehitada kivikasarmud Haapsalu ja mujale, kus N[õukogude] L[iidu] vägede viibimine lubatud vaid praeguse sõja ajaks. Kui nad hakkavad ehitama kivikasarmut, läheb selleks vähemalt üks aasta — kas sõda nii kaua kestabki, pole teada. Meie tõlgitseme kivikasarmute ehitamise kavatsust kui esimest sammu selleks, et N[õukogude] L[iidu] maaväed neist praegusest ajutise asumise kohtadest nagu välja ei kavatsengi minna, et nad jääks Haapsalu ja mujale alaliselt. Meie tõlgitsemise järgi käib see pakti ja täiendavate protokollide mõttele risti vastu, ja nii oleme ka selle küsimuse peale vastanud eitavalt. Meie ei näe põhjust alaliste kasarmute ehitamiseks väljaspool baase, küll aga oleme valmis ehitamist toetama kõigiti oma töölistega, materjalidega baasides, s.o. Paldiskis.

Edasi oleks rendi küsimus. Esiteks nende maade kohta, mis meie oleme juba üle andnud, rendisumma ei ole kokkuleppes fikseeritud. Umbes kuu aega tagasi hakkasime selle üle läbi rääkima. N. Liit esitas oma kava. Meie selle kava läbi arutanud esitasime oma vastu kava, kusjuures hindade suhtes, näiteks korterite hinna vahe on 25%, maahindade rendihinna vahe on aga suurem põllumaa ja aiamaa osas. Vahe on ka kahjude tasumises. Näiteks aerodroomi alla maid andes selgus, et mõningad majad kaotavad

igasuguse väärtuse, sest tarbemaad läksid aerodroomi alla, järele jäi ainult talumajad, vahel karjamaaga. Meie seisukohast on see puhas kahju, hooned ei saa taluks kasutada. Meie nõuame selle eest kahjutasu. Venelased aga ütlevad: mis kahjutasu, maja jääb ju alles! Nüüd juba kolm nädalat tagasi sõitis Krasnov Moskvasse, nüüd on küll tagasi tulnud, aga läbirääkimisi uuendatud pole. Sama küsimus esineb teravalt nende maade suhtes, mida üle andma peame Paldiski rajoonis, mis hõlmab Paldiski tagamaad kuni Leetse mõisani ning jõe suuni ning ka mõlemaid Pakri saari. N. Liidu soov on, et see maa[-]jala täiesti evakueeritaks. Ütlevad: esialgu arvasime, et saartele jäägu inimesed, kuid nüüd nõuavad, et täiesti evakueeritaks. Ja valitsus meil on ka arvamisel, et kui juba baas sinna läheb, siis selle küsimuse üle ei maksa piike murdma hakata. Võimaluse piires rootslasi katsume vaid ümber paigutada teiste rootslaste juurde. Nii tuleks evakueerimisele terve Paldiski linn ja ümbrus, Pakri saared. Kerkib üles aga ka terve rida suuremaid kahjutasu nõudmisi. Sest silmnähtavalt majad, mis olemas, eramajad, samuti ka riigi majad, lähevad N. Liidu kasutusse. Ega meie ei tea, kas neid tarvis on või mitte neile. Sama lugu on metsadega. Kahjutasu nõuded sel alusel ulatuksid miljonitesse kroonidesse. Kuivõrd venelased neid nõudmisi aktsepteerivad, on raske öelda. Nagu näete, on siin tegemist suurte ja raskete küsimustega. Edasi ei ole täiesti fikseeritud ka baaside asukohad peale Paldiski ja Papisaare poolsaare Kihelkonna all.

Lahtine on ka baaside õiguse üldrent, mis ette nähtud pakti art. III-s. See küsimus on väga keeruline nii majanduslikult kui poliitiliselt.

Võiks veel osutada Tallinnaga seotud küsimustele. Siin on N. Vene kohapealsete inimeste, ka Moskva ametnikkude arusaamine säärane, et Tallinn olla nende ajutine baas kaheks aastaks ja nad seda ka otsekohe on öelnud: seisavad siin kaks aastat, pärast seda tuleb “ümberbaseerimine”. Meie seisukoht selles asjas on risti vastupidine ja kategooriline: Tallinn ei ole baas. Läbirääkimised Moskvast keerlesid peamiselt selle ümber ja Moskva peatipud leidsid, et pealinn ei saa tõesti olla baas, miks võimaldati siin vaid N[õukogude] L[iidu] laevade provianteerimist ja ajutist seisu. Sellest seisukohast välja minnes meie ei luba Tallinna ühtegi sõjalist asutist maale, ega midagi, mis võiks anda

baasi ilme. Selles küsimuses on ka põhimõttelised vaidlused käimas, oleme selle küsimuse üles tõstnud ka Moskvast.

Ühenduses sellega tuleb mainida ka laskmisi, mis siin olnud, nagu seda oli 2. veebruaril, meie inimeste huumori keeles “saluut Tartu rahule” (jumal tänatud, et huumorimeelt jätkub) ja hiljem. Mis puutub 2. veebruari vahejuhtumist, siis meie oleme selle likvideerinud. Meie protesteerisime selle vastu, kui meie territoriaalse puutumatus rikkumise vastu. N. Liit vabandas, küll põhjendustega, pannes süü meie peale, nagu oleksime meie kokkuleppe vastaselt talitanud ja nagu ei tohiks meie lennukid lennata Tallinna lahe ja nende sõjalaevade kohal. Säärast kokkulepet ei ole ja meie oleme seda N. Liidu valitsusele öelnud suusõnal, pärast ka kirjalikult, ilma avalikult polemiseerima alates. Küll on teatud kokkurääkimised, et meie oma lennukite lennust oma külalistele NSVL sõjalaevadele ette teatame, ise võimalust mööda katsudes hoiduda nende laevade kohal lendamast. Siin aga meie lennuk ei tulnud tundmatuna, vaid oli ette teatatud ja üksikasjalik maršruut antud; meie lennukid ei ole ka lennanud NSVL sõjalaevade kohal. Küsimus loeme lõpetatuks. Viimase laskmise kohta ei ole mingisuguseid diplomaatilisi samme astunud, kuid meie sõjaväe võimud on selles asjas protesti kirja saatnud, juhtides tähelepanu, et säärane asi ei ole korras. Nii nagu näete, ka Tallinnaga ühenduses on küsimusi palju. Tuleb veel mainida Torgpred'i laiendamist ja ladude kasutamist Tallinnas. Nad nõuavad üht ladu teise järele ja tahavad pea kõiki sadama ladusid oma kätte saada. Sellele oleme aga vastu, ütleme, et Tallinn ei ole mitte sõjamaterjali ladu, vaid kaubanduse ladu, et mõned laoruumide vajased üldiseks sadama kasutamiseks. Peale selle on Tallinnas palju maju läinud Vene kaubandusesinduse kätte ostuteel, kes on aga tegelikult need merejõudude kasutamisele andnud ilma, et meilt oleks selleks luba nõutud. Küsimus on segakomisjonis üles võetud ja on kokku lepitud, et sõjaväelased siiski nendest majadest välja viiakse.

Vahekordade reguleerimiseks on meil käsil terve rida kokkuleppeid. Tahtsime jurisdiktsiooni, majanduslikke ja politsei küsimusi lahendada ühe üldise konventsiooniga. Töötasime selleks välja suure konventsiooni kava ja esitasime selle ülevaate N[õukogude] Valitsusele detsembris. Eialgul näis, et N[õukogude] valitsus oli üldkonventsiooniga päri, hiljem aga

ütles, et see on väga raske. Parem olevat, kui meie lahendame küsimusi empiirilisel, kohapeal, üksikute juhtude järele. Ja nii ongi mindud üle küsimuste lahendamisele üksikute kokkulepetega. Niisuguseid kokkuleppeid on juba terve rida valmis ja valmimas, näiteks Posti ja telegraafi üle. Kokkuleppe teksti aga ei ole alla kirjutatud. Teiseks on väljatöötamisel terve rida konventsioone, nagu korra ja julgeoleku küsimuses, sõjaväelaste liikumiste kohta maal, sõjaväelaste liikumise kohta Tallinnas, edasi teedekasutamise üle, sõjavägede edasi ja tagasi liikumise korra kohta, politseiliste asjade kohta, teatud määral ka jurisdiktsiooniliste küsimuste kohta. Üksikute kokkulepete arv, mis on välja töötatud või väljatöötamisel, ulatub 12-ni. Sest kui on ikkagi suur võõras eksterritoriaalne vägi maal, tekib kõiksugu küsimusi. Kuid ühtki kokkulepet ei ole veel alla kirjutatud. Osa küsimusi lahendab segakomisjon, osa tuleb lahendamisele diplomaatilisel teel kas siin või Moskvast.

Nagu näete, Eesti ja NSV Liidu vaheliste probleemide hulk ja tähendus on äärmiselt suur, milliste käsitlemisega ja lahendamisega võib juba ette dikteerida tuleviku suuna ja vahekorrad. See nõuab valitsuse erakordset tähelepanu. Arusaadavalt, miks Vene ja Saksa küsimused mängivad seega valitsuses ja valitsuse kitsamas ringkonnas, kes poliitiliste küsimustega tegeleb, väga suurt osa.

Lõpuks mõni sõna N. Liidu ja Eesti üldiste vahekordade kohta. Eesti ja N. Liit juba algusest peale võtsid tarvitusele vormeli: meie tahame lojaalselt lepingut täita, — venelased tarvitasid isegi sõna “po džentelmenski”. Selles mõttes, peab ütleva, mõlemad valitsused on ka talitanud. Vastastikuse usalduse vahekorrad, mis selle juures loodud, eksisteerivad praegugi. Sellele suuresti aitas kaasa ka ülemjuhataja Moskvasse sõit, kus Nõukogude võimudel oli võimalus meie sõjavägede otsese käs[k]ijaga kõneleda. Ei ole põhjust arvata, et see usalduslik õhkkond vahepeal on muutunud. Saadik Rei, kõneledes enne Tallinna sõitu Molotoviga, on küsinud, kuidas ta vahekordi hindab. Molotov on ütelnud, et ta peab neid täiesti rahuldavaiks ja korrektseiks. Peab ütleva, et üldiselt on säärane tunne ka meil. Muidugi nende suhete juures praktilised küsimused, kui neid korrektselt käsitatakse, ei mängi mingit häirivat osa. Nad võivad aga õige kergesti teravaks minna, kui nendega ümber käia elevandi moodi portselani poes.

Eriti on meile raskusi teinud Soome küsimus. Tahaksin ainult tähendada, et valitsus on sunnitud siin äärmiselt oma tundeid ja ka meie rahva tundeid tagasi hoidma. Meie oleme selles mõttes tõesti väga raskes seisukorras ja väga attakeeritud. Mina ütlen: teie võite mõelda, mis tahes. Igatahes teame, et meil tunded on. Aga kui hakatakse neid väljendama, siis väljendaksime end vaenulikult teise konfliktis oleva poole vastu. Ja venelased on siin siiski väga domineerivas positsioonis. Igasugune[,] ka kaudne ebasõbralikkus tähendaks omale otse nõõri kaela tõmbamist. Seda ei ole tarvis teha meie rahvale ja ei ole sellest kellelgi kasu. Selles küsimuses oleme pidanud hoidma imparsiaalsust, niiõelda kumbagi poole mitte hüvistamist, sest meie hoidume tarvitamast sõna “erapooletu”, kuna Soome—N. Liidu vahel pole juriidiliselt sõda.

Mis puutub Soome ja Vene konflikti rahuliku lahendamise võimalusi, kus on kõneldud ka meist kui vahetalitajaist, siis meil siin vahetalitajaiks hakata võimalik ei ole. Meie ei saa selles asjas olla see, kes aktiivselt välja astuma peaks, igatahes ilma mõlema poole selge soovita. Meie aga siiski näeksime, et see konflikt võimalikult pea rahulikult lõpeks, ja kui meie suudaksime milgil teel siin kaasa aidata, siis teeksime.

Mis puutub meie suhetesse teistesse riikidesse, siis püsivad need muutmatult sõbralikuna täpse erapooletuse alusel. Kuid olude tõttu on praktiliste küsimuste arv nende riikidega nüüdsel ajal väga kokku kuivanud.

Meie näeme, et välispoliitiliste probleemide hulk on suur, raske, delikaatne, lõpmata palju tehnilisi küsimusi sisaldav. Sellepärast, kui meie vahel Riigikogu komisjonides teatud teravusega oleme sunnitud võrdlemisi kergeid etteheiteid tagasi tõrjuma, siis ei ole meil olnud teist võimalust küsimuste õigetele rööbastele asutamist [*sic!*] ka rahvaesinduses.

ERA, f 957, n 14, s 717, l 43–57.

Protokoll nr 37.

S a l a j a n e.

Riigivolikogu ja Riiginõukogu Välis- ja riigikaitse komisjonide ühine koosolek 28. veebruaril 1940 kell 11 Riigivolikogu ruumes, toas nr. 25.

Koos: Riigivolikogu liikmed: A. Anderkopp, K. Eenpalu, O. Gustavson, M. Hansen, V. Kadarik, O. Köster, J. Nyman, R. Riives, L. Vahter;

Riiginõukogu liikmed: F. Akel, J. Soots, J. Puhk, J. Laidoner, V. Päts.

Koosolekust võtavad osa: Riigivolikogu Esimees O. Pukk, Välisminister A. Piip, Sõjaminister N. Reek, Sõjavägede Staabi ülem kindral A. Jaakson, Peaminister J. Uluots.

Koosolekut juhatab Riigivolikogu Välis- ja riigikaitse komisjoni esimees A. Anderkopp.

Protokollib Riigivolikogu sekretär P. Malvet.

P ä e v a k o r r a s :

Läbirääkimised eelmisel koosolekul antud informatsiooni kohta.

*

Koosoleku juhataja A. Anderkopp avab koosoleku ja tema ettepanekul võetakse päevakord vastu.

Otsustatakse pidada salajane koosolek.

Sõna täiendavaks informatsiooniks võtab kindral J. Laidoner.

Sõna võtab Välisminister A. Piip.

Sõna võtab F. Akel küsimuseks.

Sõna võtab Välisminister A. Piip vastuseks.

Sõna võtab kindral J. Laidoner vastuseks.

Sõna võtab J. Puhk.

Sõna võtab Välisminister A. Piip.

Sõna võtab kindral J. Laidoner.

Sõna võtab A. Anderkopp.

Sõna võtab A. Riives.

Sõna võtab kindral J. Laidoner.

Sõna võtab K. Eenpalu.

Sõna võtab kindral J. Laidoner.

Koosoleku juhataja A. Anderkopp (korra kohta): Arvan, et koosolek tuleks lõpetada, kuna aeg on hiline ja tuleval nädalal komisjoni koosolek uuesti kokku kutsuda.

Sõna võtab faktiliseks märkuseks Sõjaminister kindral N. Reek.

Sõna võtab Välisminister A. Piip.

Järgmise koosoleku määramine.

Otsustatakse pidada järgmine ühine koosolek kolmapäeval, 6. märtsil s.a. kell 12, võttes päevakorda: Läbirääkimised 21. veebruaril 1940 antud informatsiooni kohta.

Juhataja A. Anderkopp tänab koosolekust osavõtjaid osavõtu eest.

Koosolek lõpeb kell 14.20.

Koosoleku juhataja A. Anderkopp

Protokollija P. Malvet

Protokoll nr 38

S a l a j a n e.

Riigivolikogu ja Riiginõukogu Välis- ja riigikaitse komisjonide ühine koosolek 6. märtsil 1940 kell 12 Riigivolikogu ruumes, toas nr. 25.

Koos: Riigivolikogu liikmed: A. Anderkopp, K. Eenpalu, O. Gustavson, M. Hansen, V. Kadarik, A. Karineel, J. Nyman, O. Köster, J. Tõnisson, L. Vahter;

Riiginõukogu liikmed: F. Akel, J. Soots, J. Puhk, V. Päts, J. Laidoner.

Koosolekust võtavad osa: Riigivolikogu Esimees O. Pukk, Välisminister A. Piip, Sõjaminister kindral N. Reek, Sõjavägede Staabi ülem kindral A. Jaakson, Riiginõukogu Esimees M. Pung, Peaminister J. Uluots.

Koosolekut juhatab Riigivolikogu Välis- ja riigikaitse komisjoni esimees A. Anderkopp.

Protokollib Riigivolikogu sekretär P. Malvet.

P ä e v a k o r r a s :

Läbirääkimised 21. veebruaril 1940 antud informatsiooni kohta.

*

Koosoleku juhataja avab koosoleku ja tema ettepanekul võetakse päevakord vastu.

Otsustatakse, et Välis- ja riigikaitse komisjonide koosolekud peetakse alati salajased.

Sõna täiendavaks informatsiooniks võtab Välisminister.

Sõna võtab O. Gustavson.

Sõna võtab küsimuseks J. Tõnisson.

Sõna võtab vastuseks Sõjavägede Ülemjuhataja kindral J. Laidoner.

Sõna võtab vastuseks Välisminister A. Piip.

Sõna võtab Sõjavägede Ülemjuhataja kindral J. Laidoner.

Sõna võtab Sõjaminister kindral N. Reek.

Sõna võtab J. Puhk.

Sõna võtab faktiliseks märkuseks Sõjaminister kindral N. Reek.

Sõna võtab faktiliseks märkuseks Välisminister A. Piip.

Sõna võtab J. Tõnisson.

Sõna võtab korra kohta J. Soots ja teeb ettepaneku, lõpetada koosolek.

Sõna võtab Välisminister A. Piip.

Sõna võtab faktiliseks märkuseks J. Tõnisson.

Koosolek lõpeb kell 14.39.

Koosoleku juhataja A. Anderkopp

Protokollija P. Malvet

Protokoll nr 39

Salajane.

Riigivolikogu Välis- ja riigikaitse komisjoni koosolek 12. märtsil 1940 kell 19 Riigivolikogu ruumes, toas nr. 23.

Koos komisjoni liikmed: A. Anderkopp, O. Gustavson, M. Hansen, V. Kadarik, A. Karineel, O. Köster, J. Nyman, R. Riives, J. Tõnisson, L. Vahter.

Koosolekut juhatab komisjoni esimees A. Anderkopp.

Protokollib Riigivolikogu sekretär P. Malvet.

P ä e v a k o r r a s :

Käiguandmine Välisteenistuse seaduse muutmise seadusele.

*

Juhataja A. Anderkopp avab koosoleku ja tema ettepanekul võetakse päevakord vastu.

I.

Käiguandmine Välisteenistuse seaduse muutmise seadusele.

Valitakse Välisteenistuse seaduse muutmise seaduse aruandjaks J. Tõnisson.

II.

Järgmise koosoleku määramine.

Otsustatakse pidada järgmine koosolek neljapäeval, 14. märtsil s.a. kell 12, päevakorraga: Välisteenistuse seaduse muutmise seadus I ja II lugemisel.

Koosolek lõpeb kell 19.05.

Koosoleku juhataja A. Anderkopp

Protokollija P. Malvet

Protokoll nr 40

Salajane.

Riigivolikogu Välis- ja riigikaitse komisjoni koosolek 14. märtsil 1940 kell 12 Riigivolikogu ruumes, toas nr. 25.

Koos komisjoni liikmed: A. Anderkopp, K. Eenpalu, M. Hansen, V. Kadarik, A. Karineel, O. Köster, J. Nyman, R. Riives, J. Tõnisson, L. Vahter.

Koosolekust võtavad osa Vabariigi Valitsuse esindajad: Välisministri abi K. Tofer ja Administratiiv-juriidilise osakonna direktor E. Kirotar.

Koosolekut juhatab komisjoni esimees A. Anderkopp.

Protokollib Riigivolikogu sekretär P. Malvet.

P ä e v a k o r r a s :

Välisteenistuse seaduse muutmise seadus.

*

Juhataja A. Anderkopp avab koosoleku ja tema ettepanekul võetakse päevakord vastu.

I.

Välisteenistuse seaduse muutmise seadus — I ja II lugemisel ning lõpphääletamisel.

(Vab[ariigi] Val[ituse] ettep[anek] 4. III 1940 — vaata lisa käesoleva protokollu juures.)

Aruandja J. Tõnisson.

Aruandja J. Tõnisson: Välisteenistuse seaduse § 34 alusel arvestati aukonsulaadi sekretäride pensionileminekul enne ainult poolt aukonsulaadi sekretäriks olemise ajast. Kuna Välisminister leiab, et see ei ole õiglane, siis peaks see aeg tervelt arvesse võetama, sest nende töö on suuresti rohkenenud, kuna laevade liikumine on läinud elavamaks ning ka muid ülesandeid on peale pandud. Liiatigi ei saa nad riigilt mingit tasu, — siis oleks niigi palju nende heaks tehtud.

Käesolevat seaduseelnõu täiendatakse § 22¹, mis näeb ette paljude ajutist töstmist kuni 50% lisatasu näol, kuna elu on sõjaolukorra tõttu kallinenud. Koosseisu seadusega seda teha on raske, sest koosseisu seadus on stabiilsemate olukordade jaoks. Põhjust selleks on andnud tegelikud juhud, kus inimesed on selle tõttu saanud majanduslikult kannatada, nagu Varssavis nõunik Talven on saanud kahju Kr. 2000, atašee Soeveer Kr. 2500, mille kohta on ka akt koostatud, samuti ametnik Urm Kr. 2384. Sääraste

Otsustatakse § 22¹ vastu võtta k[o]m[isjoni] l[iikme] K. Eenpalu redaktsioonis ja esitada seaduseelnõu Riigivolikogule vastuvõtmiseks.⁵⁴

J. Tõnisson avaldab soovi, et Välis- ja riigikaitse komisjon tuleks kokku veel enne parlamenditöö lõppu ja et palutaks, et Välisminister annaks informatsiooni.

Komisjoni esimees A. Anderkopp lubab Välisministriga selle üle kõnelda.

Koosolek lõpeb kell 17.10.

Koosoleku juhataja A. Anderkopp

Protokollija P. Malvet

Protokoll nr 42

Salajane.

Riigivolikogu ja Riiginõukogu Välis- ja riigikaitse komisjonide ühine koosolek 3. aprillil 1940 kell 12 Riigivolikogu ruumes, toas nr. 25.

Koos: Riigivolikogu liikmed: K. Eenpalu, O. Gustavson. M. Hansen, V. Kadarik, A. Karineel, O. Köster, J. Nyman, R. Riives, J. Tõnisson, L. Vahter;

Riiginõukogu liikmed: J. Laidoner, F. Akel, V. Päts, J. Soots, J. Puhk.

Koosolekust võtavad osa: Riiginõukogu Esimees M. Pung, Välisminister A. Piip, Sõjaminister kindral N. Reek, Peaminister J. Uluots, Sõjavägede Staabi ülem kindral A. Jaakson.

Koosolekut juhatab Riiginõukogu Välis- ja riigikaitse komisjoni esimees J. Laidoner.

Protokollib Riigivolikogu sekretär P. Malvet.

P ä e v a k o r r a s :

Välisministri informatsioon.

⁵⁴Kõnesolev seadus võeti vastu Riigivolikogu koosolekul 20. märtsil 1940. Vt *Riigivolikogu stenograafilised aruanded. I koosseis. V ja VI istungjärgk. 103.–178. koosolek 1939/40*, lk 869–873.

*

Koosoleku juhataja J. Laidoner avab koosoleku ja tema ettepanekul võetakse päevakord vastu.

Koosoleku juhataja J. Laidoner (korra kohta): Enne kui asuda päevakorra juurde, palun veel kord komisjoni liikmeid silmas pidada, et kõik, mis meie siin räägime, on täiesti salajane, kuna olen saanud andmeid, et osa sellest, mis siin rääkisime, on saanud siiski väljaspool teatavaks.

J. Tõnisson: Kui on midagi selletaolist kuulda, siis peab seda kohe kontrollima, kust see on välja tulnud. Seda ei või nii jätta.

J. Puhk: Mind huvitaks see konkreetne juhus, kust on need kuuldu- dused tulnud. Asja peaks selgitatama.

J. Laidoner: Minuni on igatahes sarnased andmed jõudnud sellest, mis on siin räägitud. See on kindel, ja ma ei julge enam kõike siin rääkida.

J. Tõnisson: See küsimus tuleb selgitada, sest kui meie siin kõike enam ei kuule, siis ei ole meil mõtet siin koos olla. Siin tuleb kõik kõnelda.

O. Köster: Meil peab selge olema, kas valitsuse esindajad räägivad kõik või mitte. Kui on kahtlus, siis tuleb komisjon ümber moodustada. Vastasel korral ei ole meil tarviski koos olla. See on ainus koht, kust informatsiooni saadakse, ja siin peab valitsema vahekord, kus on täielik usaldus.

Välisminister A. Piip: Kinnitan, et kindral Laidoner'i poolt ette- toodud asjaolud on õiged. Seepärast palun veel kord, et kõik, mis komisjonis räägitakse, oleks täieline saladus.

J. Tõnisson: Tuleb otsida abinõusid, et asi oleks täiesti selge. Kuid see on siiski koht, kus meile kõige kohta andmeid antakse.

Koosoleku juhataja J. Laidoner: Ehkki meie koosolekud on salajased juba eelmisel koosolekul tehtud otsuse kohaselt, ei tee halba, kui meie veel kord otsustame ka käesolev koosolek salajaseks tunnustada.

Otsustatakse pidada salajane koosolek.

Sõna informatsiooniks võtab Välisminister A. Piip.

Sõna võtab kindral J. Laidoner.

Välis- ja riigikaitsekomisjoni protokollid 1938–1940

Sõna võtab V. Päts.

Sõna võtab faktiliseks märkuseks kindral J. Laidoner.

Sõna võtab J. Tõnisson küsimuseks.

Sõna võtab Välisminister A. Piip vastuseks.

Sõna võtab J. Tõnisson.

O. Gustavson (korra kohta): teen ettepaneku koosolek lõpetada ja määrata järgmine koosolek, kuna aeg on hiline ja täna on veel pleenum kell 17.

K. Eenpalu (korra kohta): Enne kui koosolek lõpetada palun veel sõna küsimuseks.

Otsustatakse koosolek lõpetada, andes enne sõna küsimuseks J. Eenpalu'le.

Sõna küsimuseks võtab K. Eenpalu.

Sõna vastuseks võtab Välisminister A. Piip.

Järgmise koosoleku määramine.

Otsustatakse järgmine koosolek pidada kolmapäeval, 10. aprillil 1940 kell 12, päevakorraga: Läbirääkimised 3. aprillil antud informatsiooni kohta.

Koosolek lõpeb kell 14.50.

Koosoleku juhataja J. Laidoner

Protokollija P. Malvet

(Järgneb)

